

sociologický časopis

3

ROČNÍK 24

1988

ISSN 0030-0288

ACADEMIA, NAKLADATELSTVÍ ČESKOSLOVENSKÉ AKADEMIE VĚD

Obsah

Marxov „Kapitál“ — fundament historického i aktuálneho tvorivého rozvíjania sociológie ● Marxova teorie procesu spoločenskej reprodukcie a její význam pro sociologickou teorii ● Automatizace výroby a její sociální souvislosti ● K sociologickému vymezení

kategorie „běžné vědomí“ ● Ještě k pojmu „běžné vědomí“ ● K otázce sociální paměti ● K súvislostiam operacionalizácie v marxistickom empirickom sociologickom výskume ● Recenze ● Zprávy a informace ● Anotace

Sociologický časopis Социологический журнал Sociological Review Sociologische Zeitschrift Revue de Sociologie

Vedoucí redaktor:

prof. dr. Karel Rychtařík, DrSc.

Výkonná redaktorka:

dr. Eva Bártová, CSc.

Redakční rada:

prof. ing. Jaroslava Bauerová, CSc.

doc. dr. Vlastislav Bauch, CSc.

dr. Vladimír Dubský, CSc.

dr. Jiří Dvořák, CSc.

dr. Pavel Dvořák, CSc.

doc. dr. Blanka Filipcová, DrSc.

prof. dr. Rudolf Franěk, CSc.

ing. Ivan Hálek, CSc.

doc. ing. Dalibor Holda, CSc.

doc. dr. Marie Huláková, DrSc.

doc. dr. František Charvát, DrSc.

doc. dr. Karel Kára, CSc.

dr. Jan Keller

člen korespondent Jaroslav Kohout

dr. ing. František Kutta, DrSc.

dr. Jiří Linhart

dr. Antonín Matějovský, CSc.

dr. Přemysl Maydl, CSc.

dr. Petr Sak, CSc.

doc. dr. Jan Sedláček, CSc.

doc. ing. Miroslav Stráchal, CSc.

Věra Urbanová, CSc.

prof. dr. Antonín Vaněk, DrSc.

prof. ing. František Zich, DrSc.

Adresa: Praha 1, Jilská 1;

tel.: 23 19 115, 1. 331, 333

Obsah č. 3/1988

STATI

- Kán F.: Marxov „Kapitál“ — fundament historického i aktuálneho tvorivého rozvíjania sociológie 225
- Steiner H.: Marxova teória procesu spoločenské reprodukcie a její význam pro sociologickou teorii 237
- Tomšík M. — Nový I.: Automatizace výroby a její sociální souvislosti 254
- Heller J.: K sociologickému vymezení kategorie „běžné vědomí“ 264
- Zich F.: Ještě k pojmu „běžné vědomí“ 271
- Zeman J.: K otázce sociální paměti 280

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

- Mišovič J.: K súvislostiam operacionalizácie v marxistickom empirickom sociologickom výskume 29

RECENZE

- Žáček I.: M. Triska, O vojne a mieri v dejinách filozofie 31
- Jeřábek H.: R. Roško a kol., Zbližovanie robotníkov a inteligencie 31
- Cech V.: J. A. Pichňa, Sociologické problémy vynálezcovského a zlepšovateľského hnutia v priemyselnom podniku 31
- Lišková L.: P. Bliznakov, Sociologičeski problemi v ikonomikata 32
- Müller K.: Zamýšlení nad významem průkopnické práce J. D. Bernala „Sociální funkce vědy“ 32

ZPRÁVY A INFORMACE

- Pernica V.: Konference „Automatizované systémy řízení a řízení sociálního rozvoje organizace — ASŘ/RSRO '87“ 32
- Kalibová K.: Spolupráce socialistických zemí v oblasti demografie 33

ANOTACE

Marxov „Kapitál“ — fundament historického i aktuálneho tvorivého rozvíjania sociológie

FRANTIŠEK KÁN

Vysoká škola politická ÚV KSČ,
fakulta Bratislava

Pri príležitosti 170. výročia narodenia K. Marxa si znovu uvedomujeme historický význam jeho najväčšieho diela *Kapitál*. Od prvého vydania v r. 1867 uplynulo už 120 rokov. Hoci svet za tú dobu prešiel prevratnými premenami, Marxove teoretické a metodologické poznatky v rozmanitých podobách zaujímajú dodnes významné miesto vo vedeckých štúdiách a tvoria podstatnú súčasť v učebniciach politickej ekonómie. Rovnako prechádzajú aj do výučby filozofie, sociológie, vedeckého komunizmu a iných predmetov. Ich výklad upútava pozornosť predovšetkým precíznym prepracovaním, logickou štruktúrou a nadväznosťou i pádnou argumentáciou. Nezriedka sa pritom ozývajú aj pochybovačné hlasy o platnosti marxistickej teórie, názory o jej zastaralosti a nedostatočnosti vo vzťahu k riešeniu aktuálnych problémov. Treba však hneď na začiatku povedať, že ak niekto hľadá v *Kapitáli* hotové nemenné poučky, vhodné všade a pre každý prípad uplatnenia do súčasnej praxe — potom takýto postup priamo odporuje podstate a duchu tohoto diela. Sám Marx podobné zámery neraz výslovne odmietal. V tomto kontexte vyberáme pre ukážku jeho stručnú poznámku, v ktorej s určitou dávkou irónie komentoval výčitku k prvému zv. *Kapitálu* a odporúčanie parížskeho recen- zenta, aby vraj „predpisoval recepty (comtovske?) pre kuchyňu budúcnosti“ [Marx 1979 : 25].

V duchu Marxovho odkazu výstižne vymedzil svoj postoj k jeho teórii V. I. Lenin. Vyjadril to takto: po prvé „plne zastávame stanovisko Marxovej teórie, ona prvá premenila socializmus z utópie na vedu, položila tejto vede pevné základy a vyznačila cestu, ktorou treba ísť pri jej ďalšom rozvíjaní a rozpracúvaní...“; po druhé „na Marxovu teóriu vonkoncom nepozierame ako na niečo definitívne a nedotknuteľné, — naopak, sme presvedčení, že položila iba základný kameň vedy, ktorú musia socialisti vo všetkých smeroch ďalej rozvíjať, ak nechcú zaostať za životom“ [Lenin 1979 : 224—226]. Obidve vyznačené polohy v postoji k Marxovmu dielu nestratili nič ani dnes na svojej platnosti. Svedčia o tom viaceré verejné vyhlásenia stranických predstaviteľov a záväzné stanoviská v oficiálne publikovaných dokumentoch, teoretické práce popredných vedcov, v ktorých sa duch citovaných leninských myšlienok nielen náležite dodržiava, ale aj konkretizuje. V politickej správe na XXVII. zjazde KSSZ sa zdôrazňuje jednak vernosť odkazu učenia klasikov a súčasne jeho smelé tvorivé rozvíjanie na základe skúmania nových javov a životných procesov. Pre spoločenské vedy sa imperatívnejšie stavia úloha skončiť s dogmatizmom a scholastickým teoretizovaním — stavom istej doterajšej odtrhnutosti od požiadaviek života. V súhlase s konštatovaním rokovania zjazdu sa tieto alarmujúce prejavy o mnoho zreteľnejšie identifikujú ako príznaky pretrvávajúce na organizme predovšetkým filozofických a ekonomických vied [XXVII. zjazd 1986 : 88]. To však neznamená, že by sociológia spomínaným prejavom odolávala a disponovala väčšou dávkou získanej imunity voči chorobným príznakom akútneho dogmatizmu. Jednako jej náchylnosť

je zjavnejšia v inom smere, prejavujúca sa skôr v prehliadaní pevného teoretického fundamentu, základných kameňov teórie marxizmu ako inšpirujúcich zdrojov jej historického a aktuálneho tvorivého rozvíjania. Zdá sa, že tieto príznaky sa častejšie prejavovali na organizme sociológie a zároveň mávajú aj vklejší priebeh.

Vyznačená slabá stránka náchylnosti na prehliadanie marxistických teoretických fundamentov v sociológii má pochopiteľne svoje historické, ale aj aktuálne doznievajúce recidívy. Snahy o otvorené spochybňovanie teoretických základov vedeckej sociológie v marxizme sa viditeľnejšie a vypuklejšie vynárajú zo strany sociológov už koncom minulého storočia. Ich prejavy bezprostredne súvisia s polemikou okolo sociologickej povahy Marxovho diela *Kapitál*. Prebiehajúca polemika si preto zasluhuje viac pozornosti z pohľadu na obsah a zameranie vo vzťahu k sociologickému charakteru *Kapitálu* a tiež z hľadiska recidív, ktoré v tomto smere v rôznych modifikáciách pretrvávajú.

Podnetom pre rozvinutie polemiky okolo *Kapitálu* sa stala štvavá kampaň proti teoretickým základom marxizmu na stránkach časopisu *Russkoje Bogatstvo*. Hlavnými aktérmi tejto kampane nebol nikto iný ako ideológovia liberálneho národnictva, ktorých V. I. Lenin identifikoval ako subjektívnych sociológov. Na ich čele bol vedúci redaktor časopisu N. Michajlovskij [Lenin 1979]. Pri stručnom popise tejto kampane vychádzame z rozboru V. I. Lenina. Subjektívni sociológovia vo svojich útokoch zdôrazňovali výčitku vyjadrujúcu úzke čisto ekonomické zameranie *Kapitálu*, ktorý vraj neprekračuje rámec názorov predchádzajúcich ekonómov. Najmä N. Michajlovskij vyčítal Marxovi, že prostredníctvom ekonomiky vysvetľuje celý komplex spoločenského života. Aj jeho prístupy označil znehodnocujúcou vinetou „ekonomický materializmus“. Zámery špekulatívnych výčítok vyznievali, akoby Marx nebol priniesol pre sociologické pochopenie spoločenského života nič nového. Celý priebeh vopred zorganizovanej kritickej kampane nebol samozrejme bezúčelný. Naopak, prísne krok za krokom sledoval uplatnenie zámerov a uspokojenie ambícií týchto sociológov. Na vyplnenie špekulatívne navodenej tzv. sociologickej medzery v marxizme rozvinuli široké propagovanie vlastných prístupov riešenia spoločenských problémov. Samozrejme tieto veľmi priehľadné špekulácie nemohli zaostať bez povšimnutia. Predovšetkým V. I. Lenin podrobil spomínané názory hlbokej kritickej analýze vo svojej vynikajúcej práci *Kto sú „priatelia ľudu“ a ako bojujú proti sociálnym demokratom*. Presvedčivou argumentáciou odhalil nevedecké prístupy a od základu vyvrátil nimi obhajovanú subjektivistickú metódu v sociológii. Podobne ako v iných svojich dielach aj v tomto prípade sa neuspokojil iba s kritickým rozborom a presvedčivou obhajobou Marxovej teórie. Prechádza tak do pozitívneho tvorivého výkladu. Nesmierne dôležité pre ďalšie osudy vedeckej sociológie je to, že v zmysle Marxovho *Kapitálu* vyložil a rozvinul, t. j. do usporiadanej podoby dopracoval východiskovú teoretickú koncepciu základov vedeckej sociológie.

Akokoľvek to znie paradoxne, ale kvôli pravde treba povedať, že prejavy prehliadania marxistických teoretických základov či už z vedomých alebo nevedomých pohnútok sa sporadicky opakujú. Nestaviame si samozrejme z pochopiteľných dôvodov úlohu podrobiť rozboru ich príčiny a prejavy. Jednako však niektoré okolnosti majú v ich komplexe významnejšie zastúpenie (1). Napríklad určitým vedomým či nevedomým prejavom postoja k základ-

(1) Medzi nepriame príčiny možno zaradiť celkový doterajší nerovnomerný vývoj jednotlivých disciplín v spoločenských vedách, doznievajúce prekonávané administratívne vytlačanie marxisticko-leninskej sociológie na „perifériu“ marxizmu-leninizmu, slabú vzájomnú interdisciplinárnu súčinnosť spoločenských vied a vôbec celkovú pretrvávajúcu zastaralosť v organizačnej štruktúre spoločenských vied. V ne-

ným princípom marxistickej sociológie je aj to, že zrod jej základov v časovom vymedzení sa v niektorých ústných prejavoch a štúdiách opakujúco umiestňuje do iných historických kontextov než do rámca vzniku a počiatkov marxizmu vôbec. Zrod marxistickej sociológie, najmä jej podstatnej organickej súčasti, t. j. všeobecnej sociologickej teórie, nemožno predsa odtrhovať od počiatkov a rozvoja marxizmu. Tak ako začiatky aj celý ďalší historický proces formovania vedeckého sociologického myslenia je nerozlučne spätý s vývinom marxistických filozofických, ekonomických a sociálno-politických názorov. Ak sa v určitých oblastiach objavili iné pokusy, tlaky na nahľadávanie úzkej väzby, tak to vždy spôsobilo značné komplikácie a zdržiavanie vedeckého rozvoja sociológie, najmä oslabenie dialekticko-materialistickej orientácie. Aj keď treba pripustiť, že ani v buržoáznej sociológii sa nevyklučuje možnosť existencie určitých materialistických prvkov, predsa však *idea vedeckého materializmu* sa rozvíja *na pôde a výlučne v rámci marxizmu*. Tento fakt osobitne zvyrazňuje V. I. Lenin v kontexte výkladu základov vedeckej sociológie takto: „Už sama osebe bola táto idea materializmu v sociológii geniálna [Lenin 1979 : 178]. Pôvodne Marx vyslovil túto vedeckú ideu už v 40-tych rokoch 19. storočia. Ale až na základe štúdia obrovského množstva faktov, jeho kritickej analýzy a teoretického zovšeobecnenia získava táto predbežná hypotéza hodnotu vedeckej teórie — v diele *Kapitál* „K. Marx“ — zdôrazňuje V. I. Lenin — „ako prvý postavil sociológiu na vedecký základ zavedením pojmu spoločensko-ekonomická formácia ako súhrn daných výrobných vzťahov a zistením, že vývoj týchto formácií je prirodno historický proces“ [Lenin 1979a : 182]. V tomto diele už existuje materialistické zdôvodnenie a rozvinutie základov vedeckej sociológie.

Analýza väzieb „ekonomického“ a „sociálneho“ — zdroj utvárania sociologickej teórie

Hlavná úloha, ktorú si Marx kladie v *Kapitáli*, je pochopiteľne zameraná na analýzu v ekonomickej sfére. Autor tu predovšetkým demonštruje systematický výklad politicko-ekonomickej teórie. Pritom spomínané dielo nie je — ako sa to doteraz všeobecne traduje — len objasňovaním čisto politicko-ekonomických názorov, ale spolu s nimi sú v ňom rozpracované vedecké základy dialekticko-materialistickej filozofie, vedeckej sociológie, teórie poznania a vôbec problémy metodológie. Hoci tieto disciplíny — pokiaľ ide o bezprostredné objasňovanie teoretických názorov — neboli natoľko v centre pozornosti ako politická ekonómia, ich základné problémy sú poprepletané a obsiahnuté v celkovom výklade sociálnoekonomických javov a procesov.

Jedným z najdôležitejších objavov Marxa v spoločenských vedách je ten, že našiel kľúč, prostredníctvom ktorého sa možno dostať k pochopeniu všetkých javov a procesov v spoločnosti. Tento kľúč spočíva v skúmaní zákonitostí fungovania a vývoja systému ekonomických vzťahov. Všimnime si, ako tento objav objasňuje V. I. Lenin. V prvom rade považuje analýzu ekonomických problémov za *kostru Kapitálu*. Pritom v hodnotení pokračuje: „Ide však o to, že sa Marx neuspokojil s touto kostrou, že sa neobmedzil iba na „ekonomickú teóriu“ vo zvyčajnom zmysle, lež hoci vysvetľoval štruktúru a vývoj danej spoločenskej formácie *výlučne* výrobnými vzťahmi, predsa len

poslednej miere príčiny spočívajú aj v doterajšej koncepcii vysokoškolskej prípravy poslucháčov, v nedostatočnej orientácii výučby sociológie na kľúčové sociálno-ekonomické a sociálno-politické potreby v spoločnosti. Doslova znepokojujúce sú dôsledky živelné sa prehĺbujúcej disproporcie v organizácii prípravy vedeckých kádrov v neprospech marxisticko-leninskej sociológie a pod.

všade a ustavične skúmal nadstavby zodpovedajúce týmto výrobným vzťahom, a tak obložil kostru mäsom a krvou“ [Lenin 1979a : 181]. Z kontextu citovanej myšlienky možno porozumieť, že vyznačený prístup sa nechápe, akoby Marx uplatňoval len ekonomickú interpretáciu a iba ňou objasňoval akýkoľvek spoločenský problém či komplex spoločenského života. Sám Marx sa na viacerých miestach od podobného postupu výslovne dištancuje. V mnohých častiach *Kapitálu* okrem toho nachádzame vzory, akú významnú úlohu môžu zohrať napríklad politické, právne a iné „neekonomické faktory“ (politický boj robotníkov za zákonnú úpravu pracovného dňa v Anglicku, úloha štátnej moci, práva a ich vplyv na ekonomiku a pod.) v živote ľudí, pravda, v rámci všeobecnej závislosti od ekonomických podmienok. V prístupoch Marxa k analýze spoločenských problémov sa prísne rešpektuje dialektika vzájomných súvislostí: pôsobenie ekonomického faktora sa tu demonštruje vo vzájomnej spätosti a v celistvosti s ostatnými spoločenskými faktormi, cez ne a pod ich vplyvom, za ich účasti, pričom jeho pôsobenie je dôležitejšie, rozhodujúcejšie ako pôsobenie ostatných faktorov.

Keď Marx pristupuje k analýze vzťahov „ekonomického“ a „sociálneho“ – miesta, úlohy a špecifiky týchto činiteľov – vychádza tiež z výrobného procesu. Výrobu materiálnych hodnôt (pracovný proces) považuje za ohnisko, v ktorom sa koncentrujú všetky základné zdroje pôsobiace na podmienky života ľudí a spôsob ich života. Vo výrobnom procese sa ustavične reprodukovujú podmienky, ktoré buď ľudí spájajú alebo rozdeľujú, ovplyvňujú utváranie základných foriem stykov, spoločenských vzťahov, štruktúry potrieb a záujmov, podmieňujú vznik rozmanitých spoločenstiev, spoločenskú organizáciu práce, pracovných a mimopracovných aktivít. Marxovo dielo *Kapitál* nám poskytuje veľa inšpirujúcich podnetov či už v podobe teoretického objasnenia základných parametrov „ekonomických“ a „sociálnych“ činiteľov a tiež ich vzájomných priamych a spätých väzieb. Zatiaľ nadväznosť na tieto teoretické predpoklady a ich konkrétne rozpracovanie sa veľmi pomaly dáva do pohybu (2). Dokonca by sme mohli povedať, že aktuálna rozpracovanosť vzájomných väzieb predstavuje najslabší článok v spoločenských vedách. Problematika „sociálneho“, sociálnych podmienok, sociálneho stimulovania, ľudského faktora a pod. začína upútať pozornosť sociológov a ekonómov obzvlášť v súvislosti s realizáciou strategickej línie sociálno-ekonomického rozvoja. Znova a po novom sa vynárajú otázky miesta, úlohy, vzájomných priamych a spätých väzieb ekonomických a sociálnych činiteľov v období prestavby hospodárskeho mechanizmu a vôbec spoločenských vzťahov. Nespornou axiómou je, že ich vzájomné vzťahy sa menia v závislosti od zmien konkrétno-historických podmienok. S vyšším stupňom rozvinutosti socializmu (a vôbec spoločnosti) dochádza k zákonitému rastu úlohy sociálneho faktora, ktorý pozmeňuje miesto i váhu všetkých ostatných faktorov z hľadiska spoločenského celku [Kuzmin 1976 : 192–196].

Vyznačené existujúce vzájomné súvislosti ekonomických, sociálnych a iných spoločenských faktov sa rovnako premietajú do prístupov pri rozpracovávaní základného kategoriálneho a pojmového aparátu a vedeckej sociologickej teórie vôbec. Mnohé kategórie, hoci aj tie najabstraktnejšie, majú sociálno-ekonomický, sociálno-politický charakter. Medziiným bol to práve K. Marx, ktorý v *Kapitáli* odhalil podstatné styčné body spoločenských vied a vybudoval prechody od systému ekonomických kategórií k vymedzeniu a rozvinutiu kategórií všeobecnej sociologickej teórie [Chaljavín 1980 : 25]. Objasňovanie

(2) V sociologickej literatúre predbežne objavujeme sľubné a podnetné prístupy k rozpracovaniu tejto problematiky najmä v prácach F. Charváta a F. Zicha.

takých kľúčových ekonomických kategórií, ako je „spôsob výroby“, „výrobné sily“, „výrobné vzťahy“, „rozdeľovanie“, „výmena“, „spoločensky nutný čas“ a iné, prispelo k vedeckému vymedzeniu základných všeobecne sociologických kategórií. Nachádzame tu také sociologické kategórie, ako sú „spôsob života“, „sociálno-triedna štruktúra“, „robotnícka trieda“, „buržoázia“, „voľný čas“, „rodina“, „osobnosť“ a iné.

Čo je v týchto súvislostiach pozoruhodné? Marx sa totiž neuspokojuje len s najvšeobecnejšou charakteristikou jednotlivých kategórií, ale podrobnou analýzou preniká do konkrétnych polôh objasňovania až opisu. Keď napríklad hovorí o robotníckej triede, všima si jej bohatú vnútornú diferencovanosť podľa územného, či odvetvového členenia, úrovne rozvoja jednotlivých výrobných odvetví, organizovanosti i miery uvedomelosti. Napokon poznatky, ktoré sú výsledkom a výrazom vnútrotriednej členitosti robotníckej triedy, sú zároveň významným podnetom pre budovanie nižších rovin sociologického poznania. Možno teda povedať, že *v Kapitáli sa dotvára všestranné materialistické zdôvodnenie a objasnenie základných kategórií a pojmov najvyššej úrovne všeobecnej sociologickej teórie a sú tu tiež vyznačené prechody k nižším priečkam sociologickej teórie.*

Medzi jednotlivými kategóriami a pojmi existuje *vnútorná organická väzba*, ako výraz jednoty spoločných východísk — jednoty cieľa, obsahu a potrieb spoločenskej praxe robotníckej triedy. Vzájomne na seba nadväzujú, podmieňujú sa a cieľavedome dopĺňajú. To zodpovedá prísnej logike a duchu dialektiky uplatňovania výskumných postupov i spôsobu výkladu celého komplexu problémov spoločenského života v *Kapitáli*.

Vedecká metodológia bádania a spôsob výkladu spoločenských javov a procesov

K. Marx sa špeciálne nezaoberal metodológiou v sociológii. Ani nám o tom nezanechal nijaké osobitné úvahy. Jednako ju však objavujeme v jeho prácach ako príklady riešenia rozličných otázok vznikajúcich pri štúdiu spoločnosti ako celku. Možno povedať, že metodológia, ktorú použil a ktorú ešte nikto predtým neaplikoval na preskúvanie spoločenských problémov, je prakticky obsiahnutá v celom systéme jeho spoločenských a ekonomických názorov, obsiahnutých a vyložených v *Kapitáli*. Azda si to dostatočne dnes ani neuvedomujeme, že práve v *tomto diele je skoncentrovaná najväčšia metodologická výbava*, síce ťažšie dostupná bezprostrednému pozorovaniu, ale neobvyčajne jasná a zrozumiteľná vo forme návodu na bádateľskú prácu sociológa.

Pokúsme sa aspoň v krátkosti vyzdvihnúť niektoré Marxove požiadavky pri skúmaní a objasňovaní spoločenských problémov. Sústavu cieľavedomých utriedených poznámok o jeho metóde nachádzame v doslove k druhému vydaniu *Kapitálu*. Aby Marx podal názornejší výklad svojej metódy, opiera sa o množstvo časopiseckých a novinových poznámok z rozličných recenzií tohto diela. Možno povedať, že sú tu zhrnuté viaceré zásady, s ktorými sa Marx jednak stotožnil a jednak sám ich spresnil a sformoval ako požiadavky dialektickej metódy, ktoré uplatnil pri štúdiu a spôsobe výkladu buržoáznej spoločnosti.

Nie je bez zaujímavosti dnes už historický ten fakt, že to bol práve V. I. Lenin, ktorý vo svojich dielach podal systematický výklad Marxovej všeobecnej metodológie skúmania spoločnosti. Súčasne ukázal na jeho zásluhy o pozdvihnutie sociológie na vedecký základ. *Ako prvý pilier* a metodologický základ vyzdvihuje ideu materializmu v sociológii — materialistický základ metódy, t. j. požiadavku rešpektovať rozhodujúcu úlohu materiálnych pod-

mienok v spoločnosti, myšlienku rozlíšenia historických epoch a spoločenských systémov podľa spôsobu výroby. *Druhým pilierom* tejto vedy je dialektická metóda. V. I. Lenin vyjadril podstatu tohto piliera marxizmu takto: „Dialektickou metódou — proti metafyzickej — Marx a Engels nazývali práve vedeckú metódu sociológie, ktorá hľadá na spoločnosť ako na živý, ustavične sa vyvíjajúci organizmus (a nie ako niečo mechanicky pospájané, a preto pripúšťajúce všemožne ľubovoľné kombinácie jednotlivých spoločenských prvkov), na skúmanie ktorého je potrebná objektívna analýza výrobných vzťahov, vytvárajú istú spoločenskú formáciu a štúdium jej fungovania a vývoja“ [Lenin 1979a : 209]. Ako je známe, rozliční teoretici pred Marxom uprednostňovali skúmanie spoločnosti vôbec, ľudstva s celou minulosťou, spoločnosti, v ktorej prebiehajú stále tie isté procesy — nevyhnutné a nemenné. Neurčitost takto a podobne definovanej spoločnosti spôsobovala závažné nedorozumenie, bezradnosť, bezprostrednosť a neriešiteľné metodologické komplikácie. Marx si práve tieto okolnosti jasne uvedomuje a dopracúva sa v metodológii skúmania spoločenských problémov k novým prístupom. V jeho poňatí takýmto objektom skúmania nemôže byť nič iné ako konkrétne historický typ spoločnosti s určitou úrovňou výrobných síl, formou spoločenskej deľby práce, systémom výrobných vzťahov a celou tomu zodpovedajúcou sústavou nadstavbových javov. V obraznom vyjadrení označuje túto konkrétno-historickú spoločnosť pojmom „sociálny organizmus“, v leninskej charakteristike „živý, ustavične sa vyvíjajúci organizmus“. Keď Marx používa túto analógiu medzi spoločnosťou a organizmom, zdôrazňuje tú stránku procesov a javov, ktoré prebiehajú v akomkoľvek organickom systéme. Je to schopnosť vzniku, fungovania, vývinu a premeny i vzájomných odlišností rozličných organizmov. Bolo by však nesprávne domnievať sa, že Marx úplne stotožňoval organické systémy so sociálnymi. Často objasňoval ich podstatné rozdiely [Kuzmin 1976 : 119]. Ani termín „organizmus“ sa tu nepoužíva v zhode s biologickým organizmom, ako sme sa zvykli stretávať v poňatí rozličných organických smerov buržoáznej sociológie.

Sociálny organizmus v Marxovom chápaní vystupuje ako organický systém na označenie spoločenských celkov, v prvom rade *spoločensko-ekonomickej formácie*. Uplatnenie práve tejto kategórie znamená v sociológii zásadný obrát. Predovšetkým to znamená, že len v závislosti na analýze danej konkrétne historickej spoločnosti ako celku, t. j. „spoločensko-ekonomickej formácie“, môžeme postihnúť v ďalšej analýze i proces vzniku, fungovania a vývinu jej jednotlivých čiastkových systémov vo všetkých rovinách a súvislostiach. Tým sa súčasne spresňuje vymedzenie predmetu vedeckej sociológie i základné všeobecné metodologické princípy sociologického bádania a spôsobu výkladu.

Je zrejmé, že Marxova metodológia aplikovaná na analýzu spoločensko-ekonomickej formácie sa nezakladá na jednej či na niekoľkých princípoch, ale využíva celý systém metodologických spôsobov, prístupov a metód vo výskume. Na túto okolnosť nás upozorňujú aj mnohé práce popredných vedcov v oblasti metodológie. Vo svojich štúdiách prikladajú značný dôraz objasňovaniu postupu od abstraktného ku konkrétnemu, ktorý Marx uplatnil v *Kapitáli*. Tento postup sa interpretuje v kontexte s jeho všestranným uplatňovaním rozmanitých metód poznania, napríklad indukciou a dedukciou, analýzou a syntézou, historickým a logickým, ako aj využitím empirických metód a techník sociologického výskumu. Pre bádateľskú prácu súčasného sociológa je toto uplatňovanie pozoruhodné z viacerých hľadísk. Predovšetkým predstavuje ochrannú bariéru proti rozličným pozitivistickým vplyvom v metodológii, proti tzv. sociologickému atomizmu, empirizmu a pod. Marx práve v *Kapitáli* ukázal, ako sa vyhnúť rozmanitým formám jednostranného reduk-

cionizmu, ktoré sa viac alebo menej už v tom čase prejavovali a prejavujú aj dnes v rozličných smeroch buržoáznej sociológie. Súčasne tak ukázal jasné a názorné príklady všestranného štúdia spoločenských systémov.

Jednota teoretického a empirického v procese tvorby Kapitálu

Postihnúť stav a dynamiku v spoločnosti — získať, analyzovať a spracovávať údaje o nej — bolo a je aj dnes najnáročnejšou úlohou. Dnes sa nemôžeme uspokojiť ani so všeobecnými tézami a už vonkoncom nie s povrchným hodnotením, apriorizmom dogmatického typu, s hodnotením bez objektívnych faktov a potrebných podkladov založených len na subjektivizme či na individuálnom odpozorovaní. Podobné prístupy nám spôsobili mnohé komplikácie tak vo vede ako aj v spoločenskej praxi. Pritom sme toho názoru, že zdokonaľovanie a rozvíjanie kvalifikovaného exaktného bádania sa nezaobíde bez ustavičného nadväzovania na metodologickú výbavu klasikov. Hoci od tých čias už značne pokročil vývoj výskumných nástrojov, predsa mnoho z ich aplikovaných podôb zostalo dodnes bez hlbšieho povšimnutia. Zdá sa, že k prekonaniu niektorých povrchností vo výskume spoločenských javov potrebujeme v súčasnosti odpozorovať to, čo klasikovia už dávno v spoločensko-vednom bádani uplatňovali. Pozrime sa preto na Marxov postup, ako sa napríklad úporne „prekopával“ cez haldy ťažko nazhromažďovaného užitočného faktografického materiálu, aby sa dopracoval ku vzácnym zrnkám pravdy, z ktorých cieľavedome budoval vedeckú teóriu o spoločenskej realite kapitalizmu.

Marx pri príprave *Kapitálu* použil obrovské množstvo faktografického materiálu. Napr. len ruské štatistiky tvorili viac ako dva kubické metre kníh [Marx—Engels 1957 : 224]. V tomto smere V. I. Lenin poznamenal v replike na spochybňujúce úvahy Michajlovského, že prirovnanie bádateľského prístupu Marx a Darwina je celkom presné. „Kapitál nie je nič iné ako niekoľko zovšeobecňujúcich, navzájom veľmi úzko spätých ideí, korunujúcich celý Mont Blanc konkrétnych faktov“ [Lenin 1979a : 181]. S vyzdvihnutím Marxovho prístupu, najmä jeho neobyčajne dôslednej a precíznej práce s empirickým materiálom, stretávame sa aj u jeho recenzentov. V zozname uvedených literárnych a iných zdrojov objavujeme rozličné správy, založené na individuálnych rozhovoroch, protokoly výpovedí, materiály spracované z výsledkov anketových výskumov, opisy rozmanitých udalostí, vzťahov a súvislostí, ktoré si sám osobne objednával od známych a spolupracovníkov. O tom sú zmienky v jeho rozsiahlej korešpondencii. Ďalej sú to údaje z oznamov úradov a inštitúcií, najmä množstva priemyselných a poľnohospodárskych štatistik, zo života a práce rôznych vrstiev robotníckej triedy. Vzácnym zdrojom faktografických údajov, na ktoré sa Marx často odvoláva, menovite pri konfrontácii faktov, je Engelsov výskumný archív, materiál, ktorý získal najmä vlastným pozorovaním.

Pozrime sa na pôvod a zameranie Marxových zdrojov. Ide predovšetkým o údaje získané prostredníctvom osobného pozorovania a individuálnych rozhovorov anglických továrenských a banských inšpektorov, členov rôznych komisií, vyšetrojúcich neznesiteľné pomery a pracovný režim v továrňach, porušovanie zákazu zamestnávania detí a mladistvých v priemyselných odvetviach, bytové, zdravotné a výživové pomery robotníckych rodín. Týmto spôsobom získanému materiálu prisudzuje vysokú objektívnosť a hodnovernosť. O ich autoroch sa vyjadruje s veľkou úctou ako o vierohodných, nezaujatých a nekompromisných ľuďoch. Niektorí z nich, ako to vyplýva z jeho hodnotení, si tým získali nesmrteľné zásluhy o anglickú robotnícku triedu [Marx 1979 : 232]. Všimnime si konkrétnejšie aspoň niektoré prípady, ktoré

Marx uvádza vo svojom diele. Tak napr. pri analýze boja robotníckej triedy v Anglicku za zákonnú úpravu pracovného dňa využíva materiály z výskumov továrenských inšpektorov. Píše o tom: „Továrenský inšpektor Leonard Horner zhromaždil osobne, alebo pomocou svojich podinšpektorov početné svedecké výpovede o továrňach Lancashiru...! V obvode pána Hornera takto vypočuli 10 270 dospelých robotníkov v 181 továrňach... Tieto svedecké výpovede dávajú cenný materiál aj z iného hľadiska“ [Marx 1979 : 292]. Marx tento materiál využil, aby vo svojom diele demonštroval húževnatý a urputný boj a jeho historické výdobytky pred robotníkmi ostatných krajín, najmä v Nemecku.

Iný príklad používania faktického výskumného materiálu možno ukázať na Marxovej sociologickej analýze v priebehu revolúcie v poľnohospodárstve, jej sociálnych dôsledkoch dopadajúcich na poľnohospodárske robotníctvo. Podrobný opis životných a pracovných podmienok ľudí — bytových, hygienických pomerov a vôbec spoločenských vzťahov v 12 grófstvach Anglicka sa zakladá takmer prevažne na výskumoch dr. J. Huntera, ktorý vyšetril 5 375 barákov poľnohospodárskych robotníkov [Marx 1979 : 694]. Marx oceňuje tieto výskumy príznačnou a priliehavou charakteristikou: „Majstrovské práce dr. Juliana Huntera“ [Marx 1979 : 667]. Vyznačovali sa neobyčajnou spoľahlivosťou údajov, založených na svedeckých výpovediach veľkého počtu ľudí — poľnohospodárskych robotníkov a ich rodinných príslušníkov.

Marx vo svojej bádateľskej práci vždy pristupoval s veľkou úctou k faktom, vychádzal z nich pri tvorbe teoretických záverov, odvoláva sa na dokumenty, opisy, argumentoval nimi, či uvádzal na ilustráciu svojich vývodov alebo ako vysvetľujúce poznámky pod čiarou. K hotovým záverom sa často vracal a konfrontoval ich s faktami života. O spôsobe overovania svojich teoretických výsledkov sa otvorene a úprimne zdôveruje v liste Engelsovi. Píše: „Pokiaľ ide o štvrtú kapitolu, poriadne som sa zapotil, kým som našiel samotné veci, t. j. ich súvislosť. Potom, keď som túto súvislosť vypátral a venoval sa definitívnemu vypracovaniu, začali sa „Modré knihy“ hrnúť jedna za druhou a s potešením som zistil, že fakty plne potvrdzujú moje teoretické výsledky“ [Marx 1958 : 118]. V tomto kontexte sa pomerne zreteľne demonštruje vzťah Marxa k empirickým faktom. Ale v našej spoločenskovednej literatúre sa tento prístup prehliada, lebo miesto a úloha empirických údajov sa podceňuje. A opačne, niekedy sa zvelebuje všemohúcnosť veľkých teórií bez ohľadu na ich späťosť s praxou. Empirické zdroje *objavujeme hneď v začiatkoch, v základoch celej výstavby marxizmu*. Marx vo svojej bádateľskej činnosti dbal o presné vedecké preskúmanie čo najväčšieho množstva faktov, ktoré mu boli východiskom a oporou, dbal, aby teória bola vždy pod kontrolou faktov, a súčasne o jeho práci s faktami možno konštatovať, že *výskum v akejkoľvek oblasti môže dospieť k cenným vedeckým výsledkom iba vtedy, ak je vo všetkých fázach pod kontrolou vedeckej teórie*.

Sociologická interpretácia ekonomickej teórie (zákonov, kategórií pojmov a téz)

Ohromné množstvo faktografického materiálu, ktoré sa medzi iným získalo aj sociologickým postupom, nie je len prvotným zdrojom tvorby — zovšeobecňovania a rozpracúvania teórie o celej oblasti spoločenských vzťahov, ale v Marxovom využití je súčasne i prostriedkom interpretácie (spôsobom výkladu) ekonomických zákonov, kategórií, pojmov a zložitých ekonomických téz v *Kapitáli*. Táto druhá poloha významu využitia konkrétnych údajov — podľa nášho názoru — vychádza zo zámeru autora sprístupniť čitateľovi eko-

nomickú teóriu najjednoduchším a najprístupnejším spôsobom. Pravdu povediac aj Marx sám pritom narážal na rôzne ťažkosti. Možno to ilustrovať na zaujímavom a poučnom dialógu s Engelsom, zachytenom v ich osobnej korešpondencii okolo prípravy diela *Kapitál*. Ako je z listov známe, Marx posielal svoje ekonomické práce v zošitoch na posúdenie Engelsovi. Niektoré Engelsové kritické poznámky, najmä o prvých zošitoch, mierili predovšetkým na abstraktný charakter výkladu. V Engelsových listoch si môžeme prečítať niektoré pozoruhodné výroky, napríklad „je to skutočne veľmi abstraktný náčrt...“, abstraktne dialektický tón tohto výfahu pri ďalšom spracovaní isteže zmizne...“ [Marx—Engels 1957b : 67]. „...teória renty bola pre mňa... naozaj príliš abstraktná“ [Marx—Engels 1957b : 88]. Ešte aj 16. júna 1867 po preštudovaní čerstvej korektúry prvého zväzku *Kapitálu* odporúčal Engels niektoré úpravy a doplnenia: „nanajvýš by azda bolo treba historicky dokazovať to, k čomu si dospel dialekticky, takrečeno overiť na príkladoch z dejín... máš však o tom toľko materiálov...“ [Marx—Engels 1957b : 109]. Ako je zrejmé, Engels vo svojich námetoch nabáda Marxa k tomu, aby myšlienkový chod svojho teoretického výkladu sprístupnil najmä faktografickou argumentáciou.

Pokúsme sa aspoň v náznakoch vystopovať, akým spôsobom využíva faktografické údaje, aby výklad bol čo najprístupnejší a najzrozumiteľnejší širokému okruhu robotníckej triedy. K. Marx v *Kapitáli* presvedčivo ukázal, že pri skúmaní a výklade spoločenských javov a procesov sa nemožno obmedziť iba na všeobecné charakteristiky a tézy. Požaduje prechod do konkrétnejších polôh a rozbor rozmanitých empirických okolností, v ktorých pôsobia a prejavujú sa všeobecné zákonitosti. „To nebráni tomu“ — poznamenáva Marx — „aby tá istá ekonomická základňa — tá istá, pokiaľ ide o hlavné podmienky — nemohla vďaka nekonečne rozmanitým empirickým okolnostiam, prírodným podmienkam, rasovým pomerom, zvonka pôsobiacim historickým vplyvom atď. vykazovať vo svojom prejave nekonečné variácie a gradácie, ktoré možno pochopiť iba na základe rozboru týchto empiricky daných okolností“ [Marx 1958 : 343—344]. Najzreteľnejšie možno postihnúť tento postup pri výklade osobitosti prejavu všeobecného ekonomického zákona. Autor tento spôsob výkladu náležite zdôrazňuje už aj v názve piatej podkapitoly „Ilustrácia všeobecného zákona kapitalistickej akumulácie“ [Marx 1979 : 657]. Pri objasňovaní mechanizmu a foriem prejavu pôsobenia tohto zákona v rozličných oblastiach spoločenského života využíva vyše 30 štatistických tabuliek, mnoho údajov z parlamentných správ, oznamov úradov a inštitúcií, z anketových výskumov, materiály „Modrých kníh“ zo správ lekárov, policajných úradníkov a i. Využívanie hromadných údajov, konkrétnych materiálov spája jednak s tým, aby sa dosahovala väčšia presvedčivosť preskúmaných sociálnych faktov, ale aj na to, aby prispel k väčšej konkrétnosti predstáv o celkovom pôsobení všeobecných zákonov v spoločenskoekonomicknej formácii kapitalizmu [Slepenkov 1974 : 37].

V ďalších kapitolách *Kapitálu* sa častejšie stretávame s ilustráciou zložitých teoretických ekonomických problémov za pomoci konkrétneho materiálu, starostlivo vybraných príkladov v rozličných anketových výskumoch, správ a iných dokumentov. Tento postup nachádzame napr. v siedmej kapitole, kde pojmy „miera nadhodnoty“, „miera zisku“, „stupeň vykorisťovania“ sa ilustrujú pomocou konkrétnych opisov z pradiarenskej továrne, údajov istého manchesterského továrnikar i materiálov získaných členmi komisie pre vyšetrovanie pomerov v továrňach. Marx si veľmi jasne uvedomuje, že každé odhaľovanie najmä záporných javov v živote buržoáznej spoločnosti si vy-

žaduje nielen teoretické zdôvodnenie, ale aj faktickú a pádnu konkrétnu argumentáciu.

* * *

Systémový prístup, prísne uplatňovaný K. Marxom vo vedeckom bádani a v spôsobe výkladu spoločenskej problematiky nás jednoznačne vedie k Leninovmu záveru, že „Kapitál“ je súčasne aj najväčším sociologickým dielom, zameraným na analýzu spoločenských vzťahov, ktoré sa vytvárajú pri vzniku, formovaní a premene kapitalistickej spoločensko-ekonomickej formácie. Podobne ako v minulosti aj v súčasnosti je Marxovo dielo vzácnym prínosom k objasňovaniu veľkých ekonomických objavov a vôbec teórie o spoločnosti; je zdrojom bohatstva metodologickej výbavy. V Kapitáli vystupuje vedecká sociológia už v základnej teoretickej výstroji. Je tu v zásade rozpracovaná a vedecky zdôvodnená najvyššia priečka sociologickej teórie, t. j. podstatná časť sociológie — všeobecná sociologická teória. Súčasne Marx vo svojej vedeckovýskumnej činnosti, či už pri zovšeobecňovaní údajov, interpretácii teoretických záverov alebo vedeckej argumentácii prechádza do takých polôh, z ktorých bezprostredne vŕšade vanie čerstvý dych prítomnosti konkrétnych faktov života vtedajšej spoločnosti. Marxov vzor vedeckej práce s obrovským bohatstvom faktografického materiálu v Kapitáli si treba povšimnúť i preto, že dnes pri štúdiu sociálnych a ekonomických procesov nie vždy dosiahneme až taký stupeň konkretizácie. Jeho vedeckú bádateľskú prácu charakterizuje práve bezpriekladný rešpekt k faktom, široké využívanie empirického materiálu, jasná teoretická orientácia, presvedčivý spôsob argumentácie, vedeckosť a hĺbka záverov, ktoré vyvodil pre praktické potreby pretvárania spoločenských pomerov.

V súčasnosti sa vynárajú pred spoločensko-vedným frontom celkom nové, zložité a protirečivé otázky súvisiace s realizáciou stratégie urýchlenia sociálno-ekonomického rozvoja. Možno povedať, že ani pri aktuálnom riešení sa vedec nezaobíde bez opory o Marxovo dedičstvo. V diele Kapitál je obzvlášť veľa súzvuku so súčasnosťou, mnoho inšpirujúcich zdrojov, ktoré vyznačujú cestu a smer tvorivého postupu. Preto na toto Marxovo dielo sa aj dnes pozeráme ako na pevný teoretický fundament nielen historického, ale aj súčasného tvorivého rozvíjania tak ekonomického, ako aj sociologického poznania.

Literatúra

- Chaljavín, G. M.: *Razvitije problemov sociologii v original'nom variante Kapitala K. Marksa*. In: Vestnik Moskovskogo univerziteta, Ser. 13. Teorija naučnogo komunizma 1980, č. 3.
- Kuzmin, V. P.: *Princip sistemnosti v teorii i metodologii K. Marksa*. Moskva. IPL 1976.
- Lenin, V. I.: *Zobrané spisy, zv. 4*. Bratislava, Pravda 1979.
- Lenin, V. I.: *Kto sú „priatelia ľudu“ a ako bojujú proti sociálnym demokratom*. *Zobrané spisy, zv. 1*. Bratislava, Pravda 1979.
- Marx, K.: *Kapitál III — 2*. Bratislava, SVPL 1958.
- Marx, K.: *Kapitál, zv. 1*. Bratislava, Pravda 1979.
- Marx, K. — Engels, F.: *Listy o Kapitáli (Engels Sorgemu)*. Bratislava, SVPL 1957.
- Marx, K. — Engels, F.: *Listy o Kapitáli (Marx Engelsovi)*. Bratislava, SVPL 1957a.
- Marx, K. — Engels, F.: *Listy o Kapitáli (Engels Marxovi)*. Bratislava, SVPL 1957b.
- Marx, K. — Engels, F.: *Listy o Kapitáli (Engels Marxovi)*. Bratislava, SVPL 1957c.
- Slepenkov, I. M.: *Metodologičeskije principy i metodika konkretno-sociologičeskogo issledovanija v naučnom kommunizme*. Moskva, Izd. MGU 1974.
- XXVII. zjazd KSSZ. *Dokumenty a materiály*. Bratislava, Pravda 1986.

Ф. Кан: »Капитал« Маркса — фундамент исторического и актуального творческого развития социологии

Автор работы объясняет значение «КАПИТАЛА» Маркса для исторического и актуального развития общественных наук, особенно, однако, для социологического мышления. При этом он исходит из идей В. И. Ленина, выявившего и развившего, на основе «КАПИТАЛА», исходную теоретическую и методологическую концепцию основ научной социологии. В работе указывается на то, что как зарождение, так весь исторический процесс формирования научного социологического мышления неотъемлемо связан с развитием марксистских философских, экономических и социально-политических взглядов. Автор подчеркивает, что именно из этой марксистской теоретической последовательности исходят источники материалистической ориентации. Хотя необходимо допустить, что и в буржуазной социологии не исключается возможность существования определенных материалистических элементов, тем не менее *идея научного материализма в подлинном смысле слова зарождается и развивается на почве и исключительно в рамках марксизма*. В «КАПИТАЛЕ» Маркса завершается материалистическое обоснование и развитие основ научной социологии. Весь дальнейший исторический и актуальный процесс развития научной социологии исходит из него, опирается на него и продолжает его.

Автор дальше сосредоточивается на анализе тех теоретических и методологических источников в «КАПИТАЛЕ», которые имеют актуальное значение для творческого развития социологии и соответствуют требованиям реализации стратегии ускорения социально-экономического развития. Работа разделена на следующие части: анализ связей «экономического» и «социального»; взгляд на научную методологию исследований и способ толкования общественных явлений и процессов; единство теоретического и эмпирического; социологическая интерпретация экономической теории (законов, категорий, понятий и тезисов).

В заключительной части автор снова возвращается к наследию В. И. Ленина и в соответствии с ним подчеркивает идею, что «КАПИТАЛ» является одновременно и величайшим социологическим произведением, наделенным на анализ общественных отношений капиталистического общества. Поэтому мы смотрим на творчество Маркса — заканчивает свою работу автор — как на прочный теоретический и методологический фундамент не только исторического, но и современного творческого развития как экономического, так социологического знания.

Summary

F. Kán: "Capital" by K. Marx — Fundament of the Historical and Actual Creative Development of Sociology

The present paper highlights the significance of Marx's "Capital" for the historical and actual development of social sciences, and in particular for sociological thinking. It is underlain by the ideas of V. I. Lenin who, on the basis of "Capital", expounded and developed the fundamental theoretical and methodological conception of the principles of scientific sociology. It is pointed out that the beginning as well as the whole historical process of the formation of scientific sociological thinking is inseparably connected with the development of Marxist philosophical, economic and sociopolitical views. Stress is laid on the fact that it is exactly this Marxist theoretical consistency which is the source of the materialistic orientation. Although it must be admitted that certain materialistic elements may turn up even in bourgeois sociology, it holds good that the idea of scientific materialism in the true sense of the word arises and develops exclusively on the basis and within the framework of Marxism. In Marx's "Capital", the materialistic substantiation and the development of the principles of scientific sociology have been brought to completion. The whole historical and actual process of the further development of scientific sociology proceeds from it, is based on it, and is linked up with it.

In the following, attention is focussed on the analysis of the theoretical and methodological sources presented in Marx's "Capital" which are of actual significance for the creative development of sociology and correspond to the requirements placed by the realization of the strategy of speeding up socio-economic development. In conformity with the specific breakdown into parts, the following topics are involved: analysis of interconnections between "the economic and the social"; discussion about the scientific research methodology and the manner of interpreting social phenomena and processes; unity of the theoretical and the empirical; and the sociological interpretation of the economic theory (laws, categories, concepts and theses).

In conclusion the paper reverts to V. I. Lenin's heritage. In compliance with this, special weight is attached to the hypothesis according to which "Capital" is simultaneously a sociological work of paramount importance, concerned with the analysis of social relations prevailing in capitalist society. The paper ends up with the statement that, for the above reasons, Marx's work is regarded as a strong theoretical and methodological fundament of not only the historical but also the contemporary creative development of both economic and sociological cognition.

1. Metodologicko-světónázorové přístupy k postižení Marxova sociologického dědictví

V. I. Lenin v roce 1894 prohlásil, že Karel Marx povýšil „poprvé sociologii na vědu“ [Lenin 1979 : 162]. Měl přitom zpočátku na mysli pouze „ideu materialismu v sociologii“, která „poprvé umožňovala zaujmout přísně vědecký postoj k historickým a společenským otázkám“ [Lenin 1979 : 161]. Na základě tohoto materialistického principu společenskovedního vysvětlování, který Marx formuloval zprvu jako hypotézu a později rozvinul a dokázal v celém svém životním díle, vytkl Lenin zvláště tři teoretické přístupy a metodologické principy, které revolucionizovaly sociologii.

Za prvé: „Až dosud sociologové nedovedli proniknout k těm nejprostším prvotním vztahům, jakými jsou vztahy výrobní, a proto zkoumali a studovali přímo politicko-právní formy... a u toho také setrvali; zdálo se, že společenské vztahy vytvářejí lidé uvědoměle.“ Materialismus „hlubší analýzou pronikl až k samému původu těchto společenských idejí“ a zdůvodnil „závěr, že chod myšlenek závisí na chodu věcí“ [Lenin 1979 : 161–162].

Za druhé: „Doposud sociologové tápali, když měli v složité síti společenských jevů rozlišit jevy důležité od nedůležitých (v tom je kořen subjektivismu v sociologii), a nedovedli nalézt objektivní kritérium pro takové rozlišování. Materialismus poskytl zcela objektivní kritérium, když vyčlenil *výrobní vztahy* jako strukturu společnosti a umožnil aplikovat na ně ono obecné vědecké kritérium opakovatelnosti... Analýza materiálních společenských vztahů rázem umožnila postřehnout opakování a pravidelnost a zobecnit poměry různých zemí v jeden základní pojem *společenské formace*. Teprve takové zobecnění umožnilo přejít od popisu (a hodnocení z hlediska ideálu) společenských jevů k jejich přísně vědecké analýze“ [Lenin 1979 : 162–163].

Za třetí: Možnost vědecké analýzy vyplynula z materialistického principu „také proto, že jediné převedení společenských vztahů na vztahy výrobní a výrobních vztahů na úroveň výrobních sil poskytlo pevný základ pro výklad vývoje společenských formací jako přírodně historického procesu“ [Lenin 1979 : 163].

Tyto Leninovy závěry jsou vyňaty z jedné z jeho prvních prací. Až do dnešního dne jsou přitom rozhodujícím zkušebním kamenem v teoretickém a světónázorovém střetávání marxistické a nemarxistické sociologie. Zatímco Leninova kritéria rozlišování byla historicky zformulovaná na počátku oficiálně akademické institucionalizace nemarxistické sociologie, vyhranila se téměř o sto let později v mezinárodním sociologickém vývoji některá další kritéria, k nimž se musí při teoretickém a světónázorovém posuzování marxistické a nemarxistické sociologie bezpodmínečně přihlížet. Z tematického hlediska vyplývají z materialistického principu jako světónázorové zkušební kameny tato další kritéria:

Za čtvrté: Sociologické zpracování poměru mezi ekonomikou a společností vyplývá na jedné straně bezprostředně z materialismu, na druhé straně však

není výhradou marxistické sociologie ani důkazem materialistického přístupu. Zdůvodnění objektivně daných výrobních vztahů a na něm založený pojem společenské formace jako sociálního organismu obsahují množství horizontálně a vertikálně strukturovaných dialektických vztahů mezi ekonomickými a sociálními procesy. Daná dosažená vývojová úroveň a forma pohybu těchto vztahů mezi ekonomickým a sociálním se manifestuje v zespolečenštění. V procesu společenské reprodukce se tato forma pohybu uskutečňuje na materialistickém základě jako konkrétní historický způsob fungování a vývoj v jednotě ekonomických a sociálních procesů. Téměř všechny nemarxistické sociologické koncepty vyhrazují vztahu mezi ekonomikou a společností centrální místo, avšak za zásadně určující považují duchovně ideologické faktory nebo jednotlivé zprostředkující články ve vztahu mezi ekonomickým a sociálním.

Za páté: V důsledku diferenciací výrobních podmínek vyrůstají z daných výrobních vztahů společenské třídy, třídní struktura a třídní vztahy. Ty — jako primární sociologická struktura společnosti, která je zároveň určující pro všechny ostatní sociální struktury — současně obsahují sociální zájmové struktury dané společností. Tyto fundamentální, historicky a sociálně ekonomicky určené strukturní a funkční vztahy všech dosavadních společenských formací (od zániku původní beztřídní společnosti) jsou zároveň určujícím metodologickým vodítkem pro jakoukoli analýzu společnosti vycházející z daných výrobních vztahů a výrobních sil a z jejich sociálního průmětu. Na rozdíl od materialistické analýzy společenských vztahů jsou při třídních analýzách, které zaujímají i v nemarxistické sociologii ústřední místo, označovány za základ právní formy vlastnictví, kritéria politického panství, různá sociálně statistická, ideologická či z vědomí vycházející kritéria.

Za šesté: Vysvětlení společenského jednání — zvláště ekonomického a politického jednání tříd, vrstev, skupin a dalších kolektivních subjektů — bylo centrem badatelské pozornosti Marxe a Engelse již v letech přechodu na historikomaterialistické pozice, dále v Marxově stěžejním ekonomickém díle, v Marxových a Engelsových aktuálních historických analýzách i v Engelsově metodologické výpovědi v tzv. „dopisech ze stáří“. Společenské jednání kolektivních subjektů a jeho politická organizovanost se jako ústřední předmět zkoumání marxistické sociologie v tomto marxovském materialistickém zdůvodnění teoreticky a světónázorově liší od různých individualistických a idealistických založených sociologických teorií jednání.

Za sedmé: Poměr společnosti a individua, sociálně ekonomické determinanty individuality v procesu postupujícího zespolečenštění, společenské podmínky humanismu a rozvoje osobnosti — to byly problémové okruhy, které Marx a Engels zaměstnávaly od doby, kdy se probudily jejich intelektuální a politické zájmy, až do konce života a souvisely s konečným cílem všech jejich vědeckých a politických snah, jímž bylo pomoci vytvořit společenské podmínky pro osvobození lidstva a lidské existence jednotlivce. Marxistická sociologická teorie osobnosti a sociálně ekonomické zdůvodnění svobodného rozvoje jednotlivce se proto teoreticky a metodologicky podstatně liší od ahistorického a sociálně ekonomicky stále neurčeného sociologického a antropologického humanismu, od koncepcí odcizení a konceptů osobnosti.

Sociologické problémy, jimiž se Marx a Engels zabývali a k jejichž řešení dali četné podněty, by se daly snadno dále rozpracovat. Platí to tím spíše, že sociologie jako historická věda se ve svých teoretických a problémových okruzích sama neustále rozšiřuje a prohlubuje. Rozvinutí Marxova dědictví je proto také pro marxisticko-leninskou sociologii stálou výzvou. Využití druhého nárysu *Kapitálu* pro sociologii vědy a techniky, *Rukopisů Grundrisse*

pro sociologické zkoumání potřeb, *Postavení dělnické třídy v Anglii* a *Dělnické ankety* pro výzkum životního způsobu, další teoretické rozpracování otázky žen a mládeže, výzkum vědomí a poznávání mechanismů fungování veřejného mínění vyžadují, abychom si dále osvojovali a využívali marxistické dědictví.

Neustálý dialog s celým Marxovým a Engelsovým dílem je nezbytný i pro vědecké rozpracování specificky sociologických dimenzí demografických problémů a otázek výživy, které v důsledku mezinárodního a společenské systémy přesahujícího zespolečnění vystoupily v posledních letech výrazně do popředí, dále vztahů mezi přírodou a společností a otázek zajištění a posílení míru na světě, zahrnujících v poslední instanci všechny ostatní problémy.

Při sociologickém využití celého Marxova díla jsou možné různé metodologické a interpretační přístupy, z nichž za zmínku stojí přinejmenším pět:

Především je i v sociologii — stejně jako u všech dalších společenských věd — nutná „konzultace s Marxem“ podle příkladu V. I. Lenina a ostatních teoretiků a praktiků marxismu.

Za druhé je třeba využít určitých děl v jejich specificky sociologickém obsahu a hodnotě. Přímou jako „sociologickou klasiku“ lze například označit Engelsovy práce *Postavení dělnické třídy v Anglii* a *K bytové otázce*, Marxovu a Engelsovu korespondenci a jejich *Německou ideologii*, Marxův *Kapitál* a historické spisy o Francii.

Za třetí vyvstává naléhavý úkol souhrnné reprodukce marxovské sociologie na základě historického, chronologického utváření, rozšiřování a prohlubování, teoretického rozvíjení a empirického naplňování jejich sociologických hledisek, zájmů a kategorií. Od čtyřicátých do osmdesátých a devadesátých let lze pozorovat vlastní vývoj u historikomaterialistického vysvětlování sociálního, u dialektických vztahů ekonomiky a společnosti, u pojmu a studií zaměřených k sociálně historickému charakteru „společenské třídy“, u chápání společenského vysvětlování a konkrétní historické charakteristiky „sociálního postavení“ dělnické třídy a ostatních tříd a vrstev. Vše se v platnosti svých výpovědí obohacuje, vše je postupně rozmanitější, diferencovanější a tím i zdůvodněnější.

S tím souvisí *čtvrtý přístup*, spočívající v pokusu o systematickou souhrnnou reprodukci Marxova a Engelsova chápání sociologie jako vědy. V tomto případě se nesleduje chronologická, ale logicko-historická reprodukce. Na rozdíl od filozofie, politické ekonomie a historické vědy není Marxova a Engelsova sociologie podána v uzavřených dílech, ale je jako vědecká disciplína implicitně zdůvodněna v různých souvislostech v celém Marxově a Engelsově díle. K tomu je třeba dodat, že uvedené disciplíny, tj. filozofie, politická ekonomie a historická věda v průběhu dějin opakovaně předkládaly souhrnné marxisticko-leninské reprodukce Marxových a Engelsových prací, čímž zároveň odpovídaly novým společenským požadavkům a vědeckým problémům. Naproti tomu marxisticko-leninská analýza a osvětlení marxovské sociologie se v NDR i v cizině omezovaly na jednotlivé aspekty, témata, pojmy atd. [Leontěv 1960; Marx 1968; Sociologičeskije 1984; Steiner 1983 : 172], přičemž dosud nebyl vypracován shrnující systematický výklad v jednotě historického rozvíjení a logické souvislosti. I když v dějinách marxismu byly různé takové souhrnné výklady marxovské sociologie uveřejněny, soustřeďovaly se na zdůvodnění historického materialismu, resp. byly kladeny synonymně s ním [Adler 1914; Bucharin 1922; Cunow 1929; Labriola 1974]. Ať je však toto historikomaterialistické založení jakkoli podstatné, je marxovská sociologie jako celek obsažena ve své jednotě tří součástí — v jednotě filozofického, eko-

nomického a politického — a jen na základě této jednoty může být adekvátně vědecky uchopena. Historicko-logická souhrnná reprodukce marxovské sociologie podle našeho názoru vyžaduje, aby jejím základem byly všechny tři součásti, a to ve vzájemné souvislosti a prolínání [Bauermann 1986].

Pátý přístup k výkladu marxovské sociologie vychází z klíčových bodů, variací a způsobů její recepce v dějinách marxistické, ale i nemarxistické sociologie. V historickém vývoji sociologie jsou diskuse a spory o teoretické a světónázorové zdůvodnění a formování vědecké disciplíny, které probíhají jako součást teoretických a ideologických debat dělnického hnutí či v rámci teoretického a ideologického třídního boje mezi marxistickými a nemarxistickými sociálními teoriemi, ve svém základě dodnes určovány Marxem a Engelsem [Bottomore 1981; Goff 1980; Steiner 1982 : 768—782]. Proniknout na základě průběhu, klíčových bodů a způsobů této recepce Marxe k Marxovým a Engelsovým originálním východiskům nám dovolují historické spory, které odrážejí a aktuálně podněcují reprodukci marxovské sociologie pod zorným úhlem dějin její teoretické recepce.

Každá, ať jakkoli zvolená a zdůvodněná souhrnná reprodukce marxovské sociologie, však pro svou vnitřní konzistenci potřebuje nějaké obsahové určení „vodítko“. V dalším výkladu se pokusíme prozkoumat Marxovu teorii procesu společenské reprodukce vzhledem k možnostem, které v tomto směru poskytuje.

2. Proces společenské reprodukce — zespolečenštění — sociální jednání

Marxova analýza procesu ekonomické reprodukce se zároveň vždy zabývá produkcí a reprodukcí společenských vztahů. Zřetelně to vyjadřuje Marxův dnes již klasický výrok v předmluvě *Ke kritice politické ekonomie*: „Ve společenské výrobě svého života vstupují lidé do určitých, nutných, na své vůli nezávislých vztahů, výrobních vztahů, které odpovídají určitému vývojovému stupni jejich materiálních výrobních sil... Způsob výroby materiálního života podmiňuje sociální, politický a duchovní životní proces vůbec“ [Marx—Engels 1963 : 36—37].

Uznání těsných vzájemných vztahů mezi ekonomickými a sociálními procesy samozřejmě není, jak jsme již zdůraznili, monopolem marxistické sociologie. Bylo a je vlastní i četným směrům, školám a představitelům vysloveně nemarxistické sociologie, například teoretickým koncepcím Torstena Veblena, Maxe Webera, Vilfreda Pareta, Josepha Aloise Schumetera, stejně jako Talcotta Parsonse, Neila Smelsera aj.

To, co je však specifické pro Marxovu analýzu a co je její předností, shrnují Leninova slova, která jsme uvedli na začátku. Teorie „společenské formace“ představuje ve stejné míře ekonomickou i sociologickou teorii, která

- a) na základě primátu ekonomického umožňuje analýzu konkrétních společností v dějinách i v současnosti,
- b) při analýze „společností“ charakterizuje určitou sociálně ekonomickou kvalitu v dialektice výrobních sil a výrobních vztahů,
- c) chápe a vysvětluje ekonomické, sociální, politické, právní a ideologické vztahy v jejich vzájemné spojitosti,
- d) umožňuje vysvětlit neustálou reprodukci ekonomických a sociálních vztahů, kontinuitu a diskontinuitu, evoluční a revoluční procesy společenského vývoje,
- e) je otevřena pro uplatnění různých teoretických a metodologických nástrojů (např. metod moderní systémové teorie) sloužících k využití a dalšímu odhalování jejího bohatého obsahu.

Fundamentální vztahy mezi základnou a nadstavbou zahrnují dialektiku subjektu a objektu ve společenských vztazích. Individuální i kolektivní subjekty společenského jednání získávají svou determinaci a sociálně ekonomická určení prostřednictvím konkrétní společenské formace, která jim jako sociální třídě, jako kolektivnímu subjektu jiného druhu — například pracovní skupině či rodině — nebo jako osobnosti dává vlastní sociální kvalitu jednání s odpovídajícími možnostmi i limity. Sociální jednání je v ekonomických i neekonomických životních oblastech v poslední instanci determinováno ekonomicky, avšak téměř vždy s řadou zprostředkování, mezičlánků i zpětných působení. V marxovské sociologii nemá místo ani monokauzální vysvětlování, ani jakékoli představy o homo economicus nebo homo sociologicus. Ekonomická determinace a takto podmíněná sociálně ekonomická kvalita poskytuje spíše množství možností k samostatnému sociálnímu jednání různých subjektů. To v sobě zahrnuje rozmanitá obsahová zaměření a stupně vyjádření, uvědomělé či spontánní, vlastním zájmům odpovídající nebo odporující jednání. Sociologický výzkum musí různé druhy společenského jednání zachytit a klasifikovat, v poslední instanci je však musí vysvětlit v jejich složitých determinujících souvislostech. Sociologická teorie musí poskytnout vědecký instrumentář k poznání daných sociálně ekonomických možností a mezí, reálných determinujících souvislostí a sociálních mechanismů, včetně hybných sil společenského jednání.

Tyto elementární součásti marxovské teorie, které jsou podle našeho názoru pro probíranou tematiku podstatné, uvádíme v zájmu jednoznačnosti předem, protože v této otázce již přes sto let a i v současnosti vznikají různá nedorozumění, zkratkové interpretace a vědomé dezinterpretace marxismu. Jde především o obviňování z ekonomismu a zvláště ze zkratového mechanického působení ekonomického na sociální na základě mechanismu příčina — účinek. K Marxovým a Engelsovým zásluhám však patří právě to, že takové mechanistické představy o společenském životě překonali, i když byly v tomto smyslu později příležitostně nesprávně propagovány a interpretovány Karlem Kautským aj. Marx, Engels i Lenin k tomu několikrát zaujali zřetelně vyjádřené stanovisko, a proto je zde není třeba opakovat.

Naproti tomu „sociální fyzika“ Alfreda Queteleta a Comtova sociologie nabízejí pro takovou kritiku v buržoazní filozofii dostačující námět. Není také pravda, že Marx nechal při vysvětlování kapitalistického vývoje bez povšimnutí roli reformace a protestantského pracovního etosu, jak to vždy znovu tvrdí M. Weber v souvislosti s na hlavu postaveným kontextem vysvětlování. Reformace a pracovní etos nebyly pro Marxe pouze příčinně určující deus ex machina, nýbrž hybné síly a formy výrazu v sociálně ekonomicky determinované celkové společenské souvislosti. A koncepce V. Pareta jistě obsahuje nejen doporučeníhodnou souvztažnost mezi ekonomickými a sociálními procesy, ale na svou dobu jednu z nejucelenějších reprodukci systémových souvislostí v kapitalistické společnosti, které však nakonec zůstávají ahistorické a sociálně ekonomicky neurčené. Tím jsou ovšem ve svém sociologickém obsahu nakonec vágní. A v metodologickém ohledu jsou Paretovy derivace a rezidua jako hybné síly idealistické. Pareto potřebuje nějakou sociologii, protože jeho ekonomická teorie nedokáže vysvětlit společenské jednání, zvláště jednání, které se mu z hlediska zhodnocení kapitálu jeví jako iracionální [Pareto 1975]. Podobně argumentuje dnes i Raymond Boudon, když si klade za úkol určit výslednici jednotlivých rozporných jednání.

I Marx a Engels přikládají této výslednici mnoha jednotlivých jednání význam. Připomeňme si jen, jak to B. Engels opětovně vyzdvihuje ve svých

„dopisech ze stáří“. „Lidé tvoří sami své dějiny, dosud však ne společnou vůlí podle společného plánu, a to ani v určité vymezené dané společnosti. Jejich snahy se kříží a ve všech takových společnostech proto panuje *nutnost*, jejímž doplňkem a formou projevu je *nahodilost*. Nutnost, která se tu prosazuje prostřednictvím veškeré nahodilosti, je konečností zase ekonomická... Cím je oblast, kterou právě zkoumáme, vzdálenější od ekonomiky... tím častěji zjišťujeme, že ve svém vývoji vykazuje nahodilosti, tím klikatější je křivka jejího vývoje. Nakreslíte-li však osu této křivky, uvidíte, že čím delší je sledované období a čím větší je takto zkoumaná oblast, tím více je tato osa přibližně rovnoběžná s osou ekonomického vývoje“ [Marx—Engels 1975 : 226—227]. Když se Engels snaží ekonomu a sociologu Werneru Sombartovi vysvětlit mechanismus prosazování průměrné míry zisku vzhledem k jednání jednotlivých kapitalistů, píše: „Podle Marxova pojetí postupují celé dosavadní dějiny, pokud jde o velké události, nevědomě, tj. tyto události a jejich další důsledky nejsou chtěné; osoby figurující v dějinách buď přímo chtěly něco jiného, než čeho se dosáhlo, nebo to, čeho se dosáhlo, mělo zase docela jiné nepředvídané důsledky“ [Marx—Engels 1975 : 459]. A přitom podle mínění Raymonda Boudona je objev nepředvídaných následků sociálního jednání třeba hledat v práci Roberta Kinga Mertona z roku 1936 [Boudon 1979 : 59]. Ve skutečnosti je tomu tak, že Marx a Engels si pouze nečiní nárok na vysvětlení individuálních jednání a na konstituování „společnosti“ z jejich souvislosti nebo syntézy. Naopak, tím že vysvětlili celkovou souvislost společenských vztahů, hybné síly sociálního vývoje a určující vliv tříd jako subjektů společenského jednání, uvolnili cestu, ukázali směr a naznačili podstatné momenty pro postižení, analýzu a vysvětlení konkrétních procesů, mechanismů, způsobů fungování a zároveň vývoje společnosti. Postihnout toto vše z hlediska sociologie v daných souvislostech a dále na tom stavět je základním úkolem při dalším rozpracovávání sociologické teorie a při zvyšování stupně její společenské působnosti.

Stále více zdůrazňované zkoumání vývoje a způsobu fungování společnosti a jejich dílčích oblastí je jako úkol sociologie [Osipov 1979; Rutkevič 1980; Steiner 1982] zákonitým důsledkem sociálního a vědeckého vývoje.

Za prvé, úkoly spojené s utvářením rozvinuté socialistické společnosti soustřeďují pozornost na problémy způsobu fungování společnosti, která se rozvíjí na svých vlastních socialistických základech. Sociální procesy probíhající při přechodu k ekonomicky intenzivní rozšířené reprodukci sem patří právě tak jako neustálé zdokonalování politické organizace socialistické společnosti a sociální mechanismy duchovního života společnosti. Kvantitativní, ale i kvalitativní společenské vývojové procesy se se svými rozmanitými vývojovými rozpory realizují v každodenním jednání kvalitativně různých kolektivních a individuálních subjektů jako konkrétní způsob fungování této společnosti.

Za druhé, sociologie jako vědecká disciplína dosáhla empiricky i teoreticky takového stavu, který umožňuje, aby kromě zkoumání různých oblastí sociálního života lidí a dílčích oblastí společnosti hlouběji zkoumala sociální procesy celé společnosti v jejím vývoji a způsobu fungování. Předmětem sociologických výzkumů zaměřených na sociální strukturu a zčásti i na životní způsob byl samozřejmě vždy i celkový společenský proces. Avšak utváření rozvinuté socialistické společnosti vyžaduje i od sociologů, aby vědecky přispěli k celkovému procesu v jeho komplexnosti a aby poskytli teoreticko-metodologický instrumentář, který je k tomu nutný. Engels několikrát poukázal na to, že Marx i on sám museli zpočátku při nutném zdůrazňování obsahového určení ekonomikou zanedbávat formální procesy prosazování a mnohonásobného zprostředkování v konkrétním způsobu fungování, v jednání různých subjek-

tů. „Všichni jsme totiž zprvu kladli a *museli klást* hlavní váhu na *odvozování* politických, právních a jiných ideologických představ a jimi podmíněného jednání z ekonomických skutečností, které jsou jejich základem. Přitom jsme pak pro obsahovou stránku zanedbali formální stránku i způsob, jakým se tyto představy atd. vytvářejí. To teď poskytlo protivníkům vítaný podnět k nesprávným pojetím, resp. komolení“ [Marx—Engels 1975 :115].

Oběma požadavkům — vyplývajícím z praktického vývoje společnosti i z vývoje vědy — může vyhovět vypracování teorie sociální reprodukce rozvinuté socialistické společnosti. Reprodukce je vždy jednotou obnovování ve smyslu uchovávání a změny. Jestliže se přitom bezprostředně navazuje na marxisticko-leninskou teorii ekonomické reprodukce, existují pro to tři důvody. Za prvé to vyplývá z materialistického chápání sociálního a vzájemných vztahů mezi ekonomickým a sociálním. Procesy sociální reprodukce probíhají jen na základě ekonomické reprodukce a v jednotě s ní. Za druhé poskytuje teorie ekonomické reprodukce instrumentář, který sociologie v mnoha ohledech v souladu se svou specifikou spolurozvíjí, ale který i v tomto ekonomickém určení využívá. A za třetí vše platí tím víc, že teorie reprodukce, kterou vypracovali Marx, Engels a Lenin, široce přesahuje čistě ekonomické procesy a jejím předmětem je celkový společenský proces. Chceme-li vzájemný poměr procesu ekonomické a sociální reprodukce výrazněji posunout do centra sociologické pozornosti, má v sobě tento nárok zpočátku něco tautologického. Pro marxovskou politickou ekonomii je však charakteristické — a zde mohl Marx navázat na klasickou buržoazní politickou ekonomii —, že je jako politická ekonomie v každém případě sociální ekonomikou. Každé vědecké tematizování procesu ekonomické reprodukce proto v marxistickém chápání předem zahrnuje sociální charakteristiky, které pro to nelze redukovat na sociální důsledky vně ekonomické reprodukce. Stejně jako základní kategorie — práce ve svém dvojím charakteru jako konkrétní a abstraktní práce, hodnota jako užitná hodnota a hodnota, kapitál ve své látkové podobě a jako společenský vztah — je i analýza a celkový výklad procesu reprodukce zároveň jednotou materiálně ekonomického koloběhu a rozšiřování na stále širším stupni na jedné straně a opakování, obnovování a rozvíjení společenských vztahů na druhé straně.

Sociální oblasti se přitom rozumí procesy a oblasti do sebe uzavřeného procesu společenské reprodukce, které se konstituují zespoledenštěním práce, výroby a celého materiálního a duchovního životního procesu. V dialektickém vztahu s odpovídajícími ekonomickými procesy zahrnuje sociální reprodukce sociální rozvoj a sociální struktury a způsoby fungování (hybné síly, zprostředkující články, mechanismy) v procesu společenské reprodukce. V tomto smyslu je sociologické zkoumání procesu společenské reprodukce předmětem nejružnějších tematických výzkumů jak celkového společenského systému, tak jeho dílčích oblastí až po rozvoj osobnosti, a zároveň metodologickým principem pro zkoumání těchto oblastí objektu. Pouze metodologický přístup založený na reprodukci společenských vztahů umožňuje klást před sociologii výše uvedené úkoly, to znamená pomáhat poznávat a spoluutvářet společnost v jednotě jejího vývoje a způsobu fungování. Pochopení reprodukce společenských procesů umožňuje — vzhledem k jejich často citované dynamice — reálný, sociálně ekonomicky určený teoreticko-metodologický přístup k jejich vědeckému zkoumání. Úkoly sociologické vědy jsou proto dvojí. Sociologie má důležitý i komplikovaný úkol, jímž je zkoumat reálné procesy sociální reprodukce celé společnosti i jejích dílčích oblastí a současně vypracovávat pro tyto analýzy reprodukce sociálních procesů nutné metodologické předpoklady.

U obou úkolů přitom připadá stejně jako dříve klíčová úloha hlubokému proniknutí do dialektických vztahů ekonomické a sociální reprodukce. Sociálně ekonomický charakter a sociální obsah ekonomických procesů na jedné straně a ekonomický základ a ekonomické účinky sociálních cílů, podmínek a procesů na druhé straně se při vši diferencovanosti vědeckých disciplín v teoretickém poznání společenské praxe slučují.

Jednou z charakteristik marxovské politické ekonomie je trvalý sociální obsah ekonomických kategorií. Práce, vlastnictví, dělba práce, zespolečenštění, zboží, hodnota, kapitál, námezdní práce, potřeby, zájmy, reprodukce, výroba, rozdělování, oběh, spotřeba atd. v sobě vždy obsahují společenské vztahy. I zde sloužila Marxovi jako pramen anglická klasická politická ekonomie. Naproti tomu poklasická buržoazní ekonomie tuto jednotu ekonomického a sociálního v ekonomické teorii postupně ruší a buď obojí mechanisticky vzájemně spojuje, nebo se zaměřuje na doplňující charakteristiky každého zvlášť či obě dialektické stránky vědecké ekonomické teorie úplně separuje, a to na jedné straně v podobě funkcionalizace a na druhé straně v podobě sociologizace [Steiner 1965 : 538–547, 1967].

Jestliže to, že Marx a Engels vypracovali materialistické pojetí dějin, zvlášť vyzdvihujeme jako jeden z vynikajících výkonů umožňujících založení vědecké sociologie, je nutné, abychom toho důsledně využívali i při konkrétní sociologické analýze. Marx to formuluje následovně: „Co je to společnost, ať už je její forma jakákoli? Výsledek vzájemného působení lidí. Mají lidé na vůli zvolit si tu či onu společenskou formu? Naprosto ne. Předpokládáme určitý stupeň vývoje výrobních sil lidí a dostaneme odpovídající formu směnného styku (commerce) a spotřeby. Předpokládáme určitý vývojový stupeň výroby, směnného styku, spotřeby a dostaneme odpovídající formu společenského zřízení, odpovídající organizaci rodiny, stavů nebo tříd, zkrátka odpovídající občanskou společnost. Předpokládáme takovou občanskou společnost a dostaneme příslušné politické zřízení (état politique), které je pouze oficiálním výrazem této občanské společnosti“ [Marx–Engels 1968 : 509].

Marx tak shrnuje nejen metodologický přístup, který vždy ukazuje, co je primární a co je odvozené, a to bez mechanistických deformací. Zároveň se zde mluví o problematice, která je pro každou teorii sociálních systémů i společenského jednání nezbytná, o lidském zespolečenštění. V marxistické literatuře existuje mnoho filozofických, ekonomických i psychologických, pro sociologii významných studií, analýz a diskusních příspěvků k problematice zespolečenštění [Grimaljuk 1972; Kohlmey 1973; Brokmeier 1978 : 51–86; Bauer 1982 : 149–160; Holzkamp–Osterkamp 1981], zatímco sociologických studií je poměrně málo [Steiner 1973 : 65–125; 1982 : 27–28, 61–62; Bohring 1982 : 22–27; Dehnke 1981 : 63–71]. Přitom právě proces a formy lidského zespolečenštění představují vzhledem k sociálnímu poznání rozhodující základ důsledného respektování determinující úlohy ekonomického, aniž bychom přitom sklouzávali do mechanistického determinismu, či dokonce ztotožňovali ekonomické a sociální procesy. U Marxe a Engelse se různé formy lidského zespolečenštění dají vždy převést na ekonomické souvislosti, přičemž však vytvářejí vlastní sociální kvalitu a mají vlastní aktivní funkci ve způsobu sociálního fungování a ve vývoji. To platí pro společnost jako celek i pro třídy, které ji konstituují, pro obec i pro rodinu. Souvislosti jednání, které je vždy spojují, je však třeba poznávat v jejich dané specifické sociální kvalitě a převádět je na ekonomické příčiny, které je v poslední instanci determinují. Pro Marxe a Engelse představuje zespolečenštění v nejobecnějším sociologickém smyslu rozšíření, růst a prohloubení sociálních vztahů mezi lidmi. Podle

Marxe jsou sociálními vztahy „vůbec všechny vztahy mezi lidmi“ [Marx—Engels 1958 : 308]. To vede k takovému chápání zespolečenštění, které přesahuje formace, zahrnuje vytváření a vývoj lidské společnosti a civilizace, má však v každé společenské formaci svou zcela specifickou sociálně ekonomickou kvalitu. Kvantitativní a kvalitativní, s procesy zespolečenštění spojené změny ve vzájemných vztazích lidí — sociálních tříd, vrstev, institucí a organizací, forem styku a komunikačních vztahů — i utváření odpovídajících sociálních charakteristik osobnosti je třeba vědecky analyzovat a pomáhat spoluutvářet na základě a v jednotě s materiálním životním procesem jako procesy sociální reprodukce. To platí jak pro elementární, tak pro stále komplexnější společenské vztahy. „Především si mohou být dva lidé nerovni... co do polohy, a tento prostý fakt nás ihned dovádí k tomu, že nejjednodušší prvky společnosti... nejsou dva muži, nýbrž mužiček a ženuška, a ti tvoří *rodinu*, nejjednodušší a první formu sdružování se za účelem výroby“ [Marx—Engels 1966 : 111]. Týká se výchovy dětí stejně jako na „společné, tj. bezprostředně zespolečenštěné práce... venkovská patriarchální výroba rolnické rodiny, která vyrábí pro svou vlastní potřebu obilí, dobytek, přízi, plátno, oděv atd.“ [Marx—Engels 1966 : 103]. Ve stejném smyslu se mluví i o staroindické a jihosiovanské společnosti. „Členové obce jsou bezprostředně zespolečenštění za účelem výroby, práce je rozdělována podle tradice a potřeby a výrobky, pokud se spotřebovávají, rovněž“ [Marx—Engels 1966 : 303]. Avšak tyto formy zespolečenštění se mění současně s tím, jak se mění ekonomické podmínky. „Tak vnikají zbožní forma a peníze do vnitřního hospodaření společenství bezprostředně zespolečenštěných za účelem výroby, trhají jedno pouto pospolitosti po druhém a rozkládají společenství v houf soukromých výrobců“ [Marx—Engels 1966 : 305]. Marx a Engels zároveň vyzdvihují zespolečenštění práce probíhající a dirigované pod nátlakem různých vykořisťovatelských tříd, tak jak si je vynucuje rozvoj výrobních sil. Formy sociální organizace práce v kapitalismu, popsané a analyzované v prvním díle *Kapitálu* na příkladu prosté kooperace, manufaktury a velké strojové výroby, v sobě zahrnují výrobními silami podmíněné procesy zespolečenšťování, dané dělbou práce, prostorovou koncentrací, zvyšováním počtu sociálních kontaktů. Formy zespolečenštění dělníků vyplývající ze stejného výrobního vztahu prodeje pracovní síly jako specifická kvalita sociálních vztahů, kdy dělníci na jedné straně stojí společně proti kapitalistům a na druhé straně jsou podřízeni dělbě práce a jsou na sobě vzájemně závislí, zároveň rozšiřují a prohlubují nové výrobní vztahy. Je známo, že Marx a Engels zvlášť vyzdvíhovali sociální problematiku spojenou se zespolečenštěním ve svých raných spisech a že ji ještě v *Německé ideologii* a v *Rukopisech Grundrisse* označovali jako „vztahy ve stycích“. V zájmu jednoznačnosti materialistického vysvětlování Marx později od tohoto pojmu upustil ve prospěch výlučně používaného pojmu „výrobní vztahy“. Že však přitom tyto sociální souvislosti nepominul ani nepouštěl ze zřetele, dosvědčuje jeho výrok právě z tohoto období terminologického přechodu. „*Výrobní vztahy tvoří ve svém souhrnu to, co se nazývá společenskými vztahy, společností, a to společností na určitém stupni dějinného vývoje, společností mající zvláštní, odlišný charakter*“ [Marx—Engels 1959 : 414].

Pojmy „styk“, „vztahy ve stycích“, „formy styku“, které Marx a Engels jen zčásti používali pro bezprostřední oblast styku a komunikace, jsou zvlášť příznačné pro sociální vztahy různé kvality, které se rozlišovaly, rozrůstaly a prohlubovaly v procesu zespolečenštění. A tam, kde Marx tyto pojmy použil v užším smyslu dopravy a komunikace (dopravní cesty, dopravní prostředky, způsoby komunikace, potřeby dopravy atd.), vyjadřují zvýšený stupeň zespo-

lečenštění, který díky dialektice vytváří z daných výrobních sil a výrobních vztahů určitou sociální kvalitu zespolečenštění.

Mnohem známější jsou Marxovy, Engelsovy a Leninovy výroky, v nichž jednak hovoří o zespolečenštění nejen ve smyslu dosažené úrovně kapitalistických rozporů, ale též materiálně ekonomických a sociálních předpokladů pro socialistickou revoluci, jednak označují bezprostřední akt znárodnění a konfiskace za socialistické zespolečenštění výrobních prostředků a konečně charakterizují sociálně ekonomický proces přivlastňování zespolečenštěných výrobních prostředků jako „faktické zespolečenštění“. V každém případě — i když v marxistickém sociologickém výkladu problémů zespolečenštění je ještě třeba mnoho doplnit — jsou tyto kvalitativně odlišné procesy zespolečňování výrobních sil a výrobních vztahů spojeny s procesy produkce a reprodukce společenských vztahů, resp. jsou s nimi identické. Zespolečenštění a reprodukce sociálních vztahů proto vyžadují vzájemně souvztažnou sociologickou analýzu, která objasní společenské jednání v procesu zespolečenštění a v daných formách zespolečenštění. Vlastní analýza k tomu musí přistoupit velmi konkrétně. Jde tu výlučně o *přístup* k materialistickému vysvětlení sociálního, jak se uskutečňuje a jeví v zespolečenštění. Například výrobní technika průmyslového běžícího pásu měla v oblasti zespolečenštění jiné důsledky než dílenská výroba a velké chemické podniky opět vyžadují jinou organizaci práce a jiné komunikační struktury než mikroelektronika či robotika. A přecházíme-li hranici jednotlivého výrobního podniku, podmiňují výrobní síly změny ve struktuře zaměstnanosti, v profesních a vzdělanostních strukturách, přičemž jejich společným obsahem jsou změny v zespolečenštění. Konečně s tím souvisejí i politické procesy zespolečňování, které jsou u každé třídní analýzy a též u každé analýzy sociální struktury nezbytné, nemá-li zůstat u pouhé sociální statistiky. A v témže stupni, v jakém je pro každou třídní analýzu nutná analýza společenského jednání, otevírá se prostřednictvím osvětlení dialektiky ekonomického a sociálního možnost sociologicky vysvětlit společenské jednání v sociálním systému. To se vůbec nemusí omezovat na bezprostřední výrobní proces a na výsledný politický potenciál. Společenský výrobní proces, který je sám výsledkem, součástí, výrazem a stimulem dalšího zespolečňování, působí na celý způsob života. Uvažme, jak hluboké změny v síti sociálních vztahů způsobily v posledním století například dopravní a spojovací prostředky (železnice, automobil, letadlo, telefon), jaké politické a ideologické sociální důsledky v oblasti masové komunikace má rozhlas, film a televize a jaké účinky lze očekávat na základě dalšího rozvoje komunikační techniky. A ať jde o aglomerace obyvatelstva ve městech nebo o další internacionalizaci sociálních vztahů — vše je nakonec třeba převést na procesy ekonomické reprodukce. Vzhledem k nutným teoreticko-metodologickým východiskům to osvětlíme na několika příkladech z marxovské analýzy.

Za prvé: Rozhodujícím výrobním vztahem je vlastnictví výrobních prostředků určujících celek všech společenských vztahů: „V bezprostředním vztahu vlastníků výrobních podmínek k bezprostředním výrobcům — ve vztahu, jehož každá forma vždy přirozeně odpovídá určitému vývojovému stupni způsobu i druhu práce, a tudíž její produktivní síle — v tom nacházíme nejhlubší tajemství, skrytý základ celé společenské konstrukce, a tudíž i politické formy vztahu suverenity a závislosti, krátce každé dané specifické formy státu. To nebrání tomu, že stejná ekonomická základna — stejná po stránce hlavních podmínek — může v důsledku nekonečně rozmanitých empirických okolností, přírodních podmínek, rasových poměrů, historických vlivů, které působí zvnějšku atd., ve své jevové podobě vykazovat nekonečné variace a gradace, které je možno pochopit jen analýzou těchto empiricky da-

ných okolností“ [Marx 1980 : 308–309]. Tento Marxův výrok, v mnoha ohledech sociologicky významný, zároveň poukazuje na specifickou hodnotu empirického v politickoeconomickém a sociologickém poznání.

Za druhé: Z vlastnických vztahů je vyvozen sociologický charakter rozdělování výrobních podmínek i produktů práce. „Takzvané vztahy rozdělování tedy odpovídají historicky určitým, specificky společenským formám výrobního procesu a vztahů, do kterých lidé vstupují v procesu reprodukce svého lidského života, a vznikají z nich. Historický charakter těchto vztahů rozdělování je historický charakter výrobních vztahů, z nichž vyjadřují pouze jednu stránku“ [Marx 1980 : 393]. S rozdíly v rozdělení pracovních podmínek jsou především spojeny třídní rozdíly. Zároveň se na nich zakládá daná existující třídní struktura.

Za třetí je třeba, aby byly ve svém sociologickém obsahu poznány a rozpracovány oběh a směna produktů a činností jako fáze procesu ekonomické reprodukce. „Ale 1. není směna bez dělby práce, ať už je tato dělba přirozeně vzniklá, anebo sama už dějinným výsledkem; 2. soukromá směna předpokládá soukromou výrobu; 3. intenzita směny, stejně jako její extenze, stejně jako její způsob, je určena vývojem a strukturou výroby. Například směna mezi městem a venkovem, směna na venkově, ve městě atd.“ [Marx 1971 : 53]. „Ve výrobě se objektivizuje osoba, ve spotřebě se subjektivizuje věc; v rozdělování přejímá společnost ve formě všeobecných, vládnoucích určení zprostředkování mezi výrobou a spotřebou; ve směně jsou zprostředkovány nahodilou určeností individua.

Rozdělování určuje poměr (kvantum), v němž připadají výrobky individuu; směna určuje výrobky, v nichž individuum požaduje podíl přidělený mu rozdělováním“ [Marx 1971 : 43].

Marx označuje směnu za „formálně společenský pohyb“ [Marx 1971 : 53] mezi výrobou a rozdělováním. Jsou zde obsaženy ekonomické a sociální mechanismy, s nimiž jsou spojeny a jimiž jsou determinovány takové ekonomické a sociologické obsahy, jako struktura společenského souhrnného dělníka, potřeby nebo též určité stránky životních podmínek a životního způsobu.

Za čtvrté, spotřeba jako fáze procesu reprodukce obsahuje sociologickou problematiku, která zasahuje až do oblasti sociální psychologie. „Když spotřeba vystoupí ze své prvotní přírodní hrubosti a bezprostřednosti... je sama jako pohnutka zprostředkována předmětem. Potřeba tohoto předmětu, kterou spotřeba pocituje, se vytváří jeho vnímáním. Umělecký předmět – a právě tak každý jiný výrobek – vytváří obecenstvo, které má smysl pro umění a je schopno mít užitek z krásy. Výroba vyrábí tedy nejen předmět pro subjekt, nýbrž i subjekt pro předmět.

Výroba vytváří tedy spotřebu 1. tím, že jí vytváří materiál; 2. tím, že určuje způsob spotřeby; 3. tím, že vytváří ve spotřebiteli potřebu, jejímž předmětem jsou výrobky, které vytváří teprve ona sama. Vyrábí tudíž předmět spotřeby, způsob spotřeby a pohnutku spotřeby. Právě tak vyrábí spotřeba *schopnosti výrobce* tím, že jej podněcuje jako potřeba určující účel“ [Marx–Engels 1963 : 668].

Za páté, politickoeconomická analýza práce implikuje množství sociologických problémů a úkolů, které je třeba řešit. Sahají od polidštění opice až po utváření osobnosti při práci, od formujícího se společenského charakteru práce až k různým sociálně ekonomickým vývojovým stupňům zespolštění práce, od sociálních implikací a konsekvencí různých pracovních prostředků v dějinách lidstva až po strukturu společenského souhrnného dělníka a jeho význam pro sociální strukturu dané společnosti. Což některé odvětví sociologie nebo některá speciální sociologická teorie může pominout konse-

ventně marxisticko-leninské politickoekonomické a zároveň obecně sociologické poznatky o práci a o společenském pracovním procesu?

Za šesté, politickoekonomická analýza procesu reprodukce je zároveň analýzou procesu sociální reprodukce určité společnosti v jejím souhrnu sociálních vztahů. Způsoby ekonomického myšlení a chování, které se masově vyskytují, opakují a dále se vyvíjejí v historickém procesu, nacházejí své příčinné zdůvodnění a vysvětlení v procesu ekonomické reprodukce společnosti. Zdůvodnění ekonomické společenské formace, které podává historický materialismus, se vyvíjí, vytváří své struktury a nalézá svůj konkrétně historický způsob fungování v neustálé, pokračující a na stále vyšším stupni probíhající reprodukci ekonomické základny. Rozmanité procesy sociální reprodukce se nezakládají pouze na ní, ale jsou na tomto ekonomickém základě poznatelné a analyzovatelné. Sociologická analýza společenského jednání se v poslední instanci nemůže tomuto ekonomickému obsahu a společenským formám jeho pohybu vyhnout, ať jsou metody jejího teoretického poznávání a její reprodukční prostředky jednotlivě jakkoli formální a abstraktní.

3. Marxova teorie reprodukce jako sociologická teorie vývoje

Jak jsme již zdůraznili, byla jako „vodítko“ pro systematický výklad celkového pojetí marxovské sociologie zvolena Marxova „teorie procesu společenské reprodukce“:

1. teorie reprodukce obsahuje substanciálně specifický dialektický vztah ekonomických a sociálních procesů, který je obsažen v marxovském pojetí dějin;

2. proces společenské reprodukce zahrnuje zároveň sociální cíle a vztahy, ale také podmínky určité konkrétní společnosti, kterou charakterizuje základní sociálně ekonomický zákon dané společenské formace;

3. skrze proces společenské reprodukce se realizuje způsob fungování určité konkrétní společnosti;

4. vládnoucí společenské vztahy určité společnosti se konstituují, obnovují a vyvíjejí v daném společenském procesu produkce a zároveň i reprodukce.

Zákon souladu výrobních vztahů s výrobními silami a souhrnná teorie společenské formace představují teorii společenského vývoje, která je zároveň sociologickou teorií vývoje. Tato teorie je výchozím bodem, základem a nepominutelnou součástí všech dalších, resp. detailněji založených odpovídajících úvah.

V druhém díle *Kapitálu* se na základě oběhů kapitálu dají též sociologicky zcela jasně prokázat jejich nositelé — buržoazie jako třída a skrze rozdělení nadhodnoty v průměrné míře zisku potom průmysloví, obchodní a bankovní kapitalisté a pozemkoví vlastníci. Avšak celá komplexnost procesu sociální reprodukce — jak vyplývá ze společenského procesu reprodukce — je rozvedena ve všech třech dílech *Kapitálu*, včetně různých přípravných prací a náčrtů.

V této souvislosti vyvstávají otázky spojené s *konkrétní* analýzou sociálního vývoje a s metodologickým instrumentářem, který je k tomu nutný, neboť jako kritérium vývoje nepostačuje vzestup či pokles zvolených ukazatelů. Je nutný takový instrumentář, který dovoluje analyzovat vývoj v konkrétním způsobu fungování společnosti. Tento instrumentář byl vytvořen Marxovou teorií společenské reprodukce. Systematicky rozpracován, rozveden a uplatněn je v kapitalistické společnosti. Zároveň jsou tak ale dána i teoretická a metodologická východiska a způsoby přístupu i pro analýzu jiných společenských

formací. A jestliže zachytime v celém Marxově a Engelsově díle po částech roztroušené teoretické a empirické výpovědi o procesu společenské reprodukce u jiných společenských formací — včetně výpovědí, které se v *Kritice gothajského programu* vztahují ke komunistické formaci s jejími fázemi — otevře se široký terén teoretických, metodologických a empirických výpovědí a podnětů pro sociologickou analýzu a pro teorii společenského vývoje a způsobu fungování.

Z hlediska našeho sociologického zájmu si v „Kapitálu“ zasluhuje naši zvláštní pozornost 7. oddíl (kap. 21—24) prvního dílu, 3. oddíl (kap. 18—20) druhého dílu a 5. — 7. oddíl (kap. 21—52) třetího dílu. Zároveň je třeba bezpodmínečně využít 1. díl, *Teorii o nadhodnotě* (kap. 2, 4, 5, 6) a *Rukopisy Grundrisse*. Z argumentace vyplývá, že sociální vývoj není spojen teprve s rozšířenou reprodukcí. Moment vývoje je imanentní každé — i prosté — reprodukci. „Ačkoliv prostá reprodukce je pouhé opakování výrobního procesu v téměř rozsahu, vtiskuje procesu toto pouhé opakování čili kontinuita jisté nové rysy nebo spíš stírá některé zdánlivé rysy, které měl jako pouze ojedinělý proces“ [Marx—Engels 1986 : 605].

A vzhledem ke stabilizaci kapitálového vztahu — stále ještě v podmínkách prosté reprodukce — Marx prohlašuje, že „reprodukce dělnické třídy zahrnuje také předávání a hromadění zručnosti z generace na generaci“ [Marx—Engels 1986 : 612].

Podstatným vývojovým momentem prosté reprodukce je však oddělení pracovní síly a pracovních podmínek, které se opakováním stále obnovuje a tak upevňuje. „Kapitalistický výrobní proces, vzat v celkové souvislosti čili jako proces reprodukce, produkuje tedy nejen zboží, nejen nadhodnotu, produkuje a reprodukuje sám kapitálový vztah — na jedné straně kapitalistu, na druhé straně dělníka“ [Marx—Engels 1986 : 616]. I na příkladu reprodukčního schématu fyziokratů je patrné, jak se v koloběhu založeném na prosté reprodukci rozvíjejí kapitalistické výrobní vztahy, a zvláště třídní vztahy [Marx 1958].

Rozšířená reprodukce nutně vyplývá ze zákona přeměny nadhodnoty v kapitál a z obecného zákona kapitalistické akumulace, který z něho vyplývá. „Konkrétně vzato, není tedy akumulace nic jiného než reprodukce kapitálu ve vzrůstajícím měřítku. Koloběh prosté reprodukce se mění a přeměňuje se podle výroku Sismondihova ve spirálu“ [Marx—Engels 1986 : 620]. Vývojový princip je tedy vlastní reprodukci vůbec, a nikoli jen rozšířené reprodukci. Nebo, řekneme-li to jinak, reprodukce je způsob fungování vývoje.

Z toho jasně vyplývá jak dominantnost vývojového principu oproti funkčnímu principu, tak nepostradatelnost teorie reprodukce pro socialistickou teorii vývoje. Zároveň je zde obsaženo i konstatování, že reprodukce zahrnuje jak uchovávání a obnovování, tak vývoj. Proto se také jako pojem nedá omezovat na obnovování na stejném stupni, ale na druhé straně u každého vývoje této obnovování dosavadních podmínek, prostředků, struktur, souvislostí a vztahů zahrnuje, a dokonce předpokládá. Ani ony však nezůstávají při obnovování stejné, ale vyvíjejí se. Například v současnosti probíhající reprodukce třídy družstevníků v NDR zahrnuje vývoj jejich odborných, duchovních kulturních a politických charakteristik [Krambach 1977; 1985].

To však potom vylučuje takové, stále znovu uplatňované rozlišování mezi reprodukcí a vývojem, kdy se při běžném vysvětlení nebo implicitně reprodukce omezuje na uchovávání a obnovování na stejném stupni a vývoj se jednoznačně odděluje. Takové omezování pojmu reprodukce na pouhé obnovování jednoznačně odporuje Marxovu chápání reprodukce. Pro nedostatek místa není možné, abychom zde rekonstruovali tuto, ve všech třech dílech *Kapitálu* realizovanou dialektickou jednotu obnovování a vývoje při historic-

kém a logickém výkladu procesu kapitalistické reprodukce. V jednotě historického a logického výkladu jsou na základě teorie reprodukce rozvíjena východiska, postupy a podmínky pro konečné zrušení kapitálového vztahu a posléze všech společenských vztahů kapitalistické společnosti. Při chápání reprodukce jako pouhého opakování a neustálého obnovování by to nebylo možné.

Právě toto chápání je však základem různých nemarxistických pojetí reprodukce. U Pierra Bourdieua jako jednoho z nejvýznamnějších představitelů buržoazní sociologie jde v první řadě o toto opakování a obnovování společenských struktur — a zvláště třídních struktur — při každodenním jednání lidí [Bordieu 1981]. Rovněž Anthony Giddens se ve svých úvahách o sociální reprodukci soustřeďuje na neustálé obnovování sociálního pořádku, moci, osobnosti a sociálního života [Giddens 1977; 1979]. Proto můžeme jen souhlasit s tím, jak Leo Kofler hodnotí všechna tato různá pojetí reprodukce s jejich redukcí na uchovávání a obnovování: „Totalita chápáná jako totalita dialektické rozpornosti implikuje nejdůležitější — protože pohyb, proces podnětující — rozpor, totiž rozpor mezi skutečností a možností, mezi existujícím a jeho změnou překračující daný rámec. Naproti tomu smysl kladení speciální premisy — ať už duchovní à la Scheler, biologické à la Lorent, metafyzické à la Heidegger, sociologické à la Weber atd. — se naplňuje právě tím, že činí sebeprodukcí celku pochopitelnou pouze jako stálý návrat jednoho a téhož“ [Kofler 1981 : 94–95].

Nejpozději na tomto místě je nutné další doplnění a upřesnění. Dosavadní výklad soustřeďoval pozornost na vývojové, při společenské reprodukci probíhající procesy, u nichž se vývoj uskutečňuje na základě a v rámci stejné základní sociální kvality. Je to stále vývoj v hranicích kapitalistické společnosti. Avšak již opakované zdůrazňování toho, že rozpory kapitalismu se vyvíjejí „spirálovým“ pohybem, obsahuje výpovědi o vytváření objektivních a subjektivních předpokladů pro jejich zrušení. Vývojové procesy, dosud evoluční, se přetvářejí v předpoklady pro revoluční procesy, v nichž se vyvíjejí zcela nové kvality. Ve 13. a 15. kapitole třetího svazku *Kapitálu* se při analýze zákona sestupné tendence míry zisku reprodukuji i *sociologicky* významné procesy těchto vnitřních rozporů zákona, včetně tendencí působících opačným směrem. Potud má marxistická revoluční teorie o nutném vystřídání kapitalismu socialismem jako *politická* teorie v souhrnné analýze *Kapitálu* — a zvláště v analytické kvintescenci třetího dílu — své *politickoekonomické* zdůvodnění a zároveň podává *sociologický* výklad třídních bojů, které k tomu vedou. Pro další postižení tohoto sociologického chápání reprodukce v *Kapitálu* není bez významu vzít v úvahu a dále rozvést náčrt k rekonstrukci marxovské třídní teorie, který předložili Alexandra Jasinska a Leo Nowak [Jasinska–Nowak 1967 : 175–213]. Slouží zároveň jako podnět k tomu, aby se podobným způsobem podrobně sledoval vývoj pojetí reprodukce v *Kapitálu*. Bude tak rovněž možné poznat vývoj překračující rámec dané základní sociální kvality kapitálového vztahu směrem k sociálně ekonomicky zcela novému typu reprodukce.

Doposud byl při marxistickém výkladu středem pozornosti *ekonomický mechanismus* společenského vývoje. Vlastní sociologický obsah, cíle na reprodukci založené teorie vývoje, tak dosud zůstávaly bez povšimnutí. Chceme-li zásadně postupovat tak, že pojmání sociální reprodukce jako mechanismu neustálého obnovování sociálního statu quo na jedné straně a jako způsobu fungování spirálovitě probíhajícího obnovování a vývoje na druhé straně bude tvořit světonázorově určenou dělicí linii mezi nemarxistickou a marxistickou sociologií, otevírá se vzhledem k tomu při určování sociologického obsahu a

cíle široké pole. V *Kapitálu* byla na základě zákona nadhodnoty zdůvodněna a analyzována kapitalistická společenská formace, o níž Marx systematicky pojednává. V *Teoriích o nadhodnotě* poukazuje Marx v polemice s Davidem Ricardem mimo jiné na nesprávnou charakteristiku kapitalismu, a zároveň na rozhodující podmínky komunistické společnosti. D. Ricardo a jiní považovali „buržoazní výrobu za takový způsob výroby, v němž není buď žádný rozdíl mezi koupí a prodejem — provádí se bezprostřední směnný obchod —, anebo je to *společenská* výroba, při níž společnost rozděluje jakoby podle plánu své výrobní prostředky a výrobní síly v takovém stupni a takové míře, jak je to nutné k uspokojení jejích různých potřeb, takže na každou sféru výroby připadne takový *podíl* společenského kapitálu, jakého je třeba na uspokojení příslušné potřeby. Tato fikce vyvěrá všeobecně z neschopnosti pochopit specifickou formu buržoazní výroby a tato neschopnost zase vyplývá z toho, že tito ekonomové propadli představě, že buržoazní výroba je výroba vůbec“ [Marx 1964 : 561]. Tímto předpokladem, spočívajícím v rozdělování společenské práce *v souladu se společenskými potřebami*, vymezuje Marx *cílová sociální určení procesu reprodukce* v nové společnosti. Již v *Německé ideologii* spojili Marx a Engels v souvislosti s historickými podmínkami a perspektivami společenské dělby práce své materialistické pojetí dějin se svým humanistickým cílovým určením [Marx—Engels 1962 : 81—91]. Rovněž v *Kapitálu* označili za základní princip nové společnosti rozvoj společenských výrobních sil a vytvoření materiálních výrobních podmínek jako reálné základny vyšší společenské formace pro „plný a svobodný rozvoj každého individua“ [Marx—Engels 1986 : 632]. Ekonomické rozmnožení společenského bohatství je pro Marxe prostředkem sloužícím cílovému určení dané společenské formace. Na otázky po Marxově utilitarismu — jak jsou například kladeny do středu pozornosti v jedné z nejnovějších prací buržoazní sociologické reflexe Marxe [Alexander 1982] — je třeba odpovědět především na tomto základě.

V souvislosti s teorií vývoje jsme již poukázali na problematiku reprodukce, která prostupuje všemi třemi díly *Kapitálu* a je v nich rozvíjena. Sociálním obsahem tohoto rozvíjení je, jak jsme již ukázali výše, zespolečenštění. Od stále znovu se opakujících směnných vztahů prostého zbožního hospodářství na počátku prvního dílu až po proces společenské reprodukce komplexně vybudovaných kapitalistických výrobních vztahů v závěru třetího dílu se zároveň historicky a logicky podává *vývoj společenskosti procesu reprodukce*.

Kvantitativně se tato společenskost vyvíjí v tom smyslu, že kapitalistické výrobní vztahy, prostupující všemi sférami společenského života, expandují rozšiřování těchto vztahů ve státě i přes hranice jednotlivých zemí, osamostatňování v jednotlivých fázích procesu reprodukce, a procesy, které mají komplexní dopad — to vše dává vznik vysoce komplikované síti společenských struktur a funkcí.

Kvalitativně se tato společenskost vyvíjí vyhraňováním kapitalistického charakteru procesu reprodukce, působením zákona kapitalistické akumulace se všemi jejími sociálními polaritami, rozvíjením a vyostřováním rozporů systému, vytvářením hybných sil směřujících k jeho zrušení a formováním dělnické třídy jako historického subjektu uskutečňujícího toto zrušení. To však předpokládá takové pojetí reprodukce, které podle marxovských zásadních určení chápe každý *výrobní proces*, počínající kapitalizací nadhodnoty, jako *proces reprodukce*, a tak nevyklučuje rozhodující výrobní fázi z jednotného procesu reprodukce. Rozlišování mezi výrobními a reprodukčními oblastmi společnosti, které se vyskytuje jak v marxistických, tak v nemarxistických sociologických pracích, k tomu nepřihlíží, viz například [Brock—Preiss—Tully—Vetter 1984].

H. Jose správně o takových přístupech prohlašuje: „...zdomácnělé rozlišování mezi oblastmi výroby a reprodukce je povrchní...“ [Jose 1981 : 13]. Jen tehdy, jestliže se produkce a reprodukce materiálního a duchovního života : společností pojímá a analyzuje jako základ a neoddělitelná součást společenské reprodukce v jejím celku, mohou být ze sociologického hlediska vědecky adekvátně zkoumány také procesy reprodukce v oblasti rozdělování, oběhu a spotřeby.

To platí obdobně o příležitostně se vyskytujícím oddělování každodenního života jako „vlastní“ oblasti reprodukce od pracovní a výrobní sféry. I v současných podmínkách rozvoje nových výrobních sil a jejich důsledků pro pracovní proces a pro žádoucí profesní strukturu, pro strukturu zaměstnanosti a vzdělání, jsou procesy reprodukce, které jsou s tím spojeny, východiskem a základem.

4. Závěry pro sociologickou analýzu

Na příkladu marxovské teorie reprodukce jsme se pokusili ukázat, že i v marxisticko-leninské sociologii je nutné prohlubovat teoreticko-metodologickou práci. Vzhledem k potřebám analýzy aktuálních procesů je třeba znovu shrnout následující body:

Za prvé. Sociální vývoj probíhá na základě a v jednotě s procesem ekonomické reprodukce, což vyžaduje, aby tento *sociální* vývoj byl chápán rovněž jako proces reprodukce a odpovídajícím způsobem zařazen do celkového procesu společenské reprodukce. Jinými slovy, při reálně daném a teoreticko-světónázorově jednoznačném chápání dialektiky ekonomického a sociálního je třeba v zájmu teoretického pokroku sociologického poznání a praktické působnosti sociologie pojímat sociální procesy v sepětí s ekonomickými — jako proces reprodukce.

Za druhé: Reprodukční charakter mnoha sociálních procesů je sám o sobě stále zřejmější v míře, v níž po antifašisticky demokratické revoluci, po období přechodu od kapitalismu k socialismu a po rozsáhlé výstavbě socialismu zároveň s utvářením rozvinuté socialistické společnosti vystupuje stále výrazněji do popředí jednota vývoje a způsobu fungování ve společenských procesech. To znamená, že vývoj v naší společnosti nelze určovat na základě vysokých měr mobility a dalších empirických faktorů, ale že se realizuje sociálně ekonomicky kvalitativním utvářením a denním způsobem fungování rozvinuté socialistické společnosti.

Za třetí: Teoreticko-metodologický, rozvinuté socialistické společnosti odpovídající instrumentář sociologie, výzkum sociálních procesů intenzivně rozšířená reprodukce, potřeb, zájmů, hodnotových orientací a jiných hybných sil, které ji ovlivňují, vyžadují koncepci umožňující poznání jejich vnitřních vztahů a souvislostí, které jsou dány v procesu společenské reprodukce.

Před více než devadesáti lety, v roce 1895, napsal B. Engels v úvodu k novému vydání *Třídních bojů ve Francii 1848—1850*: „Kde jde o úplné přetvoření společenské organizace, tam se musí masy samy zúčastnit, musí samy už pochopit, oč jde, zač jdou prolévat krev a obětovat život. Tomu nás naučily dějiny posledních padesáti let. Aby však masy chápaly, co je třeba dělat, k tomu je třeba dlouhé, vytrvalé práce...“ [Marx—Engels 1967 : 580—581].

Teoretický instrumentář, který je nutný k dosažení tohoto cíle, je třeba uvést do žádoucího stavu nebo — jinými slovy — reprodukovat jej ve smyslu teoretického vývoje.

Přeložil Ota Vochoč

Literatura

- Adler, M.: *Der soziologische Sinn der Lehre von Karl Marx*. Leipzig 1914.
- Alexander, J.: *The Antinomies of Classical Thought: Marx und Durkheim*. Berkeley 1982.
- Bauer, A.: *Aktuelle Probleme der Vergesellschaftung der Produktion im Sozialismus*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1982, č. 2.
- Bauermann, R.: *Theorie der Revolution. Die Ausarbeitung der Weltanschauung der Arbeiterklasse durch Marx und Engels*. Berlin 1986.
- Bohring, G.: *Produktivkraft, Wissenschaft und Vergesellschaftung*. In: SID-Informationen 1982, č. 3.
- Bordieu, P. — Boltanski, L. — de Saint Martin, M. — Maldidier, P.: *Über die Reproduktion sozialer Macht*. Frankfurt a/M. 1981.
- Bottomore, T. B.: *Modern Interpretations of Marx*. Oxford 1981.
- Boudon, R.: *Widersprüche sozialen Handelns*. Darmstadt-Neuwied 1979.
- Brock, D. — Preiss, Ch. — Tully, C. J. — Vetter, R.: *Arbeit und Reproduktion*. Mnichov 1984.
- Brokmeier, P.: *Vergesellschaftung der Arbeit und sozialistische Demokratie. Zehn Thesen am Beispiel der DDR*. Köln 1978.
- Bucharin, N.: *Theorie des historischen Materialismus*. Hamburg 1922.
- Cunow, H.: *Die Marxsche Geschichts-, Gesellschafts- und Staatstheorie*. Berlin 1929.
- Dehnke, D.: *Zur Struktur der soziologischen Leben des Instituts für marxistisch-leninistisch Soziologie der Humboldt-Universität*. Berlin 1981.
- Giddens, A.: *New Roles of Sociological Method*. Hutchinson 1977.
- Goff, T. W.: *Marx and Mead. Contributions to a Sociology of Knowledge*. Londýn 1980.
- Grimaljuk, V. A.: *Socialističeskoje obobščestvlenije truda*. Moskva 1972.
- Holzmann, U. — Osterkamp, J.: *Grundlagen der psychologischen Motivationsforschung*. Berlin 1981.
- Jasinska, A. — Nowak, L.: *Grundlagen der Marxischen Klassentheorie. Eine Rekonstruktion*. Frankfurt a/M. 1967.
- Jose, H.: *Einleitung zu: A. Heller: Das Alltagsleben. Versuch einer Erklärung der individuellen Reproduktion*. Frankfurt a/M. 1981.
- Kofler, L.: *Geistiger Verfall und progressive Elite. Sozial-philosophische Untersuchungen*. Bochum 1981.
- Kohlmeier, G.: *Vergesellschaftung und Integration im Sozialismus*. Berlin 1973.
- Krambach, K.: *Genossenschaftsbauern gestern, heute, morgen*. Berlin 1977.
- Labriola, A.: *Über den historischen Materialismus*. Frankfurt a/M. 1974.
- Lenin, V. I.: *Sebrané spisy, sv. 1*. Praha, Svoboda 1979.
- Leontěv, L. A.: *Problema ravenstva v "Kapitale" K. Marksa*. Moskva, Izdat. AN SSSR 1960.
- Marx, K.: *Kapital III—2*. Praha, Svoboda 1980.
- Marx, K.: *Rukopisy "Grundrisse", sv. 1*. Praha, Svoboda 1971.
- Marx, K.: *Teorie o nadhodnotě I*. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K.: *Teorie o nadhodnotě II*. Praha, SNPL 1964.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 3*. Praha, SNPL 1962.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 4*. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 6*. Praha, SNPL 1959.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 13*. Praha, Svoboda 1963.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 20*. Praha, Svoboda 1966.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 22*. Praha, Svoboda 1967.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 23*. Praha, Svoboda 1986.
- Marx, K. — Engels, B.: *Spisy, sv. 39*. Praha, Svoboda 1975.
- Ospov, G. V.: *Teoriya i praktika sociologičeskich issledovanij*. Moskva 1979.
- Pareto, V.: *Ausgewählte Schriften*. Frankfurt a/M. 1975.
- Rutkevič, M. N.: *Dialektika i sociologija*. Moskva 1980.
- Steiner, H.: *Die Einheit von Ökonomischen und Sozialem in der Marxschen Analyse in ihrer Bedeutung für die soziologische Theorie*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1983, č. 2.
- Steiner, H.: *Die Rezeption der Marxschen Soziologie in der bürgerlichen Theoriegeschichte*. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1982, č. 6.
- Steiner, H.: *Mesto i funkcii sociologii v sovremennoj buržuaznoj ekonomičeskoj teorii*. In: Novyje tendencii v sovremennoj buržuaznoj političeskoj ekonomii v svjazi s ekonomičeskoj politikoj. Sofie 1965.
- Steiner, H.: *Vergesellschaftung der Wissenschaft und wissenschaftlich-schöpferische Tätigkeit*. In: Wissenschaft im Sozialismus. Berlin 1973.

Základním předpokladem realizace strategie urychlení společensko-ekonomického rozvoje je další ekonomický rozvoj, jehož lze dosahovat pouze cestou intenzifikace, tj. všestranného zvyšování efektivnosti výroby, zlepšování kvality a organizace práce a dosahování vysoké hospodárnosti výroby. Základním prostředkem k dosažení těchto cílů je urychlené uplatnění výsledků vědy a techniky v praxi.

V hlavních směrech hospodářského a sociálního rozvoje ČSSR na léta 1986 – 1990 a výhledu na období do roku 2000 se ukládá: „Zvýšit v 8. pětiletce úlohu vědeckotechnického rozvoje při realizaci postupných strukturálních změn ekonomiky“ [Sborník 1986 : 157–159].

Vědeckotechnický rozvoj je nesporně rozhodujícím činitelem dalšího rozvoje socialistické společnosti, která vysokým stupněm zespolečenštění výrobních sil vytváří příznivé podmínky pro jeho všestranné uplatnění. Z výrobního ekonomického hlediska je jeho vlastním jádrem nástup převratně nových technologií. Patří sem jaderná energetika, mikroelektronika, nástup a rychlé rozšíření genového inženýrství a biotechnologií, přeměňovaných v nová odvětví zemědělské, ale také průmyslové výroby. Jádro vědeckotechnického rozvoje představuje strategickou inovační linii, která je nositelem jeho hlavního vlivu na ekonomický a sociální rozvoj společnosti [Valenta 1986 : 61–85].

Druhým pásmem vědeckotechnického rozvoje je bezprostřední vliv nově vznikajících a rozšiřujících se odvětví na klasická odvětví a tradiční výroby. Konkrétním příkladem může být rychle se rozvíjející automatizace výrobních procesů.

Třetí pásmo představuje vliv vědeckotechnického rozvoje na racionalizační proces, na zhuspořádání výroby existujících výrobků a existujících technologií.

Jednotlivé roviny vědeckotechnického rozvoje značně diferencovaně ovlivňují celkový intenzifikační proces rozvoje národního hospodářství a rovněž se významně liší jimi vyvolané sociální důsledky jak v rámci společenské makrostruktury, tak i na úrovních hospodářských organizací.

Jednoznačný vliv v tomto směru mají obě krajní polohy vědeckotechnické revoluce. Určitým paradoxem je skutečnost, že v jednoznačnosti působení na růst národního důchodu za současného poklesu výrobní spotřeby se shodují na jedné straně drobné racionalizační inovace, zaměřené na úsporný průběh výroby, a na straně druhé převratné inovace, které dávají vzniknout novým výrobním odvětvím a formují se jako jádro vědeckotechnického rozvoje.

Racionalizační inovace jsou všeobecným a bezprostředně přístupným zdrojem intenzifikace. Kolik se jimi uspoří surovin, materiálů, paliv a energie, o tolik bezprostředně vzroste národní důchod. Jejich vliv na vyšší zhodnocení pracovních a hmotných zdrojů je však omezen tím, že se vztahují na právě vyrobené výrobky a jejich efektivnost je limitována skutečností, že kvalita těchto výrobků zůstává zachována.

Racionalizační inovace však mají i určitý sociálně ekonomický účinek. Udržují základní výrobní organismy v inovačním pohybu, umožňují překonávat setrvačnost v myšlení lidí a vytvářejí také značný prostor pro aktivitu a iniciativu pracovních kolektivů. Jejich intenzifikační potenciál je však slabý na to, aby sám stačil vytvářet národohospodářské efekty, které jsou pro další rozvoj naší společnosti nezbytné.

Na opačném konci procesu vědeckotechnického rozvoje leží pásmo převratných inovací. I o něm platí, že jednoznačně způsobuje vzájemně protichůdný pohyb národního důchodu a výrobní spotřeby, charakteristický pro intenzivní vývoj. Na rozdíl od racionalizace však působí na základní radikální změny technologie i vyráběných výrobků. Prudký pokles množství hmoty a energie spotřebovávané v těchto nových odvětvích, bezprostředně založených na poznatcích vědy, vysoké kvalifikaci pracovních sil, je vnějším příznakem podstatné změny, kterou procházejí jednotliví činitelé výrobního procesu.

Převratně nová odvětví se ovšem teprve rozvíjejí nebo právě nastupují. Jsou zatím příliš mladá na to, aby jejich intenzifikační potenciál mohl již dnes a v nejbližších letech zabezpečit celý proces obratu k intenzivnímu rozvoji. Rovněž sociální důsledky jejich rozvoje lze zatím spíše jen odhadovat než aktuálně analyzovat.

Mezi racionalizačním a převratným pásmem inovací leží střední pásmo výrobních a zejména technologických inovací. Jde o nové druhy klasických skupin výrobků, materiálů a technologií. Právě o inovacích tohoto pásma platí, že mají tendenci se rozvíjet všemi směry, a že je třeba umět vybrat z tohoto spektra tu oblast, která směřuje k intenzifikaci ekonomiky a jejíž sociální důsledky jsou převážně pozitivního charakteru. Je to o to důležitější, že hlavní podíl intenzifikace národního hospodářství můžeme v nejbližším desetiletí získat pouze realizací inovací tohoto pásma.

Problematika sociálních a sociálně psychologických souvislostí vědeckotechnického rozvoje je již od sedmdesátých let jednou z velmi frekventovaných zájmových oblastí v rozvoji sociologie a psychologie práce. Je to možné prokázat jak obsahovou orientací řady řešených výzkumných úkolů, tak zaměřením řady publikovaných statí, článků i referátů ve sbornících z konferencí a seminářů.

Řešené vědeckovýzkumné úkoly se orientovaly na problematiku vlivu vědeckotechnického rozvoje na kvalifikaci pracovníků — jedná se zejména o dílčí úkol SPEV 904-102 *Důsledky vědeckotechnického rozvoje pro kvalifikační strukturu pracovníků*, v rámci jehož řešení byla realizována i rozsáhlá sekundární analýza výsledků 194 realizovaných dílčích sociologických výzkumů. Dále na postižení sociálních souvislostí technického rozvoje v podmínkách jednotlivých odvětví, resp. výrobních oborů (např. úkol *Sociální souvislosti technického rozvoje hutnictví železa*, řešený Technickoekonomickým výzkumným ústavem hutnictví, Praha) a změn, k nimž dochází v souvislosti s realizací výrazných inovačních změn v sociálních systémech podniků a hospodářských organizací (zejména úkol *Vzorový integrovaný výrobní, řídicí a sociální systém strojírenského podniku* řešený Výzkumným ústavem strojírenské technologie a ekonomiky v Praze). Nesporným přínosem je v této oblasti zpracování a praktické ověření metodiky sociálního projektování ve Výzkumném ústavu hutnictví železa v Ostravě — zkušenosti byly publikovány zejména ve sborníku z konference *Technické inovace a jejich dopady na sociální systém podniku*. Pozornost byla dále věnována i otázkám přípravy pracovníků a pracovních kolektivů na zavádění inovačních změn [Tomšík 1981; Rymeš 1985] a úloze řídicích hospodářských pracovníků v těchto procesech [Tomšík — Růžicka — Rymeš 1985].

Výsledky této práce dávají ve svém souhrnu řadu podnětů pro rozpracování přístupů k postižení sociálních a psychologických souvislostí zásadního směru perspektivního rozvoje automatizace výrobních procesů jako základní složky vědeckotechnického rozvoje, který je představován zaváděním pružných automatizovaných výrobních systémů.

Pružné automatizované výrobní systémy představují nový organizační typ výroby; jejich zavádění mění výrazně jak její organizačně technickou stránku, tak sociální sféru pracovní činnosti lidí. Je reálné předpokládat, že tyto systémy budou představovat rozhodující formu organizace průmyslové výroby na přelomu tisíciletí, formu, která povede k radikálním změnám v obsahu a podmínkách práce a ke vzniku řady nových sociálně ekonomických problémů.

Pružné automatizované výrobní systémy jsou integrací výpočetní technikou řízených strojů, robotů a manipulačních zařízení pro automatizovanou dopravu a skladování a výpočetních systémů pro řízení práce a výrobních procesů v reálném čase.

V závislosti na jejich rozsahu a komplexnosti lze hovořit o:

1. automatizovaném technologickém pracovišti
2. automatizované lince
3. automatizovaném výrobním úseku (provozu)
4. automatizovaném závodu [Dráb—Pernica—Pitra 1985 : 390].

Z hlediska vytvořených výrobních podmínek (a tedy i ekonomických) je jejich zavádění prioritní ve strojírenské výrobě, kde přináší výrazné zvýšení produktivity práce. Zejména tím, že odstraňuje značné časové prostoje strojů, agregátů a dopravních zařízení v případě přechodu od jednoho typu výrobku k druhému. Samočinné řízení robotů a manipulátorů na bázi počítačů umožňuje rychlé a přesné nastavení a seřízení nástrojů, provedení opracování jednotlivých součástí a jejich montáž. Umožňuje i měnit časové intervaly přesunu a dopravy jednotlivých polotovarů a součástí, snižovat stav zásob a náklady na skladování, volit pracovní tempo atp.

Obráběcí stroje s číslicovým programovým řízením, používané ve strojírenství, mohou vyrábět jakkoli složité součásti a snadno přecházet na výrobu jiného typu produkce bez dlouhých časových prostojů a ztrát. Zkušenosti ukazují, že v těchto podmínkách je možné zkrátit například v podmínkách automobilového průmyslu přechod na novou technologii a typ výrobku z několika týdnů na několik směn, či dokonce hodin [Lobanov 1985 : 22]. To ve svých důsledcích vytváří možnosti pro velkosériovou výrobu i v poměrně malých závodech a překonání rozporu mezi nízkou ekonomickou efektivností malosériové výroby a stále se zvyšující potřebou širokého profilu výrobků či polotovarů vyráběných v malých sériích.

Tento důsledek zavádění pružných automatizovaných výrobních systémů vede ve sféře sociální k výrazným přesunům ve společenské dělbě práce, které přesahují rámec podniků, v nichž je inovační změna realizována. Podstatné zvýšení výrobní kapacity i produktivity práce má za následek (resp. předpokládá) odpovídající změny ve výrobních kapacitách kooperujících podniků a vyvolává nutné specializační přesuny i v rámci daného výrobního oboru, resp. odvětví.

Zavádění automatizovaných výrobních systémů se však zdaleka neomezuje pouze na strojírenskou výrobu. Na základě stejných principů dochází k jejich zavádění i v chemickém průmyslu, který spolu se strojírenstvím patří k prioritním průmyslovým odvětvím majícím určující význam pro vědeckotechnický rozvoj, a dále v hutnictví, elektrotechnickém a také v potravinářském

průmyslu. V podstatě se jedná o univerzální typ organizace výroby, jehož praktické využití se neomezuje na některá průmyslová odvětví.

Osou zavádění pružných automatizovaných výrobních systémů je — spolu s výpočetní technikou — výroba průmyslových robotů a manipulátorů. K hlavním předpokladům pro její rozvoj v makrospolečenském měřítku patří vysoká úroveň rozvoje elektrotechnického průmyslu, strojírenství a účelná mezinárodní kooperace a specializace výzkumu i výroby. Jestliže mají být vyráběné roboty a manipulátory kvalitní a spolehlivé a náklady na jejich výrobu nemají být nadměrné, je třeba mít potřebný intelektuální a výrobní potenciál pro jejich vývoj a zavádění do praxe a kapacitu pro jejich výrobu. Objektivní nutnost mezinárodní kooperace je dána jak náročností výzkumu, projektování, konstrukce a technologie výroby robotů, tak i tím, že i v těchto oborech výroby je možné dosahovat hospodárného využití zdrojů a vysoké produktivity práce při poměrně velkém rozsahu výroby.

Vysoká ekonomická efektivnost zavádění průmyslových robotů je nesporná. Jejich uplatnění u jednotlivých operací může nahrazovat až tři pracovníky, zvýšit produktivitu práce o 20–40 %, k úhradě výrobních nákladů dochází za jeden až tři roky [Baroch—Gлагоjev 1986 : 23]. Současně dochází k úsporám materiálu a výrobních prostor, zvyšuje se kvalita výroby a v podstatě odpadají prostoje ve výrobě v důsledku dovolených a nemocí pracovníků.

Vyvíjení a nasazování robotů umožňuje za odpovídajících makrospolečenských předpokladů nejen širší uspokojování společenských potřeb v podobě možností pro rozšíření sortimentu malosériové produkce, a to na ekonomicky racionálním základě (hospodárnost ve využívání zdrojů, vysoká produktivita práce a její kvalita), ale i vznik řady sociálních problémů. Možnosti a přístupy k jejich řešení se však liší v závislosti na rozdílných společensko-ekonomických podmínkách. Především vede jejich nasazování k úsporám pracovních sil. Prognózy týkající se vyspělých kapitalistických zemí uvádějí, že např. v Japonsku se předpokládá snížení zaměstnanosti v důsledku zavádění robotů až o 30 % [Lobanov 1985 : 26]. V USA mohou procesy automatizace zasáhnout postupně až celých 65–67 % všech pracovních míst v průmyslu [Lobanov 1985 : 31]. Produktivita práce zde roste zejména na účet zvyšující se nezaměstnanosti, zesilující se polarizace mezi třídními zájmy buržoazie a dělnické třídy a zostřujících se třídních rozporů.

Masové uvolňování pracovních sil se netýká pouze bezprostřední výroby. V důsledku automatizace administrativních prací a výstavby a využívání databankových systémů se předpokládá snížení zaměstnanosti v administrativě až o 20 %, zvláště její výrazné snížení přinese zavádění moderních prostředků informatiky [Cieslak—Ritsche 1986 : 56].

Se zvyšováním nezaměstnanosti nutně souvisí i růst jejích negativních důsledků v sociální sféře, kde závislost mezi nimi a mírou nezaměstnanosti byla prokázána řadou realizovaných výzkumů. Jedná se především o růst nemocnosti a úmrtnosti, zvyšující se počet vražd a sebevražd a psychických onemocnění. Tyto vývojové trendy zasahují nejvýrazněji ty sociální skupiny, které nezaměstnanost postihuje v první řadě — jedná se o nekvalifikované dělníky, cizince, ženy a osoby se sníženou pracovní schopností. Další negativní důsledky pak postihují i rodiny nezaměstnaných — mají výrazné dopady na zdravotní stav mládeže, zejména dětí z rodin, kde rodiče ztratili práci.

Výzkumy a šetření realizovaná např. v NSR však prokazují i další negativní důsledky této fáze kapitalistické racionalizace [Lobanov 1985 : 57]. Ukazují, že robotizace se v určitých sociálně ekonomických podmínkách může stát nástrojem vyšší míry intenzifikace práce, kdy umožňuje plnou kontrolu pracovního tempa a chování pracovníků (včetně nemocnosti a zameškané pra-

covní doby), zvyšuje stresy v důsledku rozšíření okruhu obsluhy strojů i v důsledku obav ze ztráty zaměstnání, omezuje odpovědnost v důsledku likvidace decentralizovaných forem práce, omezuje mezilidské vztahy a kontakty.

Před komunistickými a dělnickými stranami i odborovými organizacemi vystává úkol hledání a prosazování takových opatření, jimiž by byly omezo-
vány negativní důsledky této další vývojové fáze automatizace, týkající se jejich pracovních i životních podmínek, a naopak zvýrazněn účinek pozitivních dopadů, které robotizace a zavádění pružných automatizovaných výrobních systémů s sebou rovněž objektivně přináší.

V podmínkách socialismu je — v souladu s jeho cílovou funkcí — rozhodujícím indikátorem efektivnosti technického rozvoje, včetně zavádění pružných automatizovaných výrobních systémů, jeho sociální efekt. Problém snižující se zaměstnanosti v odvětvích, kde dojde k tomuto zavádění, je řešitelný na základě plánovitého přesunu pracovních zdrojů do dalších odvětví, kde se dlouhodobě obsah i charakter práce ve srovnání s dneškem podstatně nezmění.

Na tomto základě je možné nedostatek pracovních sil odstraňovat současně s požadavky na růst počtu pracovníků v obchodě, službách, ve školství a zdravotnictví. Je třeba počítat i se zvyšujícími se časovými nároky na přípravu a výkon povolání, resp. na rekvalifikační přípravu pracovníků v průběhu jejich ekonomické aktivity.

Automatizace výrobních procesů ve kvalitativně vyšší fázi umožňuje respektovat a realizovat řadu společensky žádoucích sociálních cílů. Jedná se o redukci méně kvalifikované a monotónní práce, práce v těch profesích, které mají nízkou míru společenské atraktivity a prestiže, práce v provozech s těžkými a zdraví škodlivými pracovními podmínkami a práce ve vícesměnných, resp. nepřetržitých výrobních provozech. Přechod k pružným automatizovaným výrobním systémům může zabezpečit vysoké ekonomické efekty v organickém spojení s uvedenými efekty sociální povahy.

Zavádění a využívání pružných automatizovaných výrobních systémů s sebou přináší vznik řady nových sociálních problémů týkajících se jak vztahu člověka k pracovnímu prostředí, tak i vnitřního života a řízení pracovních kolektivů.

V důsledku změn v obsahu práce jsou na pracovníky obsluhující automatizované výrobní celky kladeny požadavky spočívající ve zvýšeném nervové psychickém zatížení, které má dlouhodobě stabilní charakter, a ve zvýšené odpovědnosti za zajištění plynulého chodu zařízení. Dochází tak k formování pracovníka nového typu, který by měl být na práci v daných podmínkách speciálně připravován. V tomto směru ukazují dosavadní zkušenosti ze Sovětského svazu [Lobanov 1885 : 18—19] i zkušenosti získané v našich československých podmínkách [Valach—Michl 1985 : 229] na pozitivní důsledky zařazování mladých dělníků, absolventů odborných učilišť na tato pracoviště.

Optimalizace pracovních podmínek v zaváděných pružných automatizovaných výrobních systémech je problémem, který nelze řešit bez analýz změn v obsahu práce, hygienických a zdravotních podmínek, pracovního režimu a bezpečnosti práce, a to na základě speciálně vypracovaných metodik. Jejich rozpracování představuje jeden z aktuálních úkolů, které by již v současné době měly být řešeny v rámci sociologie a psychologie práce ve spolupráci s dalšími vědními obory, které se studiem práce zabývají.

Bez odpovídající metodické a analytické přípravy se neobejde ani řešení druhého okruhu problémů souvisejícího s výběrem a přípravou pracovníků pro práci ve změněných sociálních podmínkách.

Zkušenosti ukazují, že v podmínkách vyššího stupně automatizace výroby dochází ke zvýšení prostorové izolovanosti jednotlivých pracovišť a v důsledku toho i k omezení formálních i neformálních kontaktů a vztahů mezi pracovníky v průběhu směny. Informační a komunikační vztahy a vazby jsou v těchto podmínkách ve značné míře vázány na výpočetní techniku a práci s ní. Změnám ve struktuře pracovních kolektivů a v obsahu jejich práce odpovídají i změny v organizaci a řízení práce. Mění se myšlení řídicích pracovníků, pokud jde o formování sociálně psychologických podmínek práce. Robotizace ve svých důsledcích objektivně rozšiřuje sféru účasti pracujících na řízení — častý pracovní kontakt řídicích pracovníků s výkonnými, spočívající ve výměně názorů, námětů, vzájemných rad a doporučení, je objektivní nutností. Ke změnám v sociálně psychologických podmínkách práce dochází mimo jiné i z toho důvodu, že v automatizovaných výrobních systémech nejsou výrobní výsledky závislé na iniciativě jednotlivce, jejich kvalita je podmíněna kolektivním úsilím.

Těmto skutečnostem musí odpovídat změny v systémech odměňování i zaváděné a rozvíjené formy pracovní iniciativy.

Uvedené změny se však prosazují postupně, v závislosti na základních charakteristikách, které jsou rozhodující pro prognózy jak dosažitelných ekonomických efektů, tak i rozsahu a intenzity sociálních důsledků dalšího rozvoje automatizace.

Jde zejména o tyto momenty:

a) Stupeň automatizace

Zde se jedná především o technickou úroveň výrobních prostředků, které mohou na jedné straně přebírat všechny operace spojené s vlastním výrobním procesem nebo jen některé z nich a vytvářet tak výrobu poloautomatizovaného charakteru.

Některé sociologické výzkumy ukazují, že sociální důsledky poloautomatizované výroby na obsah práce jsou převážně negativní, zvyšují monotónnost, jednoduchost a nekvalifikovanost vykonávané práce, a to i v porovnání s prací převážně ručního charakteru.

b) Komplexnost automatizace

Komplexností rozumíme podíl automatizovaných činností na celkovém množství činností nezbytných pro ucelený výrobní cyklus. Řada výzkumů ukázala, že teprve komplexní přístupy k automatizaci výroby vytvářejí očekávané pozitivní ekonomické i sociální efekty. Jde o to, aby takové činnosti, jako jsou některé předvýrobní etapy, vlastní výroba, montáž, kontrola kvality, balení, manipulace a doprava, byly automatizovány v jediný integrovaný celek.

Nekomplexnost přístupu nejenže snižuje ekonomickou efektivnost zpravidla vysoce nákladného technologického zařízení i řídicích systémů, ale vytváří disproporce v požadavcích na počet a kvalifikaci pracovních sil (např. neautomatizovaná manipulace s materiálem nebo balení výrobků vyžaduje v jinak automatizované výrobě značně vysoký počet nekvalifikovaných pracovních sil).

Ukazuje se, že právě v komplexnosti přístupu k automatizaci tkví jeden z vážných problémů naší ekonomiky.

c) Kvalita a spolehlivost automatizovaných systémů

Některé sociální důsledky vytváření automatizovaných pracovišť, zejména pak velikost a strukturu pracovních kolektivů, lze na základě určité typologie těchto

pracovišť prognózovat s vysokou mírou přesnosti. Tato přesnost prognózy, a tudíž i přesnost případného sociálního projektu provozu nebo závodu, je ovšem podmíněna vysokou kvalitou a spolehlivostí automatizovaných systémů.

Řada zkušeností z praxe však ukazuje, že postupující robotizace výrobních procesů je v našem národním hospodářství provázena vysokou nespolehlivostí technologických a zejména řídicích systémů (ve srovnání se světovým průměrem je na úrovni 20–30 %).

Tato skutečnost pak v závislosti na konkrétní situaci v hospodářské organizaci vytváří značný tlak na momentální zvýšení počtu pracovníků, změny v jejich kvalifikaci — na druhé straně však její nedostatečné využívání apod. To vytváří závažné problémy při plánování personálního a sociálního rozvoje pracovních kolektivů.

d) Rozšíření automatizace

Automatizace výrobních procesů nejdále postoupila v odvětvích strojírenské výroby. V zájmu vytváření srovnatelných pracovních podmínek v tom nejširším slova smyslu je třeba podobnými tempy rozvíjet automatizaci i v dalších oborech, jako je obuvnický a textilní průmysl, průmysl oděvní, potravinářský, stavebních hmot apod. Jen tak může společnost zabránit zvětšování nezdůvodněných sociálních nerovností mezi pracovními podmínkami v jednotlivých odvětvích a oborech společenské výroby.

Z výše uvedených skutečností vyplývá, že sociální důsledky robotizace výroby jsou ovlivněny především výrobně technickými charakteristikami automatizovaných systémů a mohou se projevovat značně diferencovaně na úrovni hospodářské organizace i na úrovni celospolečenské.

Hospodářské organizace, v nichž se pružné automatizované výrobní systémy postupně stanou rozhodující formou výroby, nutně musí počítat s následujícími změnami sociální povahy:

1. Dojde k podstatným změnám v obsahu práce, zejména ke zvýšení její intelektualizace, tvořivosti a kvalifikovanosti a ke změnám nároků na některé psychické vlastnosti a schopnosti (myšlení, pozornost, paměť). Tyto změny, jak se ukazuje, však ne ve všech případech povedou ke zvýšení tvůrčího charakteru vykonávané práce.
2. Lze předpokládat radikální (relativní, ale zpravidla i absolutní) snížení počtu pracovníků, kteří se bezprostředně podílejí na vlastní výrobní činnosti. (Jeden izolovaný robot nahradí v průměru 2–3 pracovníky.)
3. Pracovní kolektivy obsluhy pružných výrobních systémů budou výrazně kvantitativně menší než pracovní kolektivy klasické výroby. V závislosti na konkrétní výrobě se velikost může pohybovat kolem 10–15 pracovníků, a u automatizovaných pracovišť 4. stupně do 30 pracovníků.
4. Výrazně vzroste podíl vysokoškolsky vzdělaných pracovníků v těchto kolektivech. Jejich podíl poroste společně s růstem stupně a komplexnosti automatizace výroby. Může se pohybovat pravděpodobně kolem 20 % u pružných automatizovaných systémů 2. a 3. stupně a dosáhne až 30 % u pružných automatizovaných systémů 4. stupně. Prakticky odpadnou požadavky na nekvalifikované pracovníky.
5. Na základě rozboru modelů systematizace pracovníků pro robotizované pracoviště [Dráb—Pernica—Pitra 1985 : 390–391] lze předpokládat značnou profesní a funkční heterogennost pracovních kolektivů.

Výše uvedené změny v sociální struktuře pracovních kolektivů nutně vyvolají i podstatné změny v jejich organizaci a řízení. Vzhledem k tomu, že

pružné automatizované výrobní systémy doposud představují zpravidla jen malou část výrobní základny hospodářských organizací, nelze tyto změny doposud aktuálně analyzovat.

Lze předpokládat celkové „zploštění“ organizační struktury hospodářských organizací. To znamená snížení počtu vertikálních organizačních stupňů a posílení nejnižších organizačních článků. Ty, vzhledem k technologii výroby, budou značně samostatné vůči svému okolí.

Další důležitou skutečností je vysoká kolektivní odpovědnost za výsledky práce v těchto podmínkách, a to při značné míře individualizace práce. Z těchto důvodů je nutné, jak již bylo řečeno, hledat nové formy kolektivní zainteresovanosti pracovníků na výsledcích práce. Výzkumy ukazují, že v současné době se vhodně uplatňují brigádní formy organizace práce a odměňování.

Změny v sociálních a sociálně psychologických podmínkách práce se však zdaleka netýkají jen provozu pružných automatizovaných výrobních systémů. Je nesporně prokazatelné (jak ukazují i zkušenosti získané v našich československých podmínkách), že „... příprava a realizace jejich zavedení je především sociálním procesem“ [Rabiška—Fišera 1985 : 202].

Zobecnění těchto zkušeností ukazuje, že úspěšná příprava i zavedení těchto změn závisí na:

- angažovanosti pracovníků vrcholového řízení, včetně ředitele organizace, v řízení a práci týmů, které zavedení a jeho realizaci připravují;
- předpokladem této angažovanosti je vytvoření a využívání prostoru pro koncepční řízení (kvalitativní posun v poměru operativy a strategie v práci ředitelů a ostatních členů vrcholového řízení) a programové změny v samotném rozvoji vlastního řízení (změny metod, nástrojů a prostředků řízení tak, aby umožňovaly a podporovaly iniciaci inovací); požadavek angažovanosti se týká i úkolů a činností funkcionářů stranických a odborových orgánů a organizací;
- posilování pružných organizačních struktur a forem týmové spolupráce: týká se povahy práce vrcholového řízení, řešitelských kolektivů realizujících vědecko-výzkumné, projektové, konstrukční, organizačtorské práce, kolektivů zadavatele, investora i dodavatelů; v zájmu uplatnění tvůrčích postupů a metod, včetně jejich přenášení do práce ostatních kolektivů, je účelné uvažovat o přípravě a realizaci specifických forem přípravy pro tyto formy práce;
- míře příznivého sociálního dopadu zavedení pružných automatizovaných výrobních systémů na pracovníky, zejména v oblasti ergonomické úpravy pracovišť a péče o pracující; řešení těchto problémů (včetně kvalifikační přípravy) by mělo být zahrnuto do předprojektové i projektové přípravy jako její nedílná součást;
- zajištění odpovídající informovanosti pracovníků a adekvátních forem jejich přímé a nepřímé účasti v procesech přípravy a zavádění; z motivujících forem pracovní iniciativy se osvědčují zejména sdružené socialistické závazky a hnutí komplexních racionalizačních brigád, jejímu rozvoji napomáhají i změny v oblasti hmotné stimulace, zvýrazňující kolektivní charakter odměňování;
- kvalitě nově zaváděné techniky: jestliže nesplňuje očekávání, je poruchová a nespolehlivá, dochází ke zklamání a demotivaci lidí.

Získání pochopení a důvěry je prvořadým, i když neobyčejně obtížným úkolem, a to i z toho důvodu, že v důsledku zavedení tak zásadní inovace, kterou pružné automatizované výrobní systémy představují, může dojít u ně-

kterých pracovníků i k několikanásobné změně pracovišť a k dílčímu zhoršení pracovních podmínek [Valach—Michl 1985 : 229].

Uvedené předpoklady v podobě problémových okruhů představují možné směry zaměření další vědecko-výzkumné práce. Vzhledem k podmínkám, v nichž budou realizována provozní šetření, je třeba předpokládat jak jejich možnou redukci, tak i další rozpracování po stránce teoreticko-metodologické i metodické.

Literatura

- Baroch, Y. — Glagojev, V.: *RVHP, novinky integrace*. Moskva, Novosti 1986.
- Cieslak, W. — Ritsche, F.: *Co přináší technický pokrok pracujících*. Otázky míru a socialismu 1986, č. 6.
- Dráb, Z. — Pernica, V. — Pitra, Z.: *K výchově kádrů pro rozvoj robotizace*. Podniková organizace 1985, č. 9.
- Lobanov, N. A.: *Socialnyje problemy truda v uslovijach gibkich avtomatičeskich proizvodstv*. Leningrad, AN SSSR 1985.
- Rabiška, M. — Fišera, J.: *Strategie rozvoje řízení komplexních inovací*. Progres 1985, č. 5.
- Rymeš, M.: *Adaptace pracovníků a pracovních kolektivů*. Praha, Svoboda 1985.
- Sborník hlavních dokumentů XVII. sjezdu KSČ*. Praha, Svoboda 1986.
- Tomšík, M.: *Řízení sociálních procesů v pracovních kolektivech*. Praha, Svoboda 1981.
- Tomšík, M. — Růžicka, V. — Rymeš, M.: *Úloha vedoucího při přípravě pracovního kolektivu na inovaci*. Psychologie v ekonomické praxi 1985, č. 1.
- Valach, J. — Michl, J.: *Výsledky, poznatky a zkušenosti z realizace komplexní inovace v TOS Hostivař*. Progres 1985, 4. 5.
- Valenta, F.: *Podstata a směry vědeckotechnické revoluce, rozvoje socialistických výrobních vztahů*. Sborníky SÚV SAV. Bratislava 1984.

Резюме

М. Томшик - И. Новы: Автоматизация производства и ее социальные связи

Статья посвящается характеристике социальных связей и последствий научно-технического развития на уровне трудовых коллективов, в частности, в условиях перспективного направления развития автоматизации производства, представляемого введением гибких производственных систем.

Автоматизация производственных процессов в этой своей качественно более высокой фазе позволяет, в условиях социалистического общества, учитывать и реализовать ряд общественно желательных социальных целей — ограничить количество менее квалифицированного и монотонного труда, труда с трудными и вредными для здоровья условиями и труда на многосменных, или же непрерывных производствах. Она принесет с собой, однако, и возникновение ряда новых социальных проблем, касающихся как отношения человека и рабочей среды (повышенная психическая нагрузка, измененные условия труда, новые требования к квалификации), так и структуры внутренней жизни и управления трудовыми коллективами. Эти изменения, однако, проявляются постепенно в зависимости на основных характеристиках автоматизации, к которым относится ее ступень, комплексность, качество и надежность вводимых систем и степень распространения автоматизации в отдельных отраслях промышленного производства. Они состоят в изменениях содержания труда, снижении числа работников, принимающих непосредственное участие в производительной деятельности, снижении числа членов трудовых коллективов и в их значительной профессиональной и квалификационной неоднородности, связанной со значительным возрастанием удельного веса работников с высшим образованием. В области организации и управления этими трудовыми коллективами можно предположить повышение их организационной самостоятельности по отношению к окружающим, связанное с ростом коллективной ответственности за результаты труда, которой должны соответствовать также коллективные формы заинтересованности в его результатах.

Ряд изменений в социальных и социально-психологических условиях труда предполагает уже само введение гибких производственных систем. Речь идет о заинтересованности работников верховного управления, укреплении гибких организационных структур и форм группового сотрудничества, обеспечении соответствующей информированности и заинтересованности работников и решении социальных последствий введения гибких производственных систем еще в фазе проектной и допроектной подготовки.

Summary

M. Tomšík — I. Nový: Automation in Production and Its Social Implications

The paper is concerned with the characterization of social implications and consequences of scientific and technological development on the level of working collectives — in particular under the conditions of the prospective developmental trend of automation in production, represented by the introduction of flexible production systems.

The automation of production processes in its present qualitatively higher phase makes it possible, under the conditions of socialist society, to respect and to realize a number of socially desirable social goals — to reduce less qualified and monotonous labour, labour in operations involving hard and deleterious working conditions, and work in multishift or continuous operations. However, it also entails the emergence of a great number of new social problems connected with the relation between man and the working environment (increased mental stress, changed working conditions, new qualification claims and demands) on the one hand, and the structure, inner life and control of working collectives on the other. Of course, these changes manifest themselves only gradually, in dependence on the basic characteristics of automation; these include its level, complexity, quality and reliability of the introduced systems, as well as the degree of introduction of automation to individual branches of industrial production. They consist in changes in the content of work, in decreasing the numbers of workers directly participating in production activities, in a reduced numerosness of working collectives, and in their considerable professional and qualification heterogeneity connected with a marked growth of the proportion of workers with higher education. In the area of organization and management of these working collectives, it is reasonable to expect that their organizational independence in relation to the environment is going to increase hand in hand with the growth of collective responsibility for the results of work, which should also be in accordance with the collective forms of interestedness in its results.

The very introduction of flexible production systems calls for a number of changes in the social and sociopsychological conditions of work. What is involved here are the commitment of top-management workers, the reinforcement of flexible organizational structures and forms of team cooperation, the ensurance of a corresponding level of the worker's information and commitment, and the solution of the social consequences of the introduction of flexible production systems already in the phase of project and pre-project preparation.

Problém, který stále zůstává v popředí zájmu badatelů, je kategorie „běžné vědomí“, jejíž vymezení se stává předmětem rozsáhlé a podnětné diskuse jak v sovětské, tak v československé literatuře. Tato diskuse se zatím vyznačuje poměrně značnou diferencovaností stanovisek autorů, jakkoli se i v této diferencovanosti prosazují přístupy, kolem nichž se názory autorů koncentrují a integrují.

Omezený rozsah stati neumožňuje podat přehled této diskuse (1) vzhledem k záměru využít daný prostor pro výklad vlastního pojetí. Chtěl bych navázat především na ta stanoviska prosazující se ve zmíněné diskusi, která poukazují na neudržitelnost poměrně rozšířeného gnozeologického přístupu k vymezení kategorie „běžné vědomí“, zejména přístupu, který „běžné vědomí“ chápe jako určitý empirický, resp. empiricko-psychologický protipól vědomí teoretického [Vičeva—Štoff 1980 : 51], a začlenit se do řad těch, kteří zdůrazňují význam sociologického přístupu k určení této kategorie [Brychnáč—Čechák 1986 : 453; Čápková—Hrzal 1986 : 476; Šachzadejan 1984 : 134, 137—142, 169—170].

Touto formulací otázky se přirozeně dotýkám velmi složitého komplexu problémů jednoty, ale i relativní samostatnosti gnozeologického a sociologického přístupu, stejně jako problému vymezení úhlu pohledu, který je při analýze společenského vědomí pro každý z těchto přístupů specifický [Šachzadejan 1984 : 14—31; Uledov 1980 : 29—41; Popov 1981 : 25—26, 35—37; Gindev 1983 : 202—212].

Jsem si plně vědom nezbytnosti respektovat dialektickou jednotu, ale i relativní samostatnost sociologického a gnozeologického přístupu, skutečnosti, že každý z nich zachycuje určité, v realitě neoddělitelné a vzájemně se prostupující a podmiňující stránky, aspekty, souvislosti dialektiky společenského bytí a společenského vědomí. Aniž bych chtěl popírat jednotu zkoumaných stránek objektivní reality, jde o to v abstrakci tyto stránky vydělit a postihnout v jejich hierarchii.

Pro důsledné uplatnění určující role těch momentů, které postihuje sociologický přístup, jsou závažná především stanoviska respektující fakt, že formy, prostředky, kvalita odrazu společenského bytí ve společenském vědomí jsou determinovány strukturou bytí samotného; z této struktury pak vyplývají i základní určení reálných subjektů tohoto odrazu, praktických aktivit, které subjekty vyvíjejí a v nichž se formuje jejich vědomí [Marx 1958 : 291—292; Gindev 1983 : 211—213]. S nutnou mírou zjednodušení soustředím svou pozornost na tento aspekt.

Jako neobyčejně podnětná se v této souvislosti jeví stanoviska těch autorů, kteří při rozvíjení sociologického přístupu ke zkoumání odrazu materiálního bytí ve vědomí společnosti obracejí pozornost k vnitřní struktuře materiálních

(1) Přehled této diskuse srov. Heller, J.: *Některé problémy formování socialistického uvědomění dělnické třídy*. In: Informační bulletin katedry marxismu-leninismu IVVK ČSAV 1987, č. 9, s. 55—63.

vztahů, zejména k dialektice výrobních vztahů a vztahů označovaných jako „technicko-výrobní vztahy“, resp. „vztahy technicko-organizační výměny činností“ [Uledov 1982 : 16; Popov 1981 : 42–43; Fofanov 1979 : 95].

Stejně tak podnětné jsou i přístupy, které upozorňují na nutnost vycházet při zkoumání společenského vědomí a jeho struktury z reálných nositelů tohoto vědomí, z konkrétních společenských skupin – reálných subjektů odrazu společenského bytí ve společenském vědomí, především tříd, národů, profesních skupin apod. [Uledov 1982 : 187–188; Zich 1986 : 436; Popov 1981 : 36–38; Holata 1986 : 396]. Stoupenci uvedených přístupů upozorňují na nutnost chápat společenské vědomí jako „vědomí činných lidí a reálné třídní praxe“ [Holata 1986 : 396]. V kontextu těchto pojetí, v nichž do zorného úhlu pohledu vstupuje složitá determinace duchovních procesů materiálním bytím společnosti a základními formami společenské praxe, jakož i společenské subjekty, mezi nimiž nutně dominující roli hrají třídy a další útvary třídně sociální struktury společnosti, pak nutně odpadají námítky, které spor o kategorii „běžného vědomí“, resp. o jiné kategorie struktury společenského vědomí, prezentují jako povýtce scholastický, samoučelný, vzdálený naléhavým potřebám společenské praxe.

Názorným příkladem těsné souvislosti otázek struktury společenského vědomí se základními úkoly politické praxe a zároveň cenným metodologickým nástrojem, jehož možnosti nebyly dosud našimi badateli plně využity, je analýza procesu formování třídního uvědomění dělnické třídy obsažená v Leninově práci *Co dělat?*

Základní podmínkou sociologického přístupu ke struktuře společenského vědomí obecně a ke kategorii „běžné vědomí“ zvlášť je elementární konstatování, že je-li strukturováno materiální bytí společnosti, nemůže se tato struktura nepromítnout ve struktuře aktivit vyvíjených reálnými společenskými skupinami jako subjekty odrazu, a tedy i ve vědomí příslušníků těchto skupin. Z tohoto hlediska je nutno v souladu s podněty výše uvedených autorů soustředit pozornost především na tu rovinu strukturační společnosti, která je dána existencí dvou typů materiálních vztahů. (3)

Jsou to především vztahy sociálně ekonomické, tj. výrobní, vlastnické, vyjadřující společenskou formu, v níž probíhá proces přivlastňování materiálních statků, především výrobních prostředků. Dále jsou to vztahy, které budeme označovat jako „technicko-ekonomické“. Jsou to vztahy vytvářející se v procesu působení na přírodu, výroby užitečných hodnot, resp. vztahy tvořící nedílnou součást tohoto procesu, procesu fungování společenských výrobních sil.

Na bázi technicko-ekonomických vztahů se vytváří profesní struktura společnosti, systém profesních rolí daných konečnými výrobně technickým charakterem pracovní činnosti. I když je profesní struktura zcela odlišnou rovinnou společenské diferenciace než struktura sociálně ekonomická, založená na výrobních, resp. sociálně ekonomických vztazích společnosti, nelze charakteristiky postavení jednotlivce či skupiny v profesní struktuře redukovat pouze na výrobně technická určení pracovní činnosti daná technicko-ekonomickými vztahy společnosti. Postavení v technicko-ekonomických vztazích, konkrétní výrobně technický druh práce či místo v určité výrobně technické lokalitě je

(2) Velmi podnětná je interpretace Leninových myšlenek v řadě prací I. Hruzy. Viz např. Hruza, I.: *Formování socialistického způsobu života v ČSSR*. Praha, Horizont 1981, s. 88–102.

(3) Srov. zejména podrobné rozpracování této problematiky A. Flekem. Viz např. Flek, A.: *Způsob výroby a sociální struktura*. Nepublikovaná kandidátská dizertační práce. Praha, ÚML ÚV KSČ 1986, s. 34–38.

jenom základem profesního určení, profesní role určité skupiny lidí. K tomuto základu se připojují i určité sociálně ekonomické charakteristiky vyjadřující nejbezprostřednější sociálně ekonomické souvislosti začlenění jednotlivce či skupiny v rámci technicko-ekonomických vztahů. Tyto svou podstatou druhořadé, s místem v technicko-ekonomických vztazích související sociálně ekonomické charakteristiky dané skupiny nelze směšovat s podstatnými sociálně ekonomickými charakteristikami vyjadřujícími začlenění ve zcela odlišné rovině společenské diferenciacie, tj. postavení v rámci třídně sociální struktury.

Například v podmínkách kapitalismu je místo určité skupiny v třídně sociální struktuře dáno takovými podstatnými sociálně ekonomickými charakteristikami, jako je určení kapitalistického vlastníka výrobních prostředků, soukromého malovýrobce či námezdního pracovníka, v rámci námezdní práce pak určení práce produktivní pro kapitál, míry reálného podřízení práce kapitálu, bezprostřední produkce nadhodnoty apod. [Flek 1986 : 34—38]. Především tyto charakteristiky určují místo dané skupiny ve vztazích rozdělování, charakter její spotřeby, životní úroveň, determinují způsob života, kulturnost, odrážejí se v řadě nadstavbových charakteristik, jako je přístup k řízení společnosti apod.

Postavení v profesní struktuře společnosti je dáno naopak výrobně technickým charakterem práce (obecnou oblastí dělby práce — např. spojením s duševní, zemědělskou apod. prací, zvláštními určeními odvětví, profese, kvalifikačního stupně apod.), což se ovšem relativně nezávisle na podstatných charakteristikách postavení v třídně sociální struktuře promítá například ve velikosti hodnoty pracovní síly, a tedy i ve mzdě, a vytváří určité rozdíly ve výši životní úrovně mezi pracujícími, kteří se svou sociálně ekonomickou příslušností neliší (mzdové rozdíly mezi kvalifikovanými a nekvalifikovanými pracovníky, složitější a jednodušší prací). Relativně autonomně se toto profesní postavení promítá i v charakteru potřeb, vzdělání, prestiži dané skupiny apod.

Právě skutečnost, že vedle ryze výrobně technických určení jsou součástí profesního určení i určité druhotné sociálně ekonomické charakteristiky, je zřejmě objektivním kořenem obtíží v rozlišování sociálně ekonomické (třídně sociální) struktury společnosti a jejich útvarů na jedné straně a profesní struktury společnosti a jejich útvarů na straně druhé. Tyto obtíže zvláště negativně poznamenávají schopnost některých koncepcí v oblasti sociologie a vědeckého komunismu adekvátně postihovat třídně sociální strukturu socialistické společnosti a vedou k stálým záměnám procesů v obou typech struktury společnosti.

Konkrétní lidé, příslušníci dané společnosti, pochopitelně vstupují do obou typů materiálních vztahů, jsou začleňováni z hlediska obou typů společenské struktury. Faktory související se začleněním v třídně sociální struktuře i faktory související se začleněním ve struktuře profesní působí relativně autonomně a u určitých skupin individuů se mohou překrývat a křížit. Zároveň však jistým způsobem souvisejí, vzájemně se ovlivňují a podmiňují a tato vzájemná souvislost se promítá v každodenním životě konkrétně historicky a společensky určených lidí. V dlouhodobé perspektivě a v měřítku velkých skupin se přirozeně projevuje určující vliv sociálně ekonomických faktorů, určující vliv místa zaujímaného v třídně sociální struktuře společnosti, vliv základních, dlouhodobých zájmů tříd a sociálních skupin. Tento určující vliv se ovšem neprosazuje nijak bezprostředně a automaticky.

Konkrétní individua a skupiny nemohou své místo v obou typech společenské struktury reflektovat jinak než prostřednictvím specifických komplexů aktivit, komplexů, které spolu souvisejí do té míry, že je možno je odlišit

pouze v abstrakci [Heller 1983 : 671–676]. Toto odlišení je ovšem nezbytně nutné, mimo jiné i vzhledem k tomu, že dialektika obou typů aktivit se výrazně promítá do stavu vědomí těchto individuí i skupin a zakládá určitou vnitřní diferenciaci stránek tohoto vědomí.

Z hlediska našeho předmětu zkoumání jsou nejpodstatnější problémy, které souvisejí s vědomím mas vykořisťovaných pracujících, především dělnické třídy, za kapitalismu, jakož i s vědomím mas pracujících – subjektu vztahů společenského vlastnictví za socialismu. Jak dokázal V. I. Lenin v práci *Co dělat?*, každodenní aktivity, které vykonávají příslušníci dělnické třídy za kapitalismu a k nimž dříve či později přibývají aktivity v rámci „jen odborářského“, ekonomického boje, vedou pouze k omezené reflexi ekonomického bytí kapitalistické společnosti. Při této reflexi si masy pracujících uvědomují pouze určité souvislosti svých profesních, zaměstnaneckých rolí, popřípadě možnosti výhodnějšího prodeje své pracovní síly. Jednají a uvažují nikoli podle svých základních třídních zájmů, ale z hlediska omezených profesních, stavovských, zaměstnaneckých zájmů, vytváří se u nich trade-unionistické vědomí.

Toto vědomí podle Lenina zákonitě vstřebává ideologii třídy, kterou dělníci – formováni svými každodenními životními aktivitami, popřípadě maximálně aktivitami v rámci „jen ekonomického“ boje – reflektují jako vládnoucí třídu. Touto třídou je buržoazie, která dělníky na stupni trade-unionistického vědomí ovlivňuje svou ideologií a politikou. Trade-unionistické vědomí je vlastně možno chápat již jako určitou symbiózu té stránky vědomí vytvářející se v každodenních aktivitách a výhradně ekonomickém třídním boji, která reflektuje pouze určité profesně stavovské začlenění dělníků, a buržoazní ideologie. Vědomí reflektující profesně stavovské postavení dělníků, jejich trade-unionistické zájmy, je ovšem vědomím, které je uzavřeno před pronikáním vlastní ideologie dělnické třídy – ideologie marxistické [Lenin 1953 : 387–388, 397–398, 400, 412, 416–417, 434].

Jen tehdy, když masy pracujících vstupují do politické aktivity zprostředkované a vedené revoluční stranou, se stav jejich vědomí zásadně mění. Jen v této aktivitě se učí jednat a uvažovat jako příslušníci, resp. spojenci dělnické třídy, z pozic svých základních dlouhodobých zájmů, jako skutečný subjekt společenského vývoje, společenských vztahů [Lenin 1953 : 388, 399, 405–406, 412, 413, 428–429, 435, 439, 450–452; Marx–Engels 1958 : 435–436]. Politická aktivita zprostředkovaná vlastní politickou stranou jim nahrazuje formativní vliv ekonomické vlastnické aktivity, od níž jsou v podmínkách kapitalismu odděleni, a která jako jádro každodenních aktivit formuje třídně uvědomělé postoje příslušníků buržoazie, buržoazní třídní vědomí.

Tento Leninův přístup nám dává významná metodologická východiska i pro zkoumání mechanismu formování třídního vědomí pracujících, zejména dělnické třídy, v podmínkách socialismu. Vyplynávají z něj závažné závěry pro celý systém společenského řízení, ekonomické i politické praxe. Ani za socialismu nedochází k adekvátní reflexi společenských, především sociálně ekonomických vztahů automaticky, bez nutných zprostředkujících článků, bez určité kvality i kvantity formativních aktivit. Již sama každodenní realita socialistické společnosti, zejména jejích vlastnických vztahů a politiky, sice formuje určité momenty takového vědomí a jednání pracujících, v němž se tyto masy projevují nejen jako zaměstnanci, nositelé určitých profesí, resp. příslušníci lokálně omezených, relativně ekonomicky samostatných kolektivit, ale i jako vlastníci výrobních prostředků, subjekt vlastnických vztahů i socialistické politiky. Tato skutečnost vytváří jistý základ pro formování socialistického uvědomění. pro takový stav vědomí společnosti, v němž je prvotním a urçu-

jičím momentem reflexe základního sociálně ekonomického začlenění pracujících, reflexe dlouhodobého zájmu dělnické třídy i celé socialistické společnosti. Tento stav vědomí otevírá prostor pro přijímání marxisticko-leninské ideologie, byť i v podobě určitého prvního stupně tohoto přijímání — tj. určité interiorizace základních principů a hodnot při aktivní roli empiricko-emocionálních momentů [Noskov—Janovskij 1974 : 9—12, 19—22, 56—69; Mužík 1981 : 12—14, 63—64; Hruža 1972 : 46—48]. Marxisticko-leninská ideologie zároveň proces utváření tohoto vědomí aktivně zprostředkuje.

Nelze však nikterak přeceňovat tento automatický formativní proces, který je zřejmě zvláště charakteristický pro počáteční etapu vývoje socialismu, kdy působí vliv intenzivní každodenní společenské aktivity spojené s procesem likvidace buržoazie a vytváření základů socialismu. V dalších etapách vývoje socialismu nároky na zprostředkující formativní procesy narůstají.

Postupně se formují jednotlivé články a sféry nového společenského systému, každodenní mechanismy realizace vlastnických i politických vztahů, systém denních aktivit příslušníků jednotlivých tříd a vrstev socialistické společnosti. Intenzivní krátkodobá aktivita zaměřená na destrukci buržoazního systému je vystřídána pozvolnými, dlouhodobě orientovanými aktivitami, v nichž se nemohou nepromítnout konkrétní historické limity socialismu jakožto nižší fáze komunistické společensko-ekonomické formace, daný stupeň zespolečenštění práce a výroby. Výraznou formou tohoto stupně zespolečenštění je skutečnost, že v procesu realizace socialistického vlastnictví se nositelé složitého systému dílčích funkcí zprostředkujících realizaci tohoto vlastnictví stávají neméně složitě strukturované a hierarchizované lokální kolektivy pracujících (podniků, organizací apod.), vybavené jistou mírou ekonomické samostatnosti. Vytváří se rozpor mezi těmito dílčími, lokálními funkcemi jednotlivých kolektivů a širším společenským kontextem jejich realizace, který často reflektujeme jako rozpor mezi lokálními a celospolečenskými zájmy [Heller 1983 : 657—671].

Konkrétně historické limity socialismu se promítají i v určité objektivní diferencovanosti sociálně ekonomického postavení jednotlivých skupin pracujících, v níž významnou roli hrají procesy společenské dělby práce, sociálně ekonomická, vlastnická stránka této dělby. Tyto diferenciaci jsou zakotveny v třídně sociální struktuře socialistické společnosti. Při charakteristice této třídně sociální struktury socialismu, jejích jednotlivých útvarů, je třeba upozornit především na určitý zásadnější rozdíl mezi postavením socialistické dělnické třídy na jedné straně a ostatních složek třídně sociální struktury socialismu na straně druhé [Heller 1987 : 9—30, 1983 : 657—671].

Určité pojetí těchto rozdílů rozvíjím v jiných statích. Na tomto místě je však třeba připomenout, že jak socialistickým skupinovým vlastníkům, tak řadě sociálně ekonomicky specifických skupin ve státním sektoru je společná jistá dvojakost sociálně ekonomického postavení a zájmu. Vedle určitého momentu tohoto postavení, jímž je jejich charakter subjektu vztahů společenského vlastnictví, je druhým polem jejich sociálně ekonomického určení určitá „potenciální nespolečenská“, určitě sepětí s lokálně omezenými funkcemi a stránkami procesu realizace společenského vlastnictví, určitá tendence k absolutizaci těchto lokálních funkcí a zájmů oproti jejich celospolečenskému kontextu.

Z tohoto hlediska se jeví jako velmi problematické různé varianty názorů, které dlouhodobý proces sblížování tříd a sociálních skupin za socialismu proces sociální, přesněji řečeno sociálně ekonomické homogenizace společnosti interpretují jako proces, v němž rozdíly mezi sociálně ekonomicky specifickými útvary společenské struktury ustupují do pozadí ve prospěch rozdílů

profesionálních, rozdily uvnitř tříd a skupin se stávají závažnějšími než rozdily mezi třídami a skupinami [Rutkevič 1985 : 37, 67, 75, 77]. Nelze rovněž v této souvislosti souhlasit s takovou interpretací vývoje vztahu mezi jednotlivými rovinami společenské struktury (např. třídní a profesní strukturou), kdy je ve formě „uvolňování vazeb“ mezi společenskými strukturami relativizována určující role sociálně ekonomické struktury a podstatných, tj. především vlastnických charakteristik, která nemizí ani s procesem homogenizace společnosti [Prognóza 1985 : 71–72; Zich 1986 : 442]. Rovněž tezi o zjednodušení makrostruktury společnosti a složitosti její mikrostruktury [Kosolapov 1982 : 361–362] lze při aplikaci na sociálně ekonomicky podmíněnou strukturu společnosti akceptovat jen potud, pokud poukazuje na nutnost respektovat vyhraněnost skupin pracujících ve státním sektoru, které výše uvedená dvojakost sociálně ekonomického postavení odděluje od dělnické třídy a do jisté míry sblízuje s dvojjakostí třídy družstevního rolnictva, a to zejména úměrně tomu, jak dochází k vyčerpávání funkčnosti skupinového vlastnictví a jeho sblížování s vlastnictvím všelidovým. Nelze ovšem tuto tezi akceptovat potud, pokud by měla stavět vnitrotřídní a vnitroskupinové, namnoze profesně a kvalifikačně chápané rozdíly [Rutkevič 1985 : 27–28, 41, 67–68, 76–77, 182–183; Kosolapov 1982 : 388], nad rozdíly mezi dělnickou třídou, družstevním rolnictvem a specifickými sociálně ekonomickými skupinami v rámci státního sektoru (např. skupinou řídicí inteligence, skupinou pracovníků služeb a obchodu apod.).

Při tomto charakteru třídně sociální struktury socialistické společnosti, který je opět podmíněn daným stupněm zespolečenštění práce a výroby, danými mechanismy realizace socialistického společenského vlastnictví v podmínkách staré společenské dělby práce, se klíčovou otázkou rozvoje socialistických společenských vztahů a progresivního vývoje třídně sociální struktury společnosti stává míra uplatnění vedoucí úlohy dělnické třídy ve vztahu k ostatním třídám a vrstvám, vysoká kvalita realizace její úlohy jako nejprogresivnější složky subjektu vztahů všelidového vlastnictví i socialistické politiky. Klíčovou otázkou se stává vysoká kvalita a vysoce společenský charakter vlastnické subjektivity dělnické třídy.

V rámci existujících limitů zespolečenštění a dělby práce musí mít ovšem vlastnická aktivita dělnické třídy i ostatních pracujících složitě strukturovaný a zprostředkovaný charakter. Každodenní profesní činnost dělnické třídy se touto aktivitou společenského vlastníka stává jen úměrně kvalitě dalších forem účasti dělnické třídy na společenském řízení, v nichž dělnická třída vystupuje jako skutečný subjekt procesu slaďování různých dílčích stránek a funkcí nezbytných k fungování vztahů společenského vlastnictví a delegovaných na jednotlivé pracovní kolektivy (podniky apod.). Rozhodující roli v těchto formách vlastnické aktivity třídy, ve formách její účasti na řízení, má vstup do vyšších rovin ekonomického řízení, který se těsně prostupuje s politickou aktivitou a je zprostředkován politickými institucemi. (4)

Společenský charakter vlastnických vztahů se projevuje jen natolik, nakolik dochází k slaďování dílčích stránek a funkcí, nakolik je překonáván rozpor mezi lokálními funkcemi a zájmy a jejich celospolečenskými souvislostmi. Účast dělnické třídy na řízení a v politické aktivitě je komplikována jistými objektivními zábrany staré společenské dělby práce, které vyplývají ze skutečnosti, že masy dělníků i dalších pracujících jsou charakterem své profesní

(4) Podrobnější charakteristika těchto aktivit viz Heller, J.: *Socialistická dělnická třída jako subjekt společenského vlastnictví v podmínkách staré společenské dělby práce*. Filozofický časopis 1983, č. 5, s. 671–676.

činnosti odděleny od řídicí činnosti, nejsou „profesionály“ v řízení. S tím pak souvisejí jistě informační, kvalifikační, časové a další bariéry omezující jejich účast na řízení i v politické aktivitě, které je nutno různými mechanismy prolamovat a překonávat [Kopecký 1978 : 244–254].

Všechny tyto bariéry a zábrany nemají přirozeně natolik fatální charakter, aby znemožnily jakoukoli formu realizace úlohy socialistické dělnické třídy jako subjektu vlastnických a dalších společenských vztahů. Denní realita socialistické společnosti je procesem jejich prolamování a překonávání jednotlivými dělníky, skupinami dělníků, částmi třídy a v dlouhodobé perspektivě třídou jako celkem. S těmito zábranami a jejich dopadem na kvalitu a kvantitu aktivit formujících vědomí příslušníků dělnické třídy v socialistické společnosti, míru ztotožnění se jednotlivých dělníků i částí třídy s dlouhodobými zájmy třídy i socialistické společnosti, je ovšem třeba počítat. Je třeba je vidět jako systémový a zákonitý rys nižší fáze komunistické společensko-ekonomické formace, jako proces, který sice má svou konkrétně historickou, teritoriální, skupinovou i individuální specifikou, je však závažnou obecnou tendencí, která se za určitých podmínek může velmi markantně zvýraznit a dynamizovat. Je tendencí, která se nemůže nepromítnout v oblasti vědomí dělnické třídy i ostatních pracujících, v kvalitě reflexe podstatných momentů sociálně ekonomického postavení jednotlivých složek třídně sociální struktury socialistické společnosti.

Vrátíme-li se však po tomto nutném odbočení k vlastnímu předmětu našeho zkoumání – k otázce sociologického vymezení kategorie běžné vědomí, je možno na základě právě nastíněných problémů charakterizovat běžné vědomí jako tu stránku vědomí pracujících mas, která není reflexí podstatných sociálně ekonomických charakteristik a zájmů těchto mas. Je to taková stránka vědomí těchto mas, která se vytváří v určitém okruhu praktických každodenních aktivit, aktivit souvisejících s výkonem profesní funkce a zabezpečením bezprostřední obživy a potřeb individua a jeho rodiny, s jeho začleněním v určité lokalitě společenské, zejména ekonomické organizace. V těchto aktivitách individuum, či určitá profesní, zaměstnanecká, lokální kolektivita nepřekračuje hranice reflexe nejbližších sociálně ekonomických souvislostí svého profesně-zaměstnaneckého, lokálního začlenění a tomuto začlenění odpovídajících bezprostředních individuálních a zaměstnanecko-skupinových zájmů. Z této skutečnosti vyplývá i omezenost běžného vědomí, která nemá na prvním místě gnozeologický, ale sociálně ekonomicky podmíněný, ontologický charakter.

Běžné vědomí ovšem nezahrnuje jen živelně nacházené, empirické prostředky odrazu společenské, ale i přírodní skutečnosti, ale může být vybaveno i poměrně ucelenou soustavou teoretických poznatků. Je nejen stránkou naivně realistického životního postoje dělníka, ale i stránkou myšlení a životního postoje teoreticky fundovaného a kultivovaného vědce, včetně badatele v oblasti společenských věd. Není-li toto běžné vědomí pozitivně kultivováno druhou nedělitelnou stránkou vědomí reálných nositelů, tj. vědomím reflektujícím sociálně ekonomické vztahy a jejich souvislosti v třídně sociální struktuře společnosti i společenské nadstavbě, působí jako významný limit gnozeologické kapacity vědomí vědeckého pracovníka, především a bezprostředně pokud jde o jeho schopnost adekvátně odrážet společenské procesy, zprostředkovaně však i pokud jde o odraz procesů přírodního charakteru, procesů majících relativně třídně neutrální charakter.

Právě zmíněná charakteristika běžného vědomí je sice nejpodstatnější charakteristikou běžného vědomí, jakož i nejpodstatnějším zdůvodněním jeho omezenosti. Není však charakteristikou a zdůvodněním jediným. Při důkladnějším

pohledu se objevuje druhá charakteristika běžného vědomí, která rovněž nemá gnozeologickou, ale sociální, ontologickou podstatu. I zde mne limituje rozsah stati natolik, že mohu tuto charakteristiku pouze naznačit.

Klíčem k jejímu pochopení jsou Marxovy a Engelsovy úvahy o omezenosti a rozpolcenosti lidského individua, kterou s sebou přináší stará společenská dělba práce, (5) sama její výrobně technická, profesní stránka, úvahy o situaci, kdy „celé masy existenci jsou... podrobeny výrobě jednoho druhu zboží, celá „obyvatelstva“ jsou v zajetí jednotlivého výrobního odvětví a lidstvo se... rozděluje na množství různě zakrnělých „ekonomických odrůd“ jako jsou přídavači a architekti“ [Engels 1967 : 288].

Jestliže běžné vědomí reflektuje profesně zaměstnanecké, koneckonců technicko-ekonomickými vztahy dané začlenění člověka ve společnosti, včetně jeho nejbližších sociálních souvislostí, nemůže nereflektovat omezenost tohoto začlenění, vyplývající z fixování jednotlivých oblastí, sfér a lokalit společenské dělby práce sociální existencí velkých skupin lidí. Od svého vzniku vytváří dělba práce široký diapazon „omezených živočichů“ [Marx–Engels 1958 : 64, 46–47, 63, 81] podřízených jejím zákonům. Dopady dělby práce působí relativně nezávisle na sociálně ekonomické, vlastnické diferenciaci společnosti, do jisté míry mimo hranice této diferencovanosti [Engels 1967 : 71], a mohou dokonce vyvolávat iluzi společných zájmů u příslušníků různých tříd a sociálně ekonomických skupin shodujících se profesním, resp. lokálně odvětvovým či jiným zařazením v dělbě práce. Jsou zesilovány sociálně ekonomickou, vlastnickou diferenciací vykořisťovatelské společnosti [Marx 1954 : 386–396, 448–455, 517–518], ale existují i za socialismu a i zde působí relativně nezávisle na sociálně ekonomické diferenciaci společnosti. Je v nich skryt výrazný moment diskriminace některých „ekonomických odrůd“ lidí, konkrétně mas fyzicky pracujících, oddělených profesní dělbou od složitější duševní, tvořivé a řídicí práce, aktivit s touto činností spojených, a tedy i určitých gnozeologických forem reflexe světa, zejména od systematictější každodenní teoreticko-poznávací aktivity. Tato diskriminace přímo vnucuje masám pracujících prostředky empirie jakožto základní prostředky reflexe okolního světa, což bylo zřejmě určitým sociálním kořenem názoru, že právě významný podíl empirie v běžném vědomí je nejpodstatnějším určením běžného vědomí vůbec. Je nutno si však uvědomit, že tento handicap běžného vědomí v podobě limitujících dopadů staré společenské dělby práce na každodenní život člověka, jeho aktivity i vědomí je pouze zesílením podstatnějšího handicapu běžného vědomí jakožto reflexe technicko-ekonomických, profesně zaměstnaneckých vztahů a struktury společnosti.

Při této dvojí určenosti běžného vědomí jsou pak plně vysvětlitelné různé v literatuře uváděné atributy vyjadřující gnozeologickou omezenost běžného vědomí, jeho limitovanost při překonávání rozporu mezi jevem a podstatou, jeho menší systematickost, živelnost, empiričnost a emocionálnost, omezenost forem předávání a uchovávání poznatků, jeho prakticko-utilitární zaměření, nerozčleněnost na různé obsahové útvary a formy apod. Současně je však vysvětlitelná i relativnost a neurčitost, jakož i konkrétně historická proměnlivost této omezenosti běžného vědomí, skutečnost, že se v současné době výrazně nasycuje teoretickými poznatky, zvláště pokud jde o poznatky přírodních a technických věd [Šachzadejan 1984 : 32–69; Černjak–Talipov 1985 : 187–196].

(5) Rozbor názorů klasiků na problémy společenské dělby práce viz Heller, J.: *Aktuálnost Marxova a Engelsova pojetí vztahu vlastnictví a dělby práce*. Filozofický časopis 1985, č. 3, s. 313–327.

Tak jako se mění výrobně technická dělba práce a profesní struktura společnosti pod náporom procesů vědeckotechnické revoluce, tak jak se zmenšuje rozpětí mezi krajními póly této dělby danými jednoduchou prací obsluhy stroje a špičkovou teoretickou činností, tak jak aplikace vědy a vymoženosti techniky vstupují do každodenních životních aktivit mas pracujících, tak se také postupně sblíží podoba a struktura těchto životních každodenních aktivit různých složek společnosti, úroveň běžného vědomí těchto skupin, běžné vědomí jako celek se kultivuje, roste jeho gnozeologická kvalita a kapacita.

Běžné vědomí tedy vyjevuje svým nositelům určité aspekty jejich společenského začlenění, jejich příslušnost k útvarům a skupinám, které jsou méně závažnou rovinou společenské struktura a jejichž hranice se nikterak nekryjí s hranicemi mnohem závažnějších a výraznějších skupin, jimiž jsou útvary třídní sociální struktury. Aktivita vykonávané příslušníky konkrétních společenských skupin ovšem nezahrnují pouze bezprostřední reagování na nejbližší sociální souvislosti zařazení příslušníků těchto skupin v technicko-ekonomických, profesně zaměstnaneckých vztazích, ale zahrnují i aktivity jiného, závažnějšího charakteru. Jsou to (zejména u pracujících mas) aktivity, které nemají již tak bezprostřední, každodenní charakter, vyžadují větší míru zprostředkovanosti, organizovanosti, včetně určitých institucionálních podmínek, vzhledem k tomu, že reagují na podstatné sociálně ekonomické vztahy, realizují zásadní zájmy tříd a sociálně ekonomicky specifických skupin, jakož i méně zásadní, odvozené, nicméně však rovněž sociálně ekonomicky determinované zájmy vnitrotřídních a vnitroskupinových útvarů.

Reálné vědomí konkrétních lidí, kteří jsou nejen příslušníky určitých profesně zaměstnaneckých skupin, resp. skupin spojených s určitými lokalitami dělby práce, ale zároveň a především příslušníky tříd a sociálně ekonomicky specifických skupin, se proto nikdy nevyčerpává běžným vědomím. Běžné vědomí v něm existuje vždy ve spojení s určitou formou reflexe podstatných sociálně ekonomických charakteristik společnosti, kterou lze nazvat třídním vědomím, resp. uvědoměním. Jeho zvláštní modifikací je vědomí, resp. uvědomění sociálně ekonomicky specifických skupin, vnitrotřídních a vnitroskupinových útvarů apod. Vědomí tříd, resp. třídní uvědomění, je ovšem v třídní společnosti rozhodující formou vědomí reflektujícího sociálně ekonomickou podstatu a strukturu společnosti a budeme se proto na ně v dalším výkladu koncentrovat. Samostatnější a významnější úlohu při sledování různých typů vědomí reflektujícího sociálně ekonomická určení společnosti a jejich útvarů má vědomí sociálně ekonomicky specifických skupin pracujících za socialismu, odlišujících se od dělnické třídy určitou dvojakostí svého postavení. Toto vědomí sice především reflektuje podstatné určení postavení svých nositelů jakožto součástí subjektu celospolečenského vlastnictví. Z tohoto aspektu je vlastně totožné s vědomím reflektujícím společnost z pozic zájmu dělnické třídy, se socialistickým třídním uvědoměním. Má však i svou druhou, méně podstatnou, retardační stránku, jejíž význam za jistých okolností narůstá a která reflektuje druhou, „potenciálně nespolečenskou“, s lokálními funkcemi a zájmy spojenou stránku objektivního sociálně ekonomického postavení těchto skupin pracujících.

Jestliže hovoříme o běžném vědomí koneckonců determinovaném technicko-ekonomickými vztahy a profesně zaměstnaneckou strukturou společnosti a vědomí determinovaném sociálně ekonomickými vztahy a třídně sociální strukturou společnosti a chápeme oba tyto typy vědomí jako dvě relativně samostatné stránky reálného vědomí lidí, je třeba varovat před možným nesprávným přístupem k funkci těchto pojmů, resp. k interpretaci našeho vymezení těchto pojmů. Toto vymezení není vymezením z hlediska oblasti ob-

jektivní reality, která se odráží ve vědomí konkrétních lidí, resp. společenských skupin. Obě kategorie vypovídají spíše o zorném úhlu, s nímž individua i skupiny k této objektivní realitě přistupují a volí si z ní určité momenty.

Běžné vědomí v našem vymezení tedy je sice determinováno technicko-ekonomickými vztahy, jejich reflexí, není však pouze vědomím o technicko-ekonomických vztazích, jehož obsahem by byly výhradně tyto vztahy, resp. profesně zaměstnanecké záležitosti. Jsou v něm přítomné například určitým způsobem vybírané a pod zorným úhlem postavení v příslušném typu společenské strukturaře reflektované a zpracované obecné poznatky vědy, včetně poznatků o přírodních procesech, životním prostředí apod. Výběr a zpracování poznatků je ovšem dán omezeným rámcem aktivit, v němž se běžné vědomí formuje, i zájmů, které se v dané rovině společenské strukturaře vytvářejí, a má v tomto smyslu určitý prakticko-utilitární charakter [Čápková—Hrzal 1986 : 476].

Podobně ovšem i vědomí determinované sociálně ekonomickými vztahy a třídně sociální strukturou a reflektující tyto vztahy a strukturu, například třídní uvědomění dělnické třídy či socialistické uvědomění, není jen vědomím o sociálně ekonomických procesech, ale je rovněž zorným úhlem reflexe řady více či méně třídně neutrálních problémů společenského poznání. V současnosti je například jeho významnou součástí i určitý pohled na ekologické problémy společnosti.

Stejně tak je třeba vidět, že jak běžné vědomí, tak jeho dialektický protipól v podobě určitého třídního vědomí, zahrnuje reflexi dalších nadstavbových vztahů a procesů, tj. procesů v oblasti politiky, morálky, umění apod. Běžné vědomí má tedy polohy, kdy, samozřejmě v rámci své omezenosti, pod zorným úhlem určitých druhů praktických aktivit a profesně stavovské, lokálně kolektivní příslušnosti, včleňuje do sebe určité morální normy, estetická hodnocení i povrchní reflexi politických mechanismů. Třídní vědomí dělnické třídy, resp. socialistické uvědomění, pak je vždy nejen reflexí vlastnických vztahů pod zorným úhlem postavení a podstatných zájmů dělnické třídy, resp. celé socialistické společnosti, ale je zároveň reflexí politických vztahů a zájmů těchto společenských subjektů, principů třídní, resp. socialistické morálky, třídních, resp. společensky angažovaných aspektů estetického vnímání světa apod. Je samozřejmé, že při reflexi různých oblastí společenské, resp. přírodní reality, se oba zorné úhly prosazují v různé míře zprostředkovanosti a diferencovanosti. Je tedy nutno nezaměňovat obsahový záběr běžného či třídního vědomí s určením jeho kvalitativní specifičnosti a neprolínat různé roviny kategoriálního vymezení, jak se tomu děje například tam, kde je třídní vědomí chápáno jako vědomí „politické“ a odtrhováno od mravního či estetického vědomí.

Je však nutno se opět vrátit k závažným otázkám dialektiky běžného vědomí a vědomí determinovaného sociálně ekonomickými vztahy společnosti a reflektujícího tyto vztahy, k otázkám vzájemného působení obou těchto typů vědomí u konkrétních společenských subjektů. Z hlediska této dialektiky je podstatné, s jakou formou třídního, resp. skupinového vědomí se běžné vědomí zkoumané společenské skupiny spojuje. Jestliže nám jde především o reálné vědomí pracujících mas, a to jak v kapitalistické, tak v socialistické společnosti, musíme mít na paměti výsledky výše prováděné analýzy, která ukázala, že se běžné vědomí pracujících nemusí nijak automaticky spojovat s vědomím reflektujícím podstatné zájmy vlastní třídy, tj. dělnické třídy jako nepokrokovější a vedoucí síly spojeneckého svazku pracujících. V. I. Lenin v práci *Co dělat?* postihuje nijak netypický případ, kdy se běžné vědomí pracujících mas, právě vzhledem k své omezenosti a nedostatečnému působení

formativních aktivit zprostředkovaných revoluční stranou, stává receptivním vůči vlivu empiricko-psychologické i teoretické sebereflexe buržoazie, kdy se dostává do područí buržoazní ideologie, nasycuje se jejími prvky. Tato skutečnost dále prohlubuje omezenost reálného vědomí dané skupiny pracujících v dané zemi a v dané etapě jejího vývoje, výrazně negativně ovlivňuje jeho gnozeologickou kvalitu, a to bez ohledu na podíl prvků teorie absorbovaných v tomto vědomí.

Do určité míry objektivně podmíněné nedostatečné působení formativních vlastnických a politických aktivit se může projevit i za socialismu, kde se běžné vědomí příslušníků dělnické třídy může spojit s výše naznačenou skupinovou, „potenciálně nespolečenskou“ stránkou sociálně ekonomické poměry reflektujícího vědomí ostatních pracujících. Při určité zprostředkující roli tohoto „potenciálně nespolečenského“ skupinového vědomí, ale i přímo, se může spojit s buržoazní ideologií, nasytit se prvky teorie, empirie i psychologie této třídy. I za socialismu tak může vzniknout taková jednota běžného vědomí pracujících s vědomím reflektujícím sociálně ekonomické poměry společnosti, v níž dominujícím prvkem bude jednostranná nedostatečně společenská sociálně ekonomická sebereflexe spojenců dělnické třídy nebo dokonce sociálně ekonomická sebereflexe buržoazie.

Právě popsané retardační jevy v oblasti společenského vědomí mají sice objektivní kořeny v řadě historických limitů socialismu jakožto nižší fáze komunistické formace, nevyjadřují však základní a určující tendenci vývoje vědomí dělnické třídy a mas pracujících za socialismu a nevystihují dokonce ani dlouhodobou tendenci vývoje vědomí vykořisťovaných pracujících za kapitalismu. Za socialismu spočívá tato základní tendence v procesu spojování běžného vědomí s takovou reflexí sociálně ekonomických a dalších společenských vztahů, která odráží podstatné a dlouhodobé zájmy dělnické třídy i ji vedeného spojeneckého svazku socialistických pracujících, má tedy charakter formování a prohlubování socialistického uvědomění pracujících zprostředkovaného progresivní společenskou praxí a marxisticko-leninskou ideologií. V dialektické jednotě běžného vědomí socialistických pracujících a jejich třídního, resp. socialistického uvědomění je běžné vědomí složkou sice relativně autonomní, nicméně však podřízenou, kultivovanou vyšší formou reflexe společenské skutečnosti, v níž hlavní roli hraje marxisticko-leninská ideologie, socialistické hodnoty a normy.

Rovněž tato vyšší a určující stránka vědomí pracujících mas za socialismu (socialistické uvědomění, stejně tak ovšem i třídní uvědomění dělnické třídy a ostatních pracujících za kapitalismu) nabývá v závislosti na objektivně i subjektivně podmíněné kvantitě a kvalitě formativních aktivit u různých skupin a jednotlivců řady forem a podob. Jednotlivé formy socialistického uvědomění, resp. třídního uvědomění dělnické třídy, lze, stejně jako u vědomí běžného, vnitřně diferencovat i z hlediska gnozeologických prostředků, které v něm hrají dominantní roli. V tomto smyslu zahrnuje toto uvědomění jak na praktické politické zkušenosti se vytvářející a jen některými stěžejními prvky marxisticko-leninské teorie ovlivněné vědomí dělníka, který v podmínkách kapitalismu sympatizuje s revolučním hnutím, tak soustavnou politickou praxí a výrazným vlivem marxisticko-leninské teorie kultivované vědomí „profesionálního revolucionáře“ či společenskovědního pracovníka za socialismu [Noskov—Janovskij 1974 : 9—12, 19—22, 66—72].

I když marxisticko-leninská teorie má nezastupitelnou roli při formování různých stupňů tohoto třídního, resp. socialistického uvědomění mas, formování tohoto uvědomění je dáno na prvním místě nikoli gnozeologickými fak-

tory, ale charakterem společenských vztahů a společenské praxe. Těmito faktory je také na prvním místě determinována gnozeologická kvalita tohoto uvědomění. Řada konkrétně historických situací revolučního procesu a procesu budování socialismu ukázala, že skupiny dělníků vybavené pouze nižšími formami třídního uvědomění, založenými na výrazné roli empiricko-emocionálních prostředků odrazu společenské skutečnosti, na interioirizaci některých klíčových prvků marxisticko-leninské teorie, bez hlubší znalosti této teorie, byly v kritickém okamžiku schopny adekvátnějšího odrazu podstatných sociálně ekonomických určení společnosti než skupiny teoreticky fundovaných společenskovědních intelektuálů orientované běžným vědomím v kombinaci s prvky buržoazní ideologie.

Z výše uvedeného pojetí kategorie „běžné vědomí“ vyplývá i určité stanovisko k názorům autorů, kteří oceňují pozitivní změny v běžném vědomí pracujících za socialismu, přičemž se ovšem soustřeďují výhradně nebo především na gnozeologickou stránku tohoto jevu [Šachzadejan 1984 : 134, 137—142, 169—170]. Podstata těchto změn ovšem spočívá v tom, že i přes nedokonalost běžného vědomí jako formy odrazu společenské reality musí toto vědomí reflektovat prostřednictvím každodenní praxe socialistický společenský systém a již v rovině každodenní praxe a s ní spojeného myšlení a citění reagovat do určité míry na mechanismy socialistického vlastnictví, socialistické politiky, na principy marxisticko-leninské ideologie, socialistické právní normy a morální hodnoty apod. To se pak nemůže nepromítnout do znásobení gnozeologické kvality běžného vědomí.

Autoři, kteří konstatují různé pozitivní momenty schopnosti běžného vědomí za socialismu odrážet adekvátně zákonitosti vývoje společnosti, hovoří vlastně nikoli o běžném vědomí, ale o masovém vědomí socialistických pracujících, které s běžným vědomím nelze v žádném případě ztotožňovat [Černjak—Talipov 1985 : 219—233]. Do masového vědomí totiž — v návaznosti na rozvoj praxe prohlubující skutečnou vlastnickou a politickou subjektivitu dělnické třídy a pod jejím vedením i ostatních pracujících — vstupují výraznější či méně výrazné rysy třídního, socialistického uvědomění pracujících, i když jde většinou o nižší stupeň tohoto uvědomění zakotvený převážně v empirické racionalitě, prosycené jen určitými prvky teorie a pojící se s odpovídajícími emocionálně psychickými útvary.

* * *

V závěru analýzy, která přirozeně nemohla danou problematiku vyčerpat a komplexně postihnout ve všech detailech a souvislostech, jejímž smyslem byl pokus o konstrukci klíčových prvků a vazeb určitého přístupu, je třeba znovu podtrhnout skutečnost, že určení kategorie „běžné vědomí“ spočívá plně v rovině objektivní sociální determinace procesu odrazu společenského bytí ve společenském vědomí. Dále bych chtěl zdůraznit, že celá tato analýza není jen abstraktní kategoriální analýzou, ale je možno z ní vyvodit řadu konkrétních závěrů pro výzkum společenského vědomí, a to v přímé návaznosti na výzkum třídně sociální a profesní struktury společnosti. Je z ní však také možno a nutno vyvodit závěry, pokud jde o cesty překonávání negativních a retardačních procesů ve vědomí příslušníků jednotlivých složek socialistické společnosti, zejména socialistické dělnické třídy. Výrazně z ní vyplývá především nutnost rozvíjení základních aktivit formujících u pracujících za socialismu, a to zvláště u příslušníků dělnické třídy, jejich schopnost reflektovat

vat podstatná určení sociálně ekonomických i dalších vztahů socialistické společnosti, podstatné souvislosti vnitřní diferenciacie této společnosti a svého vlastního sociálně ekonomického postavení, podstatné a dlouhodobé zájmy dělnické třídy i celé socialistické společnosti.

Jen v těchto formativních aktivitách, v ekonomicko-vlastnické a politicko-řídící aktivitě si může dělnická třída osvojit svoji nikým nezastupitelnou roli rozhodujícího subjektu procesu realizace vztahu socialistického vlastnictví a socialistické politiky [Tvůrčí 1985 : 19; O úkolech 1987 : 3]. Jen v těchto aktivitách se s ní při plnění této role mohou skutečně sjednotit ostatní skupiny pracujících a překonat momenty své dvojakosti, „potenciální nespolečenskosti“. Konkrétní a jedinou možnou cestu rozvoje těchto aktivit vytyčují závěry XXVII. sjezdu KSSS a XVII. sjezdu KSC, jakož i posledních plenárních zasedání ÚV KSSS a ÚV KSC, o prohlubování socialistické demokracie a rozvoji socialistické všelidové samosprávy, o revoluční přestavbě všech oblastí života socialistické společnosti [XXVII. sjezd 1986 : 40–41, 5–61; O přestavbě 1987 : 14–15, 23–25; Všichni 1987 : 5; Zpráva 1988 : 3–5; Zpráva 1987 : 3–4].

Literatura

- Brychnáč, V. — Čechák, V.: *Socialistické společenské vědomí, jeho výzkum a formování*. Sociologický časopis 1986, č. 5.
- Čápková, Š. — Hrzal, L.: *Některé otázky dialektiky běžného vědomí a společenské práce*. Sociologický časopis 1986, č. 5.
- Černjak, V. A. — Talipov, R. T.: *Dialektika teoretického i obyčejného poznání*. Alma-Ata, Izd. Nauka Kazach. SSR 1985.
- Engels, B.: *Anti-Dühring*. Spisy, sv. 20. Praha, Svoboda 1967.
- Flek, A.: *Způsob výroby a sociální struktura*. Nepublikovaná kandidátská dizertační práce. Praha, ÚML ÚV KSC 1986.
- Fofanov, V. P.: *Ekonomičeskiye otnošenija i ekonomičeskoje soznanije*. Novosibirsk, Nauka 1979.
- Gindev, P.: *Filozofia a spoločenské poznanie*. Bratislava, Pravda 1983.
- Heller, J.: *Aktuálnosť Marxova a Engelsova pojetí vztahu vlastnictví a dělby práce*. Filozofický časopis 1985, č. 3.
- Heller, J.: *Některé problémy formování socialistického uvědomění dělnické třídy*. In: Informační bulletin katedry marxismu-leninismu IVVK ČSAV 1987, č. 9.
- Heller, J.: *Socialistická dělnická třída jako subjekt společenského vlastnictví v podmínkách staré společenské dělby práce*. Filozofický časopis 1983, č. 5.
- Holata, L.: *Dva přístupy k problematice společenského vědomí*. Filozofia 1986, č. 4.
- Hrůza, I.: *Formování socialistického způsobu života v ČSSR*. Praha, Horizont 1981.
- Hrůza, I.: *Role dělnické třídy v socialistické společnosti*. In: Aktuální otázky vědeckého komunismu. Ostrava, PV SAK, MěV KSC, PV KSC NHKG 1972.
- Kopecký, A.: *Význam růstu účasti pracujících na socialistickém společenském řízení v soudobé etapě a jeho některá teoreticko-metodologická východiska*. In: *Současná vývojová etapa socialismu v ČSSR*. Praha, Horizont 1978.
- Kosolapov, R. I.: *Socialismus. K otázkám teorie*. Praha, Svoboda 1982.
- Lenin, V. I.: *Co dělat? Spisy*, sv. 5. Praha, SNPL 1953.
- Marx, K.: *Kapitál*, sv. I. Praha, SNPL 1954.
- Marx, K.: *Teorie o nadhodnotě I*. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K. — Engels, B.: *Manifest komunistické strany*. Spisy, sv. 4. Praha, SNPL 1958.
- Marx, K. — Engels, B.: *Německá ideologie*. Spisy, sv. 3. Praha, SNPL 1958.
- Mužik, J.: *Marxismus-leninismus — ideový základ socialistického uvědomění*. In: Mužik, J. a kol.: *Dialektika formování socialistického vědomí*. Praha, Panorama 1981.
- Noskov, A. — Janovskij, R. G.: *Dva urovnja soznanija i političeskiye ubeždženija*. Novosibirsk, Izd. Nauka Sibirskoje otdělenije 1974.

- O přestavbě a kádrové politice strany (referát s. Gorbačova na zasedání ÚV KSSS 27. 1. 1987). Praha, Svoboda 1987.
- O úkolech strany při zásadní přestavbě ekonomiky (referát s. Gorbačova na zasedání ÚV KSSS 25. 6. 1987). Rudé právo 26. 6. 1987.
- Popov, V. D.: *Ekonomičeskoje soznanije: suščnost, formirovanije i roľ v socialističeskom obščestve*. Moskva, Mysl 1981.
- Prognóza vývoje sociální struktury z hlediska vývoje socialistických společenských vztahů. Praha, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV 1985.
- Rutkevič, M. N.: *Proces sbližování tříd a sociálních skupin*. Praha, Svoboda 1985.
- Šachzadejan, M. A.: *Obydénnoje soznanije*. Jerevan, Izd. Ajastan 1984.
- Tvůrčí aktivita lidu (referát s. Gorbačova na konferenci v r. 1984). Praha, Svoboda 1985.
- Uledov, A. K.: *Duchovnaja žizň obščestva*. Moskva, Mysl 1980.
- Uledov, A. K.: *Vstupitělnaja statja*, In: Gyrdev, D.: *Aktualnyje problemy obščestvennogo soznanija*. Moskva, Progress 1982.
- Vičeva, S. V. — Štoff, V. A.: *Dialektika obydněnnogo i naučnogo soznanija*. Filosofskije nauki 1980, č. 4.
- Všichni komunisté do čela přestavby (projev s. Gorbačova na stranickém aktivu v Leningradě). Rudé právo 15. 10. 1987.
- Zich, F.: *Hlavní rysy společenského vědomí naší společnosti*. Sociologický časopis 1986, č. 5.
- Zpráva PÚV KSČ na 7. plénu ÚV KSČ. Rudé právo 19. 12. 1987.
- Zpráva PÚV KSČ na 9. plénu ÚV KSČ. Rudé právo 9. 4. 1988.
- XXVII. sjezd KSSS (dokumenty a materiály). Praha, Svoboda 1986.

Резюме

И. Геллер: К социологическому определению категории «обыденное сознание»

Автор в статье занимает нетрадиционную точку зрения к проблеме определения т. наз. обыденного сознания, которая обсуждается в советской и чехословацкой литературе. Он объявляет себя сторонником последовательного применения социологического подхода, т. е. подхода, стремящегося выявить структуру общественного сознания на основе анализа структуры материальных отношений: обусловленной ими структуры активностей и положения реальных носителей сознания — общественных групп, в первую очередь, классов. В связи с мнениями некоторых советских авторов он указывает на существование двух основных типов экономических отношений — технико-экономических отношений, основывающих профессиональную структуру общества, и отношений социально-экономических, основывающих структуру классово-социальную. Обыденное сознание автор характеризует как сознание, формирующееся в повседневных активностях, отражающих и воспроизводящих роль и положение индивида в профессионально-служебных связях, ограниченность которого, помимо этого, задана ограниченностью, коренящейся в самой сущности существующего профессионального разделения труда. Он анализирует диалектику обыденного сознания и сознания, отражающего социально-экономические, классово-социальное включение индивида. Он указывает на то, что обыденное сознание трудящихся при социализме может не сопровождаться автоматическим сознанием, отражающим мир с позиций рабочего класса или социалистического общества, но оно может быть связано и с рефлексией с позиций потенциально необщественного интереса определенных образований классово-социальной структуры социализма, или же также с позиций буржуазии. Он подчеркивает значение экономико-общественных и политических активностей, в которых формируется социалистическое сознание. Социалистическое сознание определяет также относительно автономное развитие в области обыденного сознания трудящихся при социализме.

Summary

J. Heller: Contribution to the Sociological Definition of the Category "Current Consciousness"

In the above paper, a non-traditional attitude to the problem of defining the so-called current consciousness has been taken up. This problem has been under discussion in the Soviet as well as in the Czechoslovak literature. Full support is given to the views of scholars advocating a consistent application of the sociological approach — i. e. an approach endeavouring to elucidate the structure of social consciousness on the basis of analyzing the structure of material relations, the structure of activities conditioned thereby, and the position of real bearers of consciousness — social groups, particularly classes. With reference to the views of some Soviet authors, the existence of two basic types of economic relations is pointed out: technico-economic relations underlying the professional structure of society, and socio-economic relations underlying the class-social structure.

Current consciousness is characterized as consciousness formed in the course of everyday activities reflecting and reproducing the individual's role and position in professional-occupational relations whose limitation is, furthermore, given by the limitation inherent in the very substance of the existing professional division of labour. The dialectics of the current consciousness and of the consciousness reflecting the individual's socio-economic, class-social position is subjected to analysis. Attention is drawn to the fact that the current consciousness of working people under socialism need not be automatically accompanied by the consciousness reflecting the world from the positions of the interest of the working class, or of socialist society, but may also be connected with a reflection from the positions of a potentially unsocial interest of certain formations of the social-class structure of socialism, or even from the positions of the bourgeoisie. Stress is laid on the significance of economic-proprietary and political activities wherein the socialist consciousness is being formed. Socialist consciousness then also determines the relatively autonomous development in the sphere of the current consciousness of the working people under socialism.

Otázky kategoriálního a pojmového vybavení marxistické vědy zkoumající společenské vědomí nejsou zatím stále dostatečně vyjasněny. To svědčí na jedné straně o složitosti samotného předmětu zkoumání, o jeho dynamickém a rozporném pohybu, na druhé straně však i o tom, že společenská věda zatím dostatečně nepronikla k hlubinným souvislostem této problematiky.

Nejasnosti přetrvávají zejména ve vymezování kategorie „běžné vědomí“. Jeho chápání je ovlivněno převahou gnozeologického přístupu, kde se běžné vědomí chápe většinou jako nižší rovina vědomí, jako kontrapozice teoretického vědomí. Použití tohoto přístupu, jež spočívá v abstraktním uvažování o různých typech, formách, druzích atd. společenského vědomí bez reálného nositele má své určité přednosti. Jednostranně gnozeologický přístup je však nedostatečný vždy tehdy, má-li věda vypovídat o stavu vědomí, jeho rozpornosti a dynamice reálných sociálních subjektů. V této situaci dochází nutně k reinterpetaci základních pojmů a s tím také zákonitě ke sporům a diskusím. Stanovisko k vymezení pojmu „běžné vědomí“, k němuž jsme dospěli při řešení úkolu *Stav společenského vědomí tříd a sociálních skupin* v minulé pětiletce, bylo prezentováno v odborném tisku [Zich 1986]. Běžné vědomí chápeme jako vědomí reálných sociálních subjektů, tedy jako reálné, právě existující vědomí. Proto bylo pro toto označení rovněž použito slovo „aktuální“. V další naší činnosti jsme pak usilovali o definování obecných vlastností tohoto vědomí (rozpornost, praktičnost, kompetentnost atd.) a pomocí poznání jejich stavu pak bylo charakterizováno vědomí (respektive jeho stav) tříd a některých sociálních skupin. Jak ukazují některé reakce na tuto stať i další práce o společenském vědomí, není toto vymezení „běžného vědomí“ jednoznačně přijímáno. V souvislosti s dalšími výzkumnými úkoly pokládám proto za nezbytné znovu se k této tematice vyjádřit. Nejde přitom o obhajobu vysloveného názoru za každou cenu. Smysl diskuse je třeba vidět v tom, co přináší pro poznání a jeho praktické využití. Užitečnost diskuse o běžném vědomí vidím v tom, že znovu nastoluje otázku komplexní povahy společenského vědomí sociálních subjektů a je tak určitou protiváhou poněkud stereotypních a akademických úvah o různých formách a stránkách apod. vědomí, které již nejsou příliš teoreticky přínosné ani prakticky funkční.

V zajímavé a podnětné stati o společenském vědomí se k problému užitečnosti jiného chápání pojmu „běžné vědomí“ vyjadřuje K. Kára. Uvádí, že ztotožnění běžného a reálného vědomí je rozporné, neboť se tím komplikuje dosavadní chápání pojmu „běžné vědomí“. Píše: „Uvážíme-li, že v současné době je obsah pojmu „běžné vědomí“ nedořešen a má diskusní povahu, může Zichovo užívání termínu běžné vědomí pro reálné vědomí přispět k prohloubení nejasností spojených s řešením problematiky“ [Kára 1987 : 11]. Připomínám jen, že samo chápání běžného vědomí ve vztahu k reálnému vědomí společnosti může být rovněž chápáno jako námět do diskuse.

Koncepcí, v níž se běžné vědomí neztotožňuje s empirickým vědomím, ale přesto se chápe jako určitá kontrapozice teoretického vědomí, je v literatuře dosti běžná [Medveděv 1983 : 89]. Pojmy empirické a běžné vědomí se plně nekryjí. Pojem běžné vědomí je širší než pojem empirické vědomí. Autoři Čápová, Hrzal sem například zařazují veškerou duchovní činnost lidí, která

nemá povahu vědeckého poznání a tvoří složku profesionální umělecké tvorby [Čáповá—Hrzal 1986]. Empirické a běžné vědomí jsou dva druhy či úroveň nižší roviny společenského vědomí, empirické vědomí je součástí běžného vědomí. „Ve struktuře společenského vědomí stojí teoretické vědomí v dialektickém protikladu k empirickému vědomí a s jistou dávkou nepřesnosti lze říci, že tvoří protipól běžného vědomí“ [Kára 1987 : 8]. Jsou tedy fakticky rozlišovány tři roviny společenského vědomí; empirická, běžná, teoretická.

Všimněme si však, že až dosud se většinou uvažuje bez konkretizace nositele společenského vědomí. Uvažuje se o různých rovinách společenského vědomí, přičemž se abstrahuje nejen od nositele, ale i od dalších aspektů společenského vědomí. Není pochyb o tom, že toto abstrahování má smysl i praktický účel, avšak i v této poloze zůstává abstrakcí, tedy neúplným, aspektovým, dílčím vyjádřením komplexní povahy společenského vědomí. Správně proto uvádí Medveděv, že hranice mezi běžným a vědeckým vědomím je proměnlivá, pohyblivá, závislá na úrovni rozvoje společnosti a osobnosti [Medveděv 1983 : 90].

Vydeme-li z rozlišení úrovně společenského vědomí, jak je nabízí uvedená literatura, musíme samozřejmě konstatovat, že ve skutečnosti neexistují sociální subjekty, které by se vyznačovaly jen empirickým, či jen teoretickým, či jen běžným vědomím (v uváděném pojetí).

Skutečností totiž je, že vědomí existuje jen ve spojení s lidskými individui. Vědomí je produkt vývoje, vlastnost a funkce lidského mozku. Tím je spojeno s lidskými individui, mimo mozky individui neexistuje žádné vědomí [Arnold 1986]. Mluvíme-li tedy o teoretickém vědomí či o jiném vědomí, nemůžeme je oddělovat od reálného nositele, tj. koneckonců od individua. Úvahy rozlišující tak vehementně různé roviny společenského vědomí se zde dopouštějí nezduvodněné abstrakce od nositele, což je zavádí nejen k abstraktním úvahám o obsahu teoretického, ideálního vědomí, ale také k tomu, že za vědomí implicitně považují i produkty činnosti lidí, tj. v tomto případě ideje, teorie, koncepce fixované mimo lidský mozek, v knihách, časopisech či v jiných médiích.

Jiná otázka ovšem je, že existují individua (popřípadě skupiny) jež se vyznačují tím, že jsou nositeli určitého teoretického vědomí (určité teorie), a to hlavně proto, že se podílejí — v důsledku dělby práce — na jeho tvorbě, nebo si je osvojili jako určitou teorii jiným způsobem. Ani tito nositelé však se, jak je zřejmé, nevyznačují tím, že jejich vědomí je tvořeno jen tímto teoretickým (vědeckým) vědomím. Jako reálné sociální subjekty v souladu se svým historickým vývojem musí v konkrétní předmětné činnosti svého života řešit nejen teoretické, ale i praktické otázky, vykonávat všechny podstatné životní aktivity, jež formují vědomí. Není výjimečné, že i nositelé vědeckého (teoretického) vědomí v určité oblasti jsou v jiných oblastech vědomí na úrovni mnohem nižší, snad i empirické. (Vezměme v úvahu např. kapacitní možnosti individuálního, a tedy i společenského vědomí příslušné společnosti.) Nepopírám smysl teoretické práce a rozlišování společenského vědomí na empirické a teoretické a zkoumání jejich dialektického vztahu. Tím méně smysl teoretické práce vůbec. Upozorňuji pouze na to, že jde o abstrakce a že při přehlédnutí této skutečnosti se uvažování dostává často do spekulativních poloh. Zejména pak při zkoumání reálných sociálních subjektů se nelze soustředit jen na empirické či teoretické vědomí, neboť v realitě jsou obě složky promíchány, prostoupeny v závislosti na mnoha okolnostech reálných společenských procesů (všech pracovních, výchovných, řídicích atd.) v nichž tyto subjekty participují a participovaly. Právě to, co takto konkrétně historicky vzniklo v hlavách lidí, co reálně existuje jako průnik empirických praktických poznatků s teoretickými, jež jsou získávány například výchovou, informací, propagan-

dou apod., co je znovu a znovu rozvíjeno, reprodukováno, obohacováno, deformováno atd., to nazývám „běžným vědomím lidí“.

Nepokládám za zdůvodněné v současných podmínkách společenské praxe, rozvoje vědy, metod výchovy, socializace, propagandy a informace při poznávání stavu vědomí sociálních subjektů ostře rozlišovat mezi empirickým a teoretickým vědomím. Běžné vědomí se neformuje jen jako bezprostřední odraz přírodních a sociálních podmínek jejich existence, ale jako odraz, který se uskutečňuje na bázi do určitého stupně osvojené teorie. Omezenost běžného vědomí není dána jen povahou empirických zdrojů, bezprostřední praxe, ale také nedostatečným zvládnutím, osvojením teoretického poznání, jež je v dané etapě již k dispozici. Právě na tom, jak hluboce a komplexně je zvládnuta dosažená úroveň vědeckého poznání (vědecká teorie), závisí rozhodujícím způsobem úroveň běžného vědomí lidí. Výstižnější je tedy mluvit o úrovni běžného vědomí (v závislosti na empirických či teoretických zdrojích) než o empirickém a teoretickém vědomí zvlášť. Nehledě na to, že bychom při vědeckém zkoumání vědomí sociálních subjektů měli věnovat pozornost nejen jeho obsahu, ale také jeho aktivní stránce, tj. způsobu myšlení lidí, tomu jak explikují určité životní události, jaké z nich vyvozují závěry pro praktické postoje a jednání. U konkrétních sociálních subjektů je pak úroveň běžného vědomí závislá na mnoha, zejména společenských okolnostech.

Z této pozice přistupuje k vymezení pojmu běžné vědomí J. Heller, který dochází rovněž k závěru, že problémy a nejasnosti týkající se vymezení běžného vědomí plynou ze zdůrazňování gnozeologického přístupu a nedocení sociologického reflektování sociální struktury společnosti. Správně postihuje specifiku tohoto přístupu.

To znamená, je-li strukturováno materiální bytí společnosti, nemůže se tato struktura nepromítnout v sociálních vztazích, ve struktuře aktivit sociálních tříd a skupin a jejich vědomí. Upozorňuji na význam slova „promítnout“, který neznamená v tomto případě nějaký bezprostřední odraz, přímý „obtisk“, tím spíše ne v rovině vědomí. Stav vědomí, tj. reálný stav, nebo v rámci navrhovaného chápání „běžné vědomí“, je produktem velmi složitým, v němž základní determinanty materiálního bytí se projevují jako mnohonásobně zprostředkované. Tyto procesy zprostředkování jsou vlastním předmětem sociologického výzkumu. J. Heller založil svoji úvahu na rozboru povahy materiálních vztahů mezi lidmi. Materiální vztahy dělí na „sociálně ekonomické“ a „technicko-ekonomické“. Na bázi sociálně ekonomických (výrobně vlastnických) vztahů se ve společenských procesech formuje třídní struktura, zatímco na bázi technicko-ekonomických vztahů se vytváří profesní struktura. Z rozdílů těchto vztahů a struktur pak autor vyvozuje obsah a povahu běžného vědomí. Je to ta stránka vědomí pracujících mas, která není reflexí podstatných sociálně ekonomických charakteristik a zájmů těchto mas, ale vytváří se v určitém okruhu praktických každodenních aktivit souvisejících s výkonem profesní funkce, se zabezpečením obživy a potřeb individua a rodiny [Heller 1988]. Tento přístup je nesporně zajímavý, nevysvětluje však celý složitý proces vzniku běžného vědomí ani procesy diferenciací a fungování společenského vědomí. Navíc není dostatečně jasné, z jakých praktických každodenních aktivit vzniká běžné vědomí. Do těchto aktivit mohou přece patřit nejen profesní, ale i společensko-politické aktivity, čímž se rozsah vstupu do vědomí i jeho odraz nutně rozšiřují. Je třeba zejména více docenit vazbu mezi sociálně profesní a třídní diferenciací ve společnosti s ohledem na komplexní povahu vědomí. Obtíže v rozlišování sociálně ekonomické a profesní struktury vyjadřují stav společenské reality, v němž obě struktury nevystupují tak ostře, jak se to snaží někdy dokazovat teorie. Je jistě nesprávné

nahrazovat třídní strukturaci profesní strukturaci, avšak je také nesprávné je zcela oddělovat, tím spíše, že zde existuje poměrně těsná korelace. Sám vztah mezi sociálně ekonomickým a profesním postavením je jedním z oněch zprostředkujících momentů, jenž se odráží v nejednoznačnosti běžného vědomí. Zde se autor vlastně dopouští nového „gnoseologismu“, jemuž se programově snaží vyhnout. Dva typy společenské struktury, jež konkrétní individua reflektují prostřednictvím komplexů aktivit, je možno odlišit — jak správně autor uvádí — jen v abstrakci, což je třeba docenit. Přílišný důraz na odlišení obou struktur neumožňuje autorovi postřehnout význam konkrétně historického aspektu problému. Uvádí, že historicko-geneticky nejdříve vzniklo profesní vědomí, následně to, co nazývá trade-unionistické a pak teprve třídní a politické vědomí, což správně odráží vývoj a revoluční aktivity třídy.

Jak je tomu však dnes? Ontogeneze vědomí lidí probíhá vždy v konkrétních podmínkách. Jak tedy vzniká vědomí našich současníků? Naše současná společenská situace je zcela rozdílná od historické cesty vzniku politického vědomí a ideologie dělnické třídy. Například právě už tím, že tato ideologie zde existuje, je zde přítomno vědomí organizované avantgardy, ideologie je fixována v různých hmotných produktech a ve vědomí reálně působí. Je osvojována v účasti ve společensko-politickém životě i v záměrných politickovýchovných procesech apod. Historickogenetický pohled je pro poznání stavu vědomí současníků důležitý, ale nepostačuje k jeho vysvětlení ani k poznání mechanismů vzniku běžného vědomí současných lidí. Náš současník asi vyhraněně nerozlišuje (nebo nevime nakolik rozlišuje) svoje profesní a třídní vědomí. Sociologický přístup pak je v hledání stavu a současných zdrojů diferenciacie společenského vědomí a jeho vztahu k sociálně ekonomické diferenciaci lidí. Tedy i v hledání „vztahu“ a „přerůstání“ profesního vědomí v třídně politické a obráceně u konkrétních sociálních subjektů. Autor dále v duchu historickogenetického uvažování uvádí, že politické vědomí vzniká až tehdy, když vstupují pracující do politických aktivit, což je možné jen v podmínkách působení revoluční strany. Historicky vzato z pozice dělnické třídy je tato úvaha oprávněná. Avšak politické vědomí jako součást vědomí reálných subjektů vzniká i mimo působení revoluční strany, například pod vlivem jiných politických ideologií a stran. Určitý obsah vědomí lidí není tedy dán jen profesní či třídní příslušností, ale řadou dalších vlivů. Spojení běžného vědomí jen s profesní revinou společenských vztahů je tak zřejmě zjednodušující. Soustřeďuje pozornost jen na jednu stránku vědomí reálných subjektů.

Běžné vědomí lidí vzniká na základě všech životních aktivit člověka, na základě působení mnoha vlivů (např. dnes i hromadných sdělovacích prostředků, výchovných procesů atd.). Není jasné, proč by mělo odpovídat jen výkonu profese a určitým vztahům. Není ani dostatečně zdůvodněné, v čem je užitečnost navrhovaného vymezení běžného vědomí, jako abstrahování od ostatních obsahů vědomí reálných subjektů.

Nelze tedy souhlasit se závěry autora vymezující běžné vědomí jako produkt profesních vztahů, jako vědomí, které nereflexuje současně také podstatné sociálně ekonomické vztahy.

J. Heller rozlišuje dva typy vědomí: tj. běžné vědomí, které je determinované socioprofesně a výrobně technicky, a vědomí, které je determinováno sociálně ekonomickými vztahy a třídně sociální strukturou. Tyto typy chápe jako relativně samostatné stránky reálného vědomí lidí. Uvádí: „... je však třeba varovat před možným nesprávným přístupem k funkci těchto pojmů, respektive k interpretaci našeho vymezení těchto pojmů. Toto vymezení není vymezením z hlediska oblasti objektivní reality, která se odráží ve vědomí konkrétních lidí, resp. společenských skupin. Obě kategorie vypovídají spíše

o zorném úhlu, s nímž individua i skupiny k této objektivní realitě přistupují a volí si z ní určité momenty“ [Heller 1988]. Toto konstatování téměř na závěr autorových úvah zavádí diskusi do jiných oblastí. Nejde již o obsah, ale o přístup, zřejmě o přístup (zorný úhel) určitých sociálních subjektů. Tento zorný úhel se ovšem mění v závislosti na vyspělosti (přítomnosti teoreticko-ideologické složky) vědomí reálných nositelů. Jde tedy o tradiční problematiku vztahující se k politické uvědomělosti třídy. Zatímco nižší typ vědomí (podle autora „běžné vědomí“) se odvozuje od socioprofesní oblasti, vyšší typ (třídní vědomí) reflektuje sociálně ekonomické pozice a jejich důsledky. I z tohoto hlediska jde tedy jen o dílčí, i když nesporně důležitou oblast vědomí reálných nositelů. Reálné sociální subjekty, jak uvádí autor, mohou v rovině běžného vědomí reflektovat i poznatky vědy, ovšem jejich výběr a akceptování je omezeno rámcem aktivit, v němž se běžné vědomí formuje. Třídní vědomí naproti tomu je reflexí vlastnických vztahů pod zorným úhlem postavení dělnické třídy, ale současně i reflexí politických vztahů a zájmů těchto společenských subjektů, socialistické morálky, společensky angažovaných aspektů estetického vnímání světa atd. [Heller 1988]. Autor zde usiluje o zdůvodnění těchto dvou typů společenského vědomí a ukazuje na omezenost běžného vědomí, která se projevuje v politické nevyhraněnosti. Jistá omezenost běžného vědomí plynoucí z neúplné reflexe komplexnosti společenského života je skutečně jeho průvodním jevem, avšak vždy v závislosti na konkrétním sociálním subjektu. Nevztahuje se rovněž podle mého názoru jen k politické sféře společenského života. Námitka vůči této koncepci chápání běžného vědomí tedy spočívá v tom, že omezuje jeho rozsah převážně jen na stupeň osvojení společensko-politických vztahů. S tím je spojena i předpokládaná „výběrovost“ a schopnost běžného vědomí osvojovat si i další oblasti společenského života.

Za nezdůvodněné dále pokládám odmítnutí schopnosti běžného vědomí lidí odrážet adekvátně zákonitosti vývoje společnosti. Autor uvádí, že v případě, kdy se prohlubuje úroveň vědomí, vlastně nejde o běžné, ale masové vědomí [Heller 1988], aniž však masové vědomí blíže osvětluje. Rozvoj praxe prohlubující skutečnou subjektivitu dělnické třídy, růst uvědomění v socialistických podmínkách vstupuje nejen do masového vědomí, ale samozřejmě také do běžného vědomí. Apriorní stanovení omezenosti běžného vědomí zde pramení z přecenění jednoho faktoru jeho determinace — tj. výrobně technologických socioprofesionálních vztahů — a vlastně jeho redukce jen na tuto oblast.

Celkově se domnívám, že jinak zajímavý pokus J. Hellera vymezit běžné vědomí jako „stránku“ (zorný úhel) společenského vědomí, která je determinovaná a fakticky omezována výrobně technickými vztahy, přináší do procesu diskuse o pojmech reflektujících společenské vědomí více komplikací než objasnění.

Navrženým přístupem autora je sice možno poněkud blíže proniknout ke složité dialektické strukturovanosti společenského vědomí, přispívá určitým způsobem i k objasnění úrovně politické uvědomělosti sociálních subjektů, neumožňuje však postihnout a proniknout k jeho komplexnosti. Komplexní povaha vědomí sociálních subjektů plyne z mnohostrannosti odrazů a determinace a osvojování všech společenských procesů, nejen výrobně ekonomických, ale i politických, sociálních, biosociálních, komunikačních atd. Způsob, jakým dochází ke vzniku určitého stavu společenského vědomí sociálních subjektů, je předmětem zájmu výzkumu mnoha vědních oborů. Tento určitý stav společenského vědomí pokládám za vhodné označovat právě jako běžné vědomí, tj. to vědomí reálně existujících sociálních subjektů, které je běžné (kdykoliv, aktuálně) přítomno a na jehož základě je sociální subjekt schopen

si vysvětlit jevy a záležitosti světa a smysluplně jednat. Běžné vědomí lidí je nejen komplexní povahy (přičemž tato komplexnost je závislá na celkovém vývoji společnosti a jejího poznání), ale v důsledku působení řady faktorů také u různých nositelů různým způsobem rozvinuté či omezené. Jedním z determinujících faktorů je nesporně i pozice a aktivita subjektu v politické struktuře společnosti.

V tomto smyslu je běžné vědomí vědomím existujících sociálních subjektů, tedy je reálným vědomím. Je zřetelné, že běžné vědomí těch sociálních skupin, jež se formovaly v intenzivní účasti na řízení, absolvovaly popřípadě speciální přípravu atd., je potenciálně blíže vědeckému vědomí. Abychom to však mohli tvrdit, je třeba strukturu běžného vědomí analyzovat z hlediska jeho obsahu. Jak bylo uvedeno, zahrnuje odraz různých (prakticky všech — vezme-li společnost jako celek) sfér, procesů, jevů společenského života. Nedotýká se jen otázek vysvětlování společenských procesů či jen výrobních, přírodních podmínek apod., ale komplexně všech oblastí. Společenská dělba práce zde pochopitelně sehrává významnou úlohu. Rozsah přírodních, společenských procesů a jejich společenské osvojování se projevuje nerovnoměrností obsahu a úrovně běžného vědomí. To znamená, že v běžném vědomí jsou vždy, v závislosti na sociálním subjektu, jeho pozici a charakteru přítomny různé teoretické koncepty, různé teorie i různé názory a zkušenosti.

Můžeme tedy v kontrapozici k výše uvedenému názoru K. Káry, který uvádí, že teoretické vědomí je i protipólem běžného vědomí, že běžné vědomí stojí vlastně „mezi“ empirickým a teoretickým společenským vědomím, uvést, že ve skutečnosti obsahuje oba krajní typy. Přičemž tyto krajní polohy vědomí se v reálném životě všech sociálních subjektů nevyskytují v „čisté“ podobě, ale vždy jen jako průnik s tou či onou převahou jedné z nich. Takto chápané běžné vědomí není abstrakcí vůči jiným úrovním, druhům, stavům apod. společenského vědomí, ale je dialektickou abstrakcí jen vůči společenskému bytí.

Závěrem tedy lze říci, že pojem „běžné vědomí“ má svoje oprávnění. Je možno je chápat jako reálně dosažený stav společenského vědomí sociálních subjektů, jenž zahrnuje jak empirické, tak teoretické společenské vědomí, stejně jako všechny složky jeho obsahu (formy, sféry). Jeho uspořádání je závislé na konkrétní historicky vzniklé situaci a podmínkách, jež vedly k této situaci, a na podmínkách, jež působily při konstituování příslušného sociálního subjektu. Na základě určité konstelace běžného vědomí, v jejímž základě leží tak či onak osvojené teoretické vědomí ověřené praktickou konfrontací, jsou sociální subjekty schopny smysluplně reagovat a řídit svoje jednání a také touto cestou dále toto vědomí rozvíjet. Běžné vědomí v této poloze navazuje na vědomí činné — není s ním však totožné. Činné vědomí je pouze to, které je bezprostřední, působí v okamžiku konkrétní činnosti. Ve vztahu k němu je běžné vědomí širší, zahrnuje nejen hodnocení, ale také tvorbu určité koncepte jednání, je to spíše způsob myšlení, vyhodnocování a explanace informací a jejich přetváření ve funkční model (ideální) jednání. Běžné vědomí je tedy to vědomí, pomocí něhož společnost (subjekt) reaguje na konkrétní životní události a procesy. Je to vědomí, s jehož pomocí lidé každodenně řeší problémy, využívají podle konkrétní situace vždy příslušnou část veškerého osvojeného a ve společnosti nahromaděného duchovního bohatství. Dá se říci, že je to vědomí funkční, a proto do značné míry pragmatické, a jako takové i příslušně omezené. V závislosti na povaze problému, společenské situaci konkrétním stavu sociální struktury, rozpornosti společenských vztahů a stavu jednotlivých sociálních subjektů je „výběrové“ a zahrnuje právě tu část společenského vědomí, které je z pozice subjektů užitečné.

Celá tato úvaha se chtěla ve stručnosti vyslovit právě k funkční stránce

společenského vědomí, která doposud není dostatečně reflektována. Běžné vědomí pak je podle mého soudu právě touto dynamicky se rozvíjející a rozpornou funkční stránkou společenského vědomí.

Literatura

- Arnold, A.: *Podstata a vývoj lidského vědomí*. Deutsche Zeitschrift für Philosophie 1986, č. 6.
Čapová, Š. — Hrzal, L.: *Některé otázky dialektiky běžného vědomí a společenské praxe*. Sociologický časopis 1986, č. 5.
Heller, J.: *K sociologickému vymezení kategorie „běžné vědomí“*. Sociologický časopis 1988, č. 3.
Kára, K.: *K problematice společenského vědomí*. Sociologický časopis 1987, č. 1.
Medveděv, V. A.: *Rozvinutý socialismus a otázky formování společenského vědomí*. Praha, Svoboda—Pravda 1983.
Zich, F.: *Hlavní rysy společenského vědomí naší společnosti*. Sociologický časopis 1986, č. 5.

Резюме

Ф. Зих: Еще к понятию «обыденное сознание»

Статья является вкладом в дискуссию о понятии «обыденное сознание». Автор отмечает, что преобладающий гносеологический подход к определению этого понятия не отражает его комплексность и функциональность. Это понимание слишком абстрагирует от реальных носителей этого сознания. Он выражает несогласие с пониманием обыденного сознания как в сущности эмпирического контраста теоретического сознания.

Предлагается:

- 1) чтобы обыденное сознание рассматривалось как реальное сознание социальных субъектов, включающее как эмпирическую, так теоретическую стороны,
- 2) обыденное сознание — это та часть общественного сознания, с помощью которого общество (или иной социальный субъект) реагирует на конкретные жизненные события. Как функциональное сознание оно носит избирательный характер. Из общей системы общественного сознания оно возникает тем, что люди выбирают ту его часть, которая для них непосредственно полезна. Способ «выбора» основывается на конкретной общественной ситуации, на состоянии и интересе субъекта и на состоянии развития общественного сознания. В отличие от т. наз. деятельного сознания, «обыденное сознание» рассматривается как определенный способ селективного мышления, использующий достигнутое познание для объяснения и оценки информации и ее преобразования в идеальную функциональную модель поведения.

Summary

F. Zich: Additional Comments on the Concept of "Current Consciousness"

The paper is a contribution to the discussion on the concept of "current consciousness". It claims that the prevailing gnoseological approach to the definition of this concept fails to comprehend its complexity and functionality. This conception exceedingly abstracts from the real bearers of this consciousness. Disagreement is expressed with the conception of current consciousness as the essentially empirical opposite pole of theoretical consciousness.

The following suggestions are submitted for consideration:

1. Current consciousness should be conceived as the real consciousness of social subjects, involving both the empirical and the theoretical aspect.
2. Current consciousness is that part of social consciousness through the mediation of which society (or another social subject) reacts to concrete life events. As functional consciousness, it is selective by nature. Within the general system of social consciousness, current consciousness is formed by people selecting that of its parts which is of immediate use to them. The manner of "selecting" is inherent in the concrete social situation, in the subject's condition and interest, as well as in the state of development of social consciousness. In contradistinction to the so-called active consciousness, "current consciousness" is conceived as a particular way of selective thinking where use is made of the knowledge attained in explaining and evaluating information, and in transforming it into an ideal functional model of behaviour.

V souvislosti s rozvojem informatiky vystoupila mimo jiné do popředí i otázka efektivního záznamu informace a s ní i obecnější otázka sociální paměti.

Z filozofického hlediska má sociální paměť (a paměť vůbec) těsný vztah k principu odrazu a může být obecně vyložena z pozic materialistické, leninské teorie odrazu.

Odras je obecná schopnost všech materiálních soustav a představuje vnější a vnitřní reakci soustavy v procesu vzájemného působení. Znamená jednak vnější zpětnou reagenci objektu, jednak vnitřní změnu v objektu, a to změnu jeho vnitřní uspořádanosti i záznam působení v podobě tzv. stopy, otisku. Tento záznam právě souvisí s otázkou paměti v obecném, širokém smyslu. Odras má jednak stránku procesuální (proces a průběh odrazu), jednak stránku rezultativní (výsledek odrazového působení, včetně jeho záznamu, který může být krátkodobý i dlouhodobý). Odras se týká hmoty neživé, živé i nadané vědomím, psychikou. Princip odrazu je jedním z důležitých aspektů, který umožňuje rozvinutí a konkretizaci materialistického monismu, teorie jednoty nižších a vyšších forem pohybu hmoty.

Neživá hmota (na úrovni fyzikální a chemické formy pohybu) má jen primitivní, zárodečné formy odrážecí činnosti, jež mají převážně jen pasivní („engrafický“) charakter (srv. např. působení světla na fotografickou desku). Souvisí i se základními fyzikálními interakcemi, jimiž jsou interakce gravitační, interakce slabá (např. radioaktivita, magnetismus), interakce elektromagnetická a interakce silná (zejména jaderná). Soudobá fyzika a kosmologie se pokoušejí o sjednocení těchto interakcí (tzv. teorie velkého sjednocení) a uvažují o tom, že na začátku historie vesmíru nebyly ještě jednotlivé interakce rozděleny. Odras u neživé hmoty souvisí dále i se schopnostmi reagenty různých chemických látek a sloučenin. U živé hmoty vystupuje již tzv. paměť genetická (v souvislosti s tzv. genetickým kódem): dědičná hmota zaznamenává dlouhodobě opakované, resp. i intenzivní a významné působení a programově reguluje biologický vývoj organismu. U hmoty nadané vědomím pak existuje psychická paměť (v souvislosti s mozkovým kódem), kdy lidský mozek zaznamenává individuální zkušenost a řídí individuální chování. Individuální — psychická paměť pak těsně souvisí se sociální pamětí, kdy společnost zaznamenává sociální zkušenost v písemném i jiném kódu, reprodukuje ji a používá k regulaci praktické činnosti (1) [Zeman 1978; Pavlov 1981; Jankov 1979].

Abychom pochopili podstatu a specifiku sociální paměti, je užitečné se stručně zmínit o paměti genetické a psychické, které jsou jejím základem a předpokladem, i když u ní vystupují kvalitativně nové stránky a charakteristiky. (2)

(1) O teorii odrazu blíže viz například [Zeman 1978; Pavlov 1981; Jankov 1979].

(2) Lišíme tedy tyto druhy paměti:

1. paměť genetická, resp. biologická, 2. paměť psychická, resp. individuální psychická, 3. paměť sociální, 4. paměť umělá, resp. strojeová.

Paměť genetická se týká záznamů genetické informace v dědičné hmotě a zkoumá ji především genetika, ale i biochemie a biologie. Proto se někdy užívá i termínu „biologická paměť“, který má význam poněkud širší.

Na vztah genetiky a tzv. sociálního dědictví (dědičnosti) upozornil sovětský biolog N. P. Dubinin ve svých statích v časopise *Voprosy filosofii* (1971/2 a 1973/4). Celá záležitost souvisí i s problematikou relace mezi biologickým a sociálním. Ve statí *Dialektika skoků v historii života* (Dialektika ve vědách přírodě a člověku) Dubinin zdůrazňuje, že došlo k vývoji vzájemného působení biologického na straně jedné a forem práce a výrobních vztahů na straně druhé. Růst objemu sociálního programu vyžadoval genetický rozvoj mozku, ruky i řeči (tj. hrtanu a jazyka). Vývoj daných tělesných zvláštností obhacoval biologickou bázi a pomáhal k rozvoji sociální zkušenosti. Docházelo k větší složitosti genetického programu a tedy k biologickému vývoji, a tak k užší dialektické jednotě biologického a sociálního. Člověk se ovšem v podstatě osvobodil od biologického jako faktoru, který zprvu jednoznačně určoval jeho podstatu.

Hierarchický systém člověka a společnosti má složité a historické souvislosti. Lidské vědomí a myšlení, lidská činnost a práce jsou formovány historií. Lidské molekuly DNK, energetika chemie jeho buněk, jeho autonomní a nepodmíněné reakce atd. — to vše podléhá biologickým zákonům. Není však vše geneticky, biologicky naprogramováno a determinováno, jak učí někteří buržoazní vědci. Podle některých [Daukins 1977] je osobnost projekcí struktury úrodečného plasmatu jedince, což je však biologizace sociálního. Osobnost se všem formuje i sociálním programem. Biologické působí na vědomí, myšlení a činnost jen zprostředkovaně. Dochází k sociologizaci biologických předpokladů. Člověk je jednak součástí přírody, jednak souborem společenských vztahů. Sociální dědictví a sociální program navazují na biologické předpoklady. Otázka vztahu genetické a sociální paměti je složitá a otevřená otázka. Člověk získává a ukládá informaci nejdříve ontogeneticky (odraz, zkušenost, mozek). Hlubší informační odrazy a změny se zachycují i fylogeneticky (genetická informace, DNK). Obecně platná lidská sociální informace má společenský charakter a ukládá se v sociální paměti, jež má jednak charakter dědičných obecně platných mozkových stereotypů a reakcí, jednak charakter úsměvných záznamů, ústního podání atp., jež se zaznamenávají a reprodukuji stejným způsobem (učení atd.). Sociální paměť není spojena pouze s vnějším, technickým záznamem (např. text knihy), je složitějšího charakteru, má stránky spojené se sociálními vztahy, se sociální praxí, ale i historií, včetně biologických charakteristik člověka. Vztah biologického a sociálního je předmětem mnoha soudobých výzkumů [Problémy 1987].

Psychologické teorie paměti měly zprvu pouze spekulativní charakter. Teprve koncem devatenáctého století se vyvinula teorie založená částečně na empirických poznatcích, které však byly nedostatečné. Je to teorie asociacionismu, založená na předpokladu mechanického spojování počitků. Začátkem našeho století vytvořil R. Semon mnemonistickou teorii, podle níž byly podstatou paměti engrafické otisky v mozkové hmotě. Exaktní teorie paměti byla rozvinuta podmíněně reflexní teorií I. P. Pavlova (podmíněné spoje, signální

Paměť psychická se týká záznamů informace v lidském mozku a zkoumá ji psychologie a neurofyziologie. K odlišení od paměti sociální (která se sice neobejde bez lidských nositelů, ale neomezuje se jen na aktuální vědomé zážitky individuí) užíváme i termínu „individuální psychická paměť“, abychom zdůraznili, že nositelem této paměti je mozek lidského individua. Otázky sociální paměti přesahují doménu psychologie a jsou zkoumány společenskou vědou, jak je to blíže vyloženo v naší stati.

Kromě přirozené paměti (kterou je možno rozumět zejména paměť psychickou, ale má i jistý vztah k paměti genetické a sociální) lišíme i paměť umělou (resp. strojo-ovou), která se týká uměle vytvořených paměťových zařízení v mikroelektronice, počítačové technice atd.

soustavy, dynamické stereotypy atd.). Později se vytvořila teorie reverberačních okruhů, resp. krouživých vzruchů, v nichž se v mozku uchovávají získané poznatky (R. Lorente de Nó, V. Laufberger, M. Brazierová aj.). Po vzniku kybernetiky a teorie informace byly vytvořeny pokusy vyložit paměť na jejich základě (McCullochova teorie neuronových sítí, informační psychologie – V. N. Puškin, D. I. Dubrovskij aj.). K rozpracování teorie paměti významně přispěly i práce Švéda H. Hydéna o vztahu psychické a genetické paměti na základě řetězců DNK a RNK. Šlo v nich o pokus o spojení biologické informace a informace psychické na základě aktivity nervové buňky a syntézy RNK. Sovětští psychologové Vygotskij a Lurija položili důraz na kulturně historickou teorii vývoje psychických funkcí (spojení fyziologického přístupu s přístupem sociopsychickým). Celkově však lze říci, že propast mezi biologicko-fyziologickým přístupem na straně jedné a sociopsychickým a kulturně historickým přístupem na straně druhé nebyla dosud náležitě překlenuta ani pokusy informatiky, psycholingvistiky atp. Obdobně je tomu i s otázkou vztahu energie (s jejími fyzikálně chemickými aspekty) a struktury, resp. informace (s aspekty věd týkajícími se vyšších forem pohybu hmoty). Přesto existují pozoruhodné pokusy o výklad tzv. sociální paměti na základě exaktnějších přístupů, než jsou přístupy založené na úvahách spekulativních (E. Durkheim, C. G. Jung atp.) nebo na jednostranně využívaném materiálu sociální vědy.

Marxistické koncepty sociální paměti

Jako jeden z prvních se zabývá otázkou sociální paměti za využití některých exaktních aspektů V. I. Černyš (1968). Domnívá se, že informace má podklad ve fyzikálně energetických procesech. Stupnice kvality energie souvisí podle něho se schopností její přeměny v práci a vede od energie tepelné k energii chemické, mechanické a elektrické. Vyšší typ termodynamického systému představuje pak biologický organismus. Lidský mozek funguje na základě složitých vztahů biochemických, biofyzikálních a biotermodynamických procesů lidského organismu. Činnost a chování systémů s autoorganizací závisí na složitosti jejich uspořádání. Řídící procesy sociálního systému představují novou kvalitu. U společnosti se podle Černyš uplatňuje jednak paměť přirozená (týká se zejména procesů senzitivně emocionálních), jednak paměť sociální, a to operativní a dlouhodobá. *Operativní paměť* vystupuje u individuí a dále souvisí i s krátkce použitelnou informací, kterou obsahují například noviny a časopisy. *Dlouhodobá sociální paměť* se týká uchování informace v knihovnách, archivech atp. Mechanismy biologické reprodukce neustále obnovují soustavu lidských jedinců a poskytují nezbytný základ pro obnovování biologických složek informačních sítí společnosti (tj. mozků, neurofyziologických mechanismů). Informační mechanismy sociální dědičnosti využívají těchto biologických složek a jsou schopny samostatně specificky fungovat v různých řetězcích a sítích, v subsystémech a systémech ekonomických, sociálně politických, výchovných, vědeckotechnických a kulturních. Samoorganizující se sociální systém využívá při vytváření nové generace jednak biologických informačních mechanismů (dědičnost lidského druhu), jednak sociálních informačních mechanismů (sociální dědičnost). Přirozená i sociální paměť jsou ve vzájemných vztazích jak s nervovými systémy individuí tvořící se generace, tak s informačním systémem sociální dědičnosti. Černyš klade důraz na souvislost sociální informace a sociální paměti s biologickou informací a biologickou formou pohybu. Zároveň zdůrazňuje, že sociální procesy představují novou, vyšší kvalitu, kterou nelze redukovat na nižší. Sociální informace jako výraz

společenského bytí má řídící a komunikační funkci. Její vazba na biologickou informaci poukazuje na její historicko-vývojové stránky a charakteristiky.

Později se zabývají otázkou sociální paměti L. P. Krajzmer, S. A. Matjuchin a F. G. Majorkin (1971). Hovoří o obecné teorii paměti — tzv. mnemologii, která je odvětvím biokybernetiky a zabývá se komplexním výzkumem paměti za využití biologie a psychologie s cílem konstruování umělých pamětí. Tato věda zkoumá podobnosti paměti u stroje, organismu a společnosti, jež mají některé společné principy (mechanismus působení signálů na paměťové ústrojí, organizace souborů paměťových prvků, spolehlivost paměti, uskladnění a hledání informace). Paměť znamená uchování informace v jakýchkoli systémech a představuje soubor procesů a mechanismů, jež souvisejí se schopností vysoce organizované hmoty vybírat, zaznamenávat, uskláňovat a reprodukovat informaci. U biologických systémů se rozeznává paměť genetická, vrozená (nepodmíněné reflexy, instinkty, programy autoregulace) a získaná (operativní, ultraoperativní, dlouhodobá). Různí nositelé informace mohou mít různou kapacitu, kterou lze vyjadřovat v bitech na cm^3 (genetická informace, mozek, kniha, fotografie). Tak lze srovnávat například určité biochemické látky, paměť počítače, lidského mozku atp. Autoři nehodnotí celkovou informační kapacitu (resp. objem) v paměti nějakého společenského systému, resp. celé společnosti, ale poukazují na možnost srovnávání u některých konkrétních systémů a na využití závěrů mnemologie. Jak známo, informační kapacitu sociální paměti zkoumal například C. Sagan (1975) (viz podrobněji Zeman 1978), který ji na základě informace uložené v největších světových knihovnách soudobé společnosti odhaduje na 10^{14} až 10^{16} bit.

Krajzmer uvádí i formy uchování sociální informace. Je to za prvé forma vizuálně obrazová (výtvarné umění — tj. sochařství, malířství, grafika, rysy a výkresy, technické prostředky uchování — fotografie, kino); tato informace je uložena v uměleckých muzeích, galeriích, fototékách a filmotékách. Za druhé je to forma písemná (záznamy na kamenných deskách, rukopisy, tiskoviny, dokumenty, kartotéky, katalogy); tato informace je uložena v muzeích, archivech, knihovnách. Konečně je to forma zvuková (magnetofonové a gramofonové záznamy řeči a melodií, notové záznamy); tato informace je uložena ve fonotékách a knihovnách not.

Z pozdějších autorů se zabývají problematikou sociální paměti například J. K. Rebane (1982), V. A. Kolevatov (1984) a B. S. Ilizarov (1985). Mimoto se tato problematika objevuje i v různých pracích o informatice, jež jsou již velmi četné. (Jejich stručnou bibliografii obsahuje např. práce V. S. Gotta, E. P. Semeňuka a A. D. Ursula z r. 1987.)

Rebane navazuje ve své stati v časopise Voprosy filosofii na některé předchozí práce sovětských autorů, například na myšlenky V. I. Vernadského o noosféře a na úvahy N. P. Dubinina o sociální dědičnosti. Zdůrazňuje sociální podmíněnost a sociální povahu lidského odrazu skutečnosti. Sociální povahu poznání lze dnes užitečně spojovat s informačním přístupem. Rebane rozeznává dva aspekty informace: 1) informace jako strukturní uspořádanost předávaná v procesech řízení, 2) informace jako znalost, jako subjektivně daný obsah lidského vědomí. Podle Rebaneho se vývoj lidského poznání uskutečňuje na základě růstu zkušenosti v sociálně kulturní oblasti; toto hromadění a předávání informace není genetického, tj. biologického charakteru, je vněgenetické (mimogenetické). Rebane chápe sociální paměť, v níž se uchovává sociální informace, jako archiv výsledků praktické a teoreticko-poznávací činnosti, který je základem pro formování lidského vědomí a pro fungování a vývoj poznání individuálního a sociálního. Sociální paměť zahrnuje širší sféru, než je pouhá sféra poznatků, dovedností a návyků, kterou

předává jedna generace druhé. Je to potenciální fond, jehož je možno různě využívat. Hlavním nositelem sociální paměti je člověk jako sociálně a kulturně naprogramovaná bytost. Mimogenetická informace člověka má různé úrovně, má vztah k různým vrstvám, nervové činnosti, k psychice v širším smyslu i k aktuálnímu vědomí. Jsou i nositelé sociální paměti, mající vzhledem k člověku relativně samostatnou existenci jako: 1) výrobní prostředky a pracovní produkty (materiální kultura), 2) objektivní sociální vztahy, založené na vztazích výrobních, 3) jazyk v širokém smyslu — přirozený jazyk, jeho technická imitace a mimojazykové sémantické prostředky. Obsah sociální paměti dělí Rebane na tři okruhy: 1) poznatky, 2) logická struktura myšlení v širším smyslu, jež se týká nejen formálně logických, ale i obsahově kategoriálních a matematických prostředků, 3) sociální hodnoty zafixované pomocí různých forem společenského vědomí. Sociální paměť nelze zcela oddělovat od faktorů biologických, od genetické dědičnosti. Souvisí však především s mimogenetickými faktory, které Rebane dělí na materiální nositele sociální paměti a na významově poznávací obsah sociální paměti. Rebane se snaží spojit historicko-materialistickou analýzu společnosti a jejího poznání s aspekty gnozeologicko-metodologickými a informačními. Kriticky odlišuje marxistické pojetí sociokulturní podmíněnosti poznání od nemarxistických koncepcí relativismu, subjektivního idealismu atp. (Mannheim, McLuhan aj.). Idealismus nesprávně absolutizuje významově poznávací obsah sociální paměti a odtrhuje ho od dalších souvislostí.

Nejucelenější prací týkající se sociální paměti je kniha V. A. Kolevatova *Socialnaja pamjat i poznanije*. Zabývá se především otázkami mechanismů podmíněnosti (determinovanosti) sociální komunikace a lidského poznání, dále pak sociální informací a informačními procesy ve společnosti. Jádrem knihy je věnováno otázce sociální paměti, její podstaty, otázky znakových systémů jako nositelů sociální paměti i technických a světónázorových aspektů sociální paměti. Kolevatov klade důraz na to, že informace v našem poznání nelze ztotožňovat s aspektem látkově energetickým, tj. s fyzikálními interakcemi — jako jsou interakce gravitační, slabé (radioaktivita, magnetismus), elektromagnetické a silné (jaderné). Informace a poznatky jsou produkty poznávacího procesu, který je zachycen ve znakové podobě. Sociální informace jsou podmínkou (resp. jednou z podmínek) stabilního fungování sociálního organismu. Kybernetika umožnila chápat paměť v obecnějším smyslu — jako soubor procesů a mechanismů souvisejících se schopností organizované hmoty vybírat a uchovávat informace a znovu je reprodukovat. Využití teorie informace umožňuje zkoumat některé stránky společenského vědomí jako zvláštní organizovanou strukturu sociální paměti. Tento způsob uchování zkušenosti byl znám už dávno, například u mytologického a mystického pojetí Platonova. Myšlenka nadosobního mechanismu uchování sociálně významné informace se uplatňuje v pracích mnoha filozofů, sociologů, historiků a psychologů (včetně soudobých) a to nemarxistických (např. Durkheim, Block, Kuhn, Popper) i marxistických (Ključevskij, Vygotskij). Vytvořila se celá řada různých pojmů a termínů, které mají na zřeteli otázku uchování, zpracování a přenosu informace i proces reprodukce materiální a duchovní kultury. Kromě termínu sociální paměť se uplatňují a užívají například tyto termíny: kolektivní paměť (M. Block), historická paměť (E. V. Sokolov), sociálně historická paměť (A. I. Rakitov), světová paměť (A. Moles), vnější paměť (A. Malinovskij), nad-individuální systém informací (V. G. Afanasjev), mimogenetický systém sociální dědičnosti (I. L. Andrejev) atd. Kolevatov chápe sociální paměť jako systém, který zajišťuje uchování, zpracování a reprodukci sociální informace. Sociální paměť má určité funkce, prostředky a obsah. Funkce souvisejí se sys-

tematizací, uchováním a výdajem informací. Prostředky těchto funkcí tvoří zpředmětnělá („materializovaná“) duchovní díla společnosti. Obsahem sociální paměti je zobecněná kolektivní zkušenost lidstva (patří sem např. i informace zafixované v předmětech materiální kultury, v sociálních vztazích atp.). Obsahu se týkají znalosti, logická struktura myšlení, formy společenského vědomí a společenské hodnoty. Sociální paměť je významnou součástí duchovního života společnosti, resp. společenského vědomí, která pomáhá realizovat proces sociálního poznání v historickém smyslu i formovat vědomí individuí jako historicko-konkrétních společenských bytostí. Kolevátov upozorňuje i na důležitou věc, že uchování sociálních informací souvisí s otázkou posloupnosti i změn ve stylu myšlení a paradigmatických útvarů ve vědě a kultuře. Zdůrazňuje, že výzkum sociální paměti je významným úkolem historického materialismu a sociální filozofie.

Otázkou sociální paměti se v souvislosti s úlohou retrospektivní sociální informace zabývá B. S. Ilizarov (1985). Uvádí základní údaje různých koncepcí sociální paměti: 1) představy o kolektivní společenské paměti, jež se odlišuje od individuálního vědomí, 2) sociální paměť se liší od systému předávání biologické informace, 3) sociální paměť je základem pro formování individuálního a společenského vědomí, 4) vývoj sociální paměti má bezprostřední vliv na vývoj historického vědomí společnosti.

Různé koncepce sociální paměti nejsou často logicky důsledné a vyžadují konkretizaci na interdisciplinární úrovni. Sociální paměť má nové vlastnosti, její kvalitativní úroveň nelze omezit na pouhý součet obsahů individuálních pamětí. Jedna ze základních funkcí sociální paměti spočívá v osvojování souhrnu kulturně informačních prostředků a obsahů vytvořených předešlými generacemi. Tento souhrn si osvojuje historicky konkrétní člověk v tzv. sociálním dědictví. Tzv. sociální dědičnost nemá tak pevné mechanismy a programy jako biologická dědičnost, jež se týká předávání informace genetické. Je tu i proces selekce významné minulé informace, proces zapominání (nemožnost uchování všeho minulého). Ilizarov zdůrazňuje, že kromě aktuální, operativní informace a informace prognostické, perspektivní existuje i informace se vztahem k minulosti, kterou autor nazývá retrospektivní. Jejimi nositeli jsou 1. vědomí lidí, 2. dokumenty, 3. pracovní prostředky. Na růst objemu sociální paměti mají přímý vliv i faktory urychlující vývoj historického procesu. Ilizarov mluví o tzv. zhušťování a urychlování lidských dějin. Jiné faktory působí negativně. Jednak jde o živelné procesy dezorganizace sociální paměti, jednak o usměrněné „zapominání“ málo významné retrospektivní informace, čímž dochází k prospěšné selekci obsahu a struktury. Kromě přirozeného stárnutí informace a jejich nositelů působí i vyložení negativní faktory a procesy, jako je ničení památek a informací v důsledku živelných pohrom, válek, úpadku kultury, záměrného ničení některých pramenů atp.

Existují i případy tzv. sociální amnézie – úplného nebo částečného zapomenutí kulturně historické zkušenosti. Vedle uchování a pořádání informace o minulosti realizuje sociální paměť i její reprodukci a aktualizaci (převod potenciální informace v aktuální). Mechanismy sociální paměti zajišťují spolupůsobení retrospektivní informace při formování společenského vědomí a světového názoru, dávají jim historickou dimenzi, perspektivu a ucelenost. Při aktualizaci retrospektivní informace působí princip styku minulého a přítomného, princip jejich shody a princip kontrastu. Aktuální je organicky spojováno s historickým.

Uvedené názory sovětských autorů poukazují na otázku jednoty strukturálního a historického, přítomného a minulého, na strukturně historickou jednotu vývoje, což je důležitý princip, související s aspektem materialistického

monismu. Ukazuje se, že sociální informace ve své aktuální, přítomné podobě má historický základ. Princip historismu a historického vědomí byl zdůrazněn například sovětským vědcem J. A. Levadou. Sociální informace, která funguje ve společenském systému a má teoretickou i praktickou funkci v procesech komunikace a řízení, má vazbu na otázky sociální paměti a tak na jednotu synchronického a diachronického. Otázky sociální paměti jsou na počátku svého výzkumu. Je třeba jim věnovat pozornost také proto, že bývají předmětem idealistických a metafyzických úvah a koncepcí.

Nemarxistické koncepce sociální paměti

Dříve než se zmíníme o nemarxistických koncepcích sociální paměti, uvedeme stručně některé soudobé nemarxistické koncepce sociální informace.

Buržoazní ideologové spojují v posledních letech často otázku společenského pokroku s informatizací společnosti. Přitom ovšem dezinterpretují skutečnou roli sociální informace, jednostranně ji přehánějí a absolutizují význam informačních procesů ve společenském vývoji. Domnívají se, že pomocí nových informačních prostředků je možno radikálně přetvořit kapitalistickou společnost, aniž by byla řešena otázka výrobních vztahů. Tak například M. McLuhan absolutizuje roli ideální stránky informace, vidí v jejím šíření a hromadění základní faktor rozvoje, hybatele dějin [Understanding 1964]. Opomíjí však materiální stránku informace a opomíjí rovněž otázku společenských vztahů. Podobně i K. Steinbuch [Information 1982 : 32] odtrhuje informaci od hmotného základu a neguje objektivnost informace i odrazu. Interpretuje informaci jako něco čistě ideálního a jako záležitost čistě intersubjektivní, komunikační. Jiní autoři se snaží založit sociální informaci na koncepcích postpozitivismu, zejména na učení K. Poppera a T. Kuhna. Tak B. C. Brookes se pokouší spojit známou Popperovu koncepci tzv. tří světů s Kuhnovou koncepcí paradigmatického vývoje vědy. Nechápe informaci jako objektivní ve smyslu její závislosti na materiálním základu, nýbrž pouze ve smyslu její nezávislosti na individuálním vědění. Zdůrazňuje výzkum kvantitativní míry vědění, v čemž vidí podstatnou stránku informace, kterou tedy odděluje od jejího kvalitativního obsahu. K těmto otázkám pak diskutují i J. Farradane a S. D. Neill (Journal of Information Science 1980, č. 2, i 1981, č. 3 a 1982, č. 1).

Rada amerických vědců se domnívá, že v dalším vývoji tzv. postindustriální společnosti bude hlavním vlastnictvím informací, prostředků a způsobů zpracování, uchování a předávání informace; tato společnost bude tzv. informační společností (A. Toffler, S. Crawford, T. Noda aj.). Absolutizuje se role sociální informace, resp. vědy a techniky ve společenském vývoji, ignoruje se otázka výrobních vztahů. Informace a vědění se mají stát důležitější než ekonomie, společnost masové spotřeby má být nahrazena informační společností. Tzv. informační revoluce se má stát alternativou či náhražkou sociální revoluce [Nanus 1982]. Podobně tvrdí někteří francouzští sociologové (J. Servan-Schreiber, S. Nora, A. Minc aj.), že lidská civilizace se mění v informační civilizaci, kde bude mít hlavní úlohu informace. Sociální revoluce je nahrazována revolucí informační a vědeckotechnickou, hypertrofuje se role informačního faktoru v sociální skutečnosti.

K těmto koncepcím správně poznamenává N. P. Vaščekin (1984), že informační potenciál tvoří sice — spolu s látkovým a energetickým — důležitou část sociálně ekonomických a duchovních zdrojů společnosti, že však není hlavním mechanismem společenského vývoje. Informační zdroje jsou sice

důležitým, nikoli však determinujícím faktorem společensko-ekonomického vývoje.

Marxistická analýza podstaty sociální informace byla provedena například v četných pracích V. G. Afanasjeva, A. D. Ursula a dalších sovětských autorů, kteří rovněž podrobili kritice buržoazní názory na tuto otázku.

Problematika sociální paměti vychází z otázek sociální informace, ale má v jistém smyslu širší zázemí, souvisí s otázkami odrazu, vztahu bytí a vědomí atd. V jejich nemarxistických interpretacích najdeme jak koncepce pozitivistické, tak i objektivně idealistické.

Objektivně idealistickou koncepci paměti v širším smyslu představuje mnémismus, rozvinutý před první světovou válkou a pak v dvacátých a třicátých letech našeho století (R. Semon, E. Rignano, E. Bleuler). Mnémismus je naturfilozofická nauka, která se snažila využít některých závěrů přírodních věd. Zavedl pojem engramu, který je chápán jako faktor biologické a psychické paměti, a aplikoval některé poznatky psychologie paměti do biologie, ba i fyziky. Jednalo se tedy o psychologizování biologie. (3) Mnémismus se nevyvaroval vlivů holismu a neovitalismu, mnémický princip má vlastně obdobné rysy jako holistický princip nebo pojem entelechie. Holismus chápal vývoj v podstatě jako spiritualizaci, do jehož rámce je zařazena i lidská společnost. Navázal na něj emergentismus a kreacionismus a ty byly posléze nahrazeny teilhardismem. Podle P. Teilharda de Chardin se ve vývojovém procesu dosahuje stále vyšších stavů vědomí, duch se kondenzuje, hmota se spiritualizuje, lidští jedinci se spojují v kolektivní vědomí, celá zeměkoule se obklopuje noosférou, společenskou duší. Pojem noosféry zavedl již před Teilhardem V. I. Vernadskij, který ji však chápal v materialistickém smyslu. Teilhardova idealistická koncepce noosféry je spojena s idealistickým pojetím společnosti, kolektivního vědomí, resp. i sociální paměti. Idealistické chápání společenského, kolektivního vědomí rozvinul již dříve francouzský sociolog E. Durkheim. Společnost je podle něho existencí nadindividuální, není pouhým soubohem individuí. Individuální psychiky se prý rozpouštějí v kolektivní psychice, kde se vytvářejí kolektivní představy obecného významu. Proti historickému materialismu chápe Durkheim společenské vědomí jako něco daného zcela mimo individua a nad nimi, jako ideální, vyšší entitu. Společnost je podle Durkheima zvláštní duchovní realita, jejíž zákony se zásadně liší od zákonů individuální psychiky. Durkheim byl pozitivista, pokračovatel A. Comtea, avšak jeho závěry o společenském (kolektivním) vědomí jej přivedly na práh objektivního idealismu.

Na Durkheimův pojem kolektivního vědomí a kolektivních představ vlastně myšlenkově navazuje Jungův pojem kolektivního nevědomí a archetypů. Podle C. G. Junga existuje strukturní a historická vrstevnatost psychiky: individuální vědomí je spojeno se sférou individuálního podvědomí, pod níž je sféra kolektivního nevědomí (řazená do vrstev stále širších celků — rodina, kmen, národ, rasa, lidští předkové, zvířecí předkové) a dále pak hypotetická centrální životní síla. V kolektivním nevědomí je lidstvo geneticky spojeno jakoby v potenciálním základu (resp. v idealisticky chápané sociální paměti), z něhož se vždy reprodukuje aktuální psychika individua, která obsahuje i kolektivní představy a vzory — tzv. archetypy. Ty mají charakter obecnosti (kolektivnosti) a archaičnosti (historicity).

(3) Podrobněji informuji o mnémismu ve své knize *Teorie odrazu a kybernetika* (1978, ss. 32—35), kde též uvádím bibliografické údaje o pracích Semona, Rignana a Bleulera. Blíže zde též informuji o příbuzných idealistických filozofických směrech, jako byl holismus, neovitalismus atp. (kap. IV/1).

Podle objektivního idealismu jsou ideje (obecné, kolektivní představy a pojmy) sférou objektivního ducha (Hegelův absolutní duch, Teilhardova noo-sféra, Jungovo kolektivní nevědomí atp.). Podle subjektivního idealismu jsou tyto ideje dány pouze v individuálním subjektu a jím jsou též vytvářeny (Cassirerovy symbolické formy, Vaihingerovy fikce atp.). Krajnostem subjektivního a objektivního idealismu se údajně snažil vyhnout K. R. Popper, ale v podstatě a závěrech je jeho koncepce obecných idejí blízká platonskému idealismu.

Oproti Descartesově dualismu rozlišuje Popper světy tři, a to svět fyzikální, psychický a svět objektivního vědomí. První zahrnuje fyzikální objekty a stavy a patří sem jevy neživé sféry, jevy biologické a materiální jevy lidské sféry, včetně artefaktů — materiálních substrátů lidské tvořivosti (nástroje, stroje, knihy, umělecká díla). Druhý svět se týká stavů vědomí, subjektivních prožitků; patří sem vnímání, myšlení, city, vzpomínky, představy, sny atp. Třetí svět se týká poznání v objektivním smyslu: jedná se o záznamy intelektuálního úsilí (ideje filozofie, vědy, náboženství, historie, umění, techniky) a o teoretické systémy (teorie, vědecké problémy, kritické důkazy). Záznamy lidské kultury jsou uloženy v kodifikované podobě v knihovnách, muzeích atp. V materiální podobě — například ve formě knih — patří do světa fyzikálního, avšak obsahem nikoli. Mezi těmito třemi světy je spojení. Třetí svět není prý — podle Poppera — transcendentálního charakteru; je to svět vytvořený člověkem proto, aby mohl pochopit svět fyzikální, učinit jej srozumitelným. Je to svět civilizace a kultury od minulosti do přítomnosti (tedy vlastně sociální paměť). Patří sem ideje v objektivním smyslu, jsou to objektivní obsahy lidského rozumu, jež nelze vykládat pouze psychologicky. Popper odmítá názory Diltheye a Collingwooda, kteří neuznávají existenci tohoto třetího světa a řadí ideje pouze k druhému světu jakožto subjektivní jevy. Popperův třetí svět je vykládán jako lidský produkt, ale i jako autonomní duchovní sféra. Zde je právě princip sporu, protože Popper sice odmítá subjektivně idealistickou koncepci psychologického idealismu, ale zároveň přechází k logickému idealismu, hypertrofuje objektivnost logických idejí, jejich relativní samostatnost a odtrhuje je jak od psychických procesů, tak od materiálního světa. I když mají svoji autonomnost, nelze je vydělovat od samostatné, objektivní sféry. Popperova koncepce idejí, resp. sociální paměti, se opírá o jistou hypostázi psychických produktů myšlení (ev. i kultury v širším smyslu, včetně umění atp.), které jako by stály mimo materiální a společenské procesy. Ideje jsou součástí společenského vědomí a nelze je odtrhovat — podobně jako toto vědomí samo — od jejich podstaty a zdroje, tj. od společenského bytí s jeho materiálními zákonitostmi. Popperova koncepce se sice liší od vysloveného objektivního idealismu Platonova nebo Jungova, ale nicméně chápe ideje a sociální informace jako jistou autonomní sféru odtrženou od materiálního základu (ve smyslu dialektického i historického materialismu). Logický idealismus klade obecné proti jedinečnému, objektivní proti subjektivnímu, ideální proti materiálnímu atp. Na základě jeho východisek nelze proto správně pochopit a interpretovat společenské vědomí a sociální paměť.

Sociální paměť a materialistický monismus

Otázka sociální paměti souvisí s problematikou materialistického monismu, strukturně genetické jednoty světa. Psychosociální forma pohybu navazuje na nižší formy pohybu a kvalitativně je překonává. Při analýze pohybu a jeho forem je třeba vzít v úvahu tři relativně samostatné, ale neoddělitelné aspekty pojmu hmoty, a to látkově substrátový, energeticko pohybový a informač-

ně strukturní. Zabsolutnění pouze jednoho z nich vede k různým jednostranným koncepcím: v prvním případě je to substancialismus či redukcionistický materialismus, v druhém případě energetismus, v třetím případě informacionismus, kybernetický pozitivismus či strukturalismus atp. V případě psychosociálního pohybu, resp. v otázce společenského vědomí a sociální paměti, vystupuje ovšem i složitá otázka povahy materiálního substrátu na této úrovni, povahy společenského pohybu atd. V každém případě však je třeba uvážit komplexní charakter této oblasti, který vyžaduje chápat v jednotě aspekt substrátový, procesový a informační.

Na jednotu uvedených tří aspektů poukázala řada marxistických autorů. Pozoruhodný je například pokus G. N. Alexejeva vytvořit koncepci tzv. energotropiky, jež spojuje v jednotu nižší a vyšší formy pohybu (1983). Alexejev hovoří o univerzálnosti ergoentropiky: ve všech systémech materiálního světa — v přírodě neživé, živé, u člověka a společnosti neustále probíhají změny množství energie a změny entropie, z jejichž zkoumání je možno získat potřebná data o zákonitostech fungování a vývoje těchto systémů. Zkoumání energie, jejích přeměn, zásob, výdajů a také negentropických efektů dává možnost perspektivního zdokonalení efektivnosti fungování soustav. Ergoentropika umožňuje rozpracovat kvantitativní i kvalitativní zákony vývoje soustav. To se týká jednak fyzikálních soustav, jež zkoumá termodynamika a kybernetika, jednak biologických systémů a procesů, dále i systémů a procesů sociálních, ekonomických, pracovních, vědeckotechnických atd. Je jisté otázkou diskuse, zda tento přístup umožní sledovat i sociokulturní a socioekonomické procesy, zda nejde jen o jeden z možných úhlů pohledu. To souvisí i s otázkou obecného významu některých nových pojmů kybernetiky a synergetiky (entropie, systém, organizovanost, informace atd.) a jejich relevance pro sociologii. G. Odum [Energetičeskij 1978] hovoří o potřebě spojení tří velkých E (energetika, ekonomie, ekologie). Každopádně se zde rýsuje důležitá oblast, kterou by měla věda o společnosti více sledovat — konkrétně jde o využití exaktních metod a pojmů.

Teorie sociální paměti navazuje na výsledky materialistické teorie odrazu a jejich užití v oblasti vědy a společnosti. Vystupuje zde řada problémů, jež by vyžadovaly dalšího rozpracování, jako například otázka vztahu strukturního a dynamického, dlouhodobého a krátkodobého, diachronního a synchronního, potenciálního a aktuálního atd.

Teorie sociální paměti navazuje na četné výzkumy v oblasti kybernetiky a sociální informace (práce Afanasjeva, Ursula a dalších). Rozpracování otázek sociální paměti by mohlo poukázat na souvislost historického a prognostického a na některé možnosti zefektivnění zpracování sociální informace (otázka informační redundance, komprese, kondenzace, miniaturizace, intenzifikace atp.).

Jak lépe využít bohatství sociální paměti ukazují zejména cesty moderní informatiky. Informatika je, jak známo, vědou, jež se týká vytváření, zpracování, přenosu a využívání sociální informace. Nové, efektivní metody využití sociální informace jsou spojeny zejména s moderní počítačovou technikou. Podrobněji se těmito metodami zabývá ve své obsáhlé a zasvěcené práci například akademik V. M. Gluškov [Osnovy 1982], v níž ukazuje na budoucí problémy, jimiž se má zabývat moderní zpracování informace, které představuje zcela novou éru ve vývoji lidské kultury dosud vázané na papír, knihy, tisk atp., což v době urychlování vývoje společnosti již přestává být efektivní. Znamená to, že nastupuje éra zcela nová, moderní, která se bude opírat zejména o elektroniku. Jinou prací, jež se nad podobnými problémy zamýšlí, je kniha G. R. Gromova *Nacionalnyje informacionnyje resursy: problemy pro-*

myšlennoj expluatacii (Moskva 1984), též řada nových publikací série INION atd. Široké využití počítačů v praxi v oblasti knihovnictví, informačních systémů, ve vědeckém výzkumu, v žurnalistice atd. je u nás teprve stále na počátku, mikroelektronika zaostala za světovým vývojem.

Otázky lepšího využití sociální paměti souvisejí i s efektivnější prací se společenským vědomím v konkrétní sociálně politické praxi, kdy éra představby zřejmě přináší dalekosáhlé nové možnosti. To vše jsou otevřené otázky, jež čekají na další a detailnější rozpracování, jež by mohlo ukázat na možnosti užšího a konkrétního sepětí teorie sociální paměti s marxistickou sociologií.

Teorie sociální paměti, jež využívá závěrů teorie odrazu, teorie informace a dalších oborů, představuje oblast, kde je možno užitečně spojovat přístupy přírodovědní a společenskovědní a uplatňovat exaktní metody a pojmy ve společenské vědě. Mimo jiné je zde možno lépe poukázat na konkrétní, organickou jednotu dialektického a historického materialismu, na to, že přírodovědnou dimenzi nutno spojovat se sociokulturní i naopak. Teorie sociální paměti svým mezioborovým dopadem ukazuje možnosti syntetičtějšího a konkrétnějšího zkoumání ve společenských vědách.

Literatura

- Afanasjev, V. G.: *Sociální informace a řízení společnosti*. Praha, Svoboda 1978.
Alexejev, G. N.: *Energoentropika*. Moskva, Znaniye 1983.
Černýš, V. I.: *Informacionnyje processy v obščestve*. Moskva, Nauka 1968.
Daukins, R.: *The Selfish Gene*. New York 1977.
Dialektika ve vědách o přírodě a člověku. Praha, Academia 1987.
Dubinin, N. P.: *Dialektika skoků v historii života*. Voprosy filosofii 1971, č. 2.
Gluškov, V. M.: *Osnovy bezbumažnoj informatiki*. Moskva, Nauka 1982.
Gott, V. S. — Semeňuk, E. P. — Ursul, A. D.: *Socialnaja rol' informatiki*. Moskva, Znaniye 1987.
Gromov, G. R.: *Nacionalnyje informacionnyje resursy: problemy promyšlennoj expluatacii*. Moskva, Nauka 1984.
Ilizarov, V. S.: *Roľ retrospektivnoj socialnoj informacii v formirovanii obščestvennogo soznaniija*. Voprosy filosofii 1985, č. 8.
Jacobi, J.: *Psychologie von C. G. Jung*. Curych, Rascher Verlag 1959.
Jankov, M.: *Matěrija i informacija*. Moskva, Progress 1979.
Kolevatov, V. A.: *Socialnaja pamjať i poznanije*. Moskva, Mysl 1984.
Krajzmer, L. P. — Matjuchin, S. A. — Majorkin, S. G.: *Pamjať kibernetičeskich systém*. Moskva, Nauka 1971.
McLuhan, M.: *Understanding Media*. New York, McGraw-Hill 1964.
Nanus, B.: *Developing Strategies for the Information Society*. The Information Society 1982, č. 4.
Odum, G. — Odum, E.: *Energetičeskij bazis čelověka i prirody*. Moskva, Nauka 1978.
Pavlov, T. a kol.: *Leninskaja teorija otaženiija v světě razvitiija nauki i praktiki*. Sofia, Nauka i iskusstvo 1981.
Popper, K. R.: *Objective Knowledge*. Oxford, Clarendon 1972.
Problemy vzaimosvjazi obščestvennyh i jestěstvennyh nauk. Moskva, Moskovskogo Univerzitěta 1987.
Rebane, J. K.: *Informacija i socialnaja pamjať*. Voprosy filosofii 1982, č. 8.
Steinbuch, K.: *Information und Kommunikation*. IBM Nachrichten 1982, č. 32.
Vaščekin, N. P.: *Kritika sovremennych buržoaznych koncepcij socialnoj informacii*. Voprosy filosofii 1984, č. 11.
Zeman, J.: *Sociální informace a formování společenského vědomí*. Sociologický časopis 1984, č. 1.
Zeman, J.: *Teorie odrazu a kybernetika*. Praha, Academia 1978.

И. Земан: К вопросу социальной памяти

Автор исходит из идей ленинской теории отражения и в первой части статьи он рассматривает вопросы генетической (биологической) памяти и индивидуально-психологической памяти, являющихся, по его мнению, также предпосылкой и исходной точкой теории социальной памяти.

В следующей части автор дает обзорную информацию о марксистских концепциях социальной памяти, развернутых в последние 15—20 лет. Это работы В. И. Черныша, Л. П. Крайзера, Ю. К. Ребана, В. А. Колеватова и Б. С. Илизарова. Эти работы указывают на то, что вопрос о социальной памяти продолжает вопросы генетической и индивидуально-психологической памяти, однако, одновременно отличается от них, так как имеет свои собственные специфические черты. Она является основой для формирования общественного сознания, оказывает воздействие на развитие исторического сознания общества, на тесное отношение к социальной информации и т. п.

Автор далее критически анализирует немарксистские концепции социальной памяти, исходящие из немарксистской — в первую очередь, позитивистской, концепции социальной информации (McLuhan, Steinbuch, Kuhn и др.). Иные подходы основаны на разных объективно-идеалистических теориях (Semon, Jung, Durkheim, Teilhard de Chardin, Popper и др.).

В последней части статьи автор задумывается в общих чертах над вопросом о социальной памяти, подытоживает основные черты марксистской концепции и указывает на связь теории социальной памяти с материалистическим монизмом. Он также подчеркивает перспективность ее дальнейшего изучения и останавливается на возможных путях лучшего использования социальной памяти и социальной информации в современном социалистическом обществе в связи с развитием микроэлектроники.

Summary

J. Zeman: On the Issue of Social Memory

Considerations of the present paper are underlain by the thoughts expounded in Lenin's theory of reflection. In the first part, attention is focussed on questions of the genetic (biological) memory and of the individually psychological memory: these are regarded here as a precondition and basis of the theory of social memory.

The following part brings a lucid information about Marxist conceptions of social memory which have been developed in the course of the past 15—20 years. Works by V. I. Černýš, L. P. Krajzmer, J. K. Rebane, V. A. Kolevátov, and B. S. Ilizarov are referred to. All these works bring out the fact that the question of social memory is linked up with questions of the genetic and the individually psychological memory; having its own specific features, however, it is simultaneously different from them. It represents the basis for the formation of social consciousness, it affects the development of the society's historical consciousness, it has a close relation to social information, etc.

The paper goes on critically to analyze non-Marxist conceptions of social memory rooted in the non-Marxist — particularly in the positivistic — conception of social information (McLuhan, Steinbuch, Kuhn, and others). Other approaches are based on various objectively idealistic theories (Semon, Jung, Durkheim, Teilhard de Chardin, Popper, etc.).

In conclusion the paper presents general considerations concerning the issue of social memory, summarizes the main characteristics of the Marxist conception, and draws attention to the relation between the theory of social memory and materialistic monism. It also makes a point of the good prospects of its further examination and outlines possible ways to a more effective utilization of social memory and social information in the modern socialist society in connection with the development of microelectronics.

K súvislostiam operacionalizácie v marxistickom empirickom sociologickom výskume

JÁN MIŠOVIČ

Ústav pro výzkum veřejného mínění při FSÚ,
Praha

Úvod

Za dôb Aristotela, a ešte dlho po ňom, platila vo vede zásada, že skúsenosť je rozhodujúca pre poznanie. Samotný rozvoj poznania postupne poopravil tento princíp. Dnes už žiadny odbor zaoberajúci sa prírodnými alebo spoločenskými javmi, ktorý sa chce rátať do oblasti vedy, nespolieha na všeobecnú skúsenosť zdravého rozumu, ktorá vo forme návykov tvorí náš apriórny prístup k javom pri ich skúmaní. Mnohokrát bolo potvrdené, že na základe každodennej skúsenosti vopred vytvorené pojmy a vzťahy medzi nimi sa môžu pri aplikácii v neznámej oblasti ukázať ako nepotrebné i škodlivé.

Pri vysvetľovaní doposiaľ neznámych javov mnohé odvetvia vedy využívajú abstrakciu, skúšajú a overujú hypotézy na množstve systematicky utriedených údajov.

O to viac prekvapuje, že v sociológii, a vôbec nie ojedinele, doposiaľ pretrvávajú stanoviská, ktoré sa opierajú o domnienku, že sociologický výskum sa môže obísť bez výraznejšieho využitia teoretických pojmov a záverov, pokiaľ sú dostatočne využité poznatky o indikátoroch či výpovediach z konkrétného sociálneho prostredia.

Ignorovanie teórie nie je len záležitosťou sociológie, ale i ďalších spoločenských vied. Upozornil na ňu v súvislosti s rozvojom procesov prestavby socialistickej spoločnosti tajomník ÚV KSSZ A. N. Jakovlev, keď konštatoval sklzávanie do empirizmu a popisnosti [Jakovlev 1987 : 92].

Spoločenskovedný výskum, resp. sociológia, v takomto prípade rezignuje na budovanie svojich vlastných teoretických subsystémov, sústavy poznatkov o určitých oblastiach spoločenského života v jednote teórie a empirie.

V najlepšom prípade sa redukuje funkcia empirického sociologického výskumu len na poskytovanie istých empirických informácií, ktoré sekundárne spracovávajú ďalšie vedy. Iste i toto je funkciou empirického sociologického výskumu, jeho úlohou je však hlavne prispieť k poznaniu v rámci vlastnej vednej disciplíny.

V závislosti na tom, v akých proporciách dochádza k prepojeniu teórie a empirie, sa prakticky vytvárajú jednotlivé úrovne sociologického poznania, ich charakteristické rysy. Sociológia preto zákonite uvažuje s niekoľkými kvalitatívne odlišnými úrovňami zistení, relatívne samostatnými rovinami poznania. Analogicky ako vo filozofii [Nikitin 1973 : 102] i v rámci sociológie je možné charakterizovať 4 úrovne poznatkov.

Kvazisociologické poznanie predstavuje prvú úroveň. (1) Je spojené s absenciou spoločného, jednotného teoretického a empirického zdôvodnenia orientácie výskumu, či s použitím takej abstrakcie, ktorá vychádza z izolovaného,

(1) Kvazisociologické poznanie je vytvárané jednotlivými skúsenosťami napríklad vo forme novinárskych publicistických statí, sociologických úvah, ktoré usilujú o zovšeobecnenie jedinečného poznatku, ale i náhodne zhromaždených údajov. Autor pritom viac menej spolieha na svoju schopnosť subjektívnym pohľadom zachytiť spoločenské problémy.

nesystematizovaného teoretického poznania alebo osobného zmyslového poznania.

Marxistický empirický sociologický výskum, výsledkom ktorého sú empirické poznatky dôsledne sa opierajúce o teoretickú analýzu, reprezentuje druhú úroveň. (2)

Tretia úroveň sa výlučne spojuje s teoretickými sociologickými poznatkami ako výsledkom hľadania vzájomných väzieb, súvislostí i rozporov teoretických pojmov, kategórií a zákonov sociológie. (3)

Štvrtá úroveň, syntetický typ sociologických poznatkov, má podobu ucelenej koncepcie problému. Vzniká na základe spojenia výsledkov empirického sociologického skúmania a teoretických sociologických poznatkov, ich optimálneho prepojenia. (4) Je známe, že vedecká koncepcia nie je súhrn názorov, myšlienok, zistení, ale komplexný myšlienkový celok vznikajúci na základe teoretického a empirického poznania. (5) Dnes rovnako ako v minulosti platí, že bez dobre organizovaného spojenia medzi sociológiou a praxou „teória zostáva, zatemňuje sa myslenie a prax je odsúdená k povrchnej interpretácii životných problémov“ [Jakovlev 1987 : 78].

Kvalifikované, odborne pripravené empirické sociologické zisťovanie by malo byť v konečnom dôsledku orientované tak, aby výsledky práce sociológa, resp. výskumného tímu, dosiahli parametrov empirického marxistického výskumu, respektíve aby nepredstavovali úroveň kvazisociologického poznania.

Ku koncipovaniu marxistického empirického sociologického výskumu

Patrí k abecede marxistickej sociológie, že hlbší výskum, ktorého výsledky majú slúžiť spoločenskej praxi a poznaniu, začína spravidla rozborom podstatných stránok skúmanej reality prostredníctvom teoretických a empirických poznatkov, pokračuje skúmaním empiricky zistiteľných rysov skutočnosti a končí obohatením poznania a praxe o nové výsledky. V časti procesu, nazvanej empirická interpretácia pojmov, prebieha konkretizácia základných východiskových pojmov teórie prostredníctvom termínov zachycujúcich skúmanú realitu a dochádza k spojovaniu styčných bodov pojmového aparátu výskumu so sledovanými udalosťami [Jadov 1977 : 68].

Každá z fáz procesu empirickej interpretácie pojmov má svoje typické rysy. V prvom kroku úvodnej fázy existujúce empirické a teoretické poznatky umožňujú pochopenie rozsahu a hĺbky výskumnej témy. V náväznosti na orientáciu šetrenia je možné vytvoriť koncepciu sledovaného javu a definovať

(2) Pre marxistický empirický sociologický výskum sú charakteristické poznatky získané prostredníctvom kvalifikovane pripravovaného šetrenia s adekvátnym teoretickým zázemím a s dôrazom na meritum skúmanej problematiky. Výsledkom je, že takto koncipované šetrenie môže smerovať od zisťovania prevažne parciálnych problémov ku komplexnejším témam.

(3) Je evidentné, že i do teórie sa premietajú výsledky minulých empirických zistení. Jedná sa však o nepriamy vstup empirie do teórie. Výskumy založené na teoretickej bázi, na indukciu všeobecných poznatkov z menej všeobecných poznatkov majú práve tento charakter.

(4) Reprezentantom uvedenej úrovne sú poznatky usporiadané do ucelenej koncepcie vyargumentovanej teoretickými i empirickými zisteniami. Príkladom je Kapitál. Marx v tomto diele dokázal použiť poznatky z empirických materiálov a tieto spojiť s teoretickými závermi získanými kritickým prepracovaním pojmov a kategórií sformulovaných vtedajšou vedou. Integrálnym spojením teoretických a empirických záverov bol vytvorený syntetický typ sociologických poznatkov.

(5) Doposiaľ ešte existuje mylná predstava, že spracovanie následných, na seba naväzujúcich empirických výskumov predstavuje proces teoretického zobecňovania.

charakteristické rysy skúmanej skutočnosti. (6) Znamená to, že súčasne prebieha prechod od všeobecných pojmov odvodených z teórie problému k menej všeobecným pojmom so sociologickým obsahom tak, aby sa podstata východiskových kategórií zachycujúcich problém neochudobňovala, neredukovala na jednotlivosti, osobitosti a konkrétne situácie. (7) Zároveň sa tým vyjasňuje aj hľadisko vlastnej sociálnej súvislosti pojmu.

Proces zmocňovania sa skúmanej problematiky nazývajú niektorí autori identifikáciou [Buriánek 1984 : 155]. Identifikácia predpokladá rozpracovanie jedného alebo niekoľkých východiskových pojmov, ktoré odrážajú v koncentrovanej podobe hlavný obsah zisťovaného sociologického problému, respektíve názoru na tento problém, v kontexte východiskovej spoločenskej teórie. (8)

Identifikácia súčasne predpokladá rozloženie jednej či niekoľkých východiskových kategórií výskumu na vzájomne sa dopĺňajúce pojmy. (9) Výsledkom uvedeného postupu je zámer či program výskumu vyjadrený prostredníctvom konceptuálneho modelu a konkretizovaný v cieľi, hypotézach, v skúmaných okruhoch problémov.

Konceptuálny model tvoria kategórie na nižšej úrovni všeobecnosti. Konceptuálne pojmy postihujú podstatu východiskových pojmov v zistiteľnej polohe, pritom ich neredukujú na vyčíslenie súhrnu príznakov sledovanej skutočnosti. Pojmy na tejto úrovni nemôžu byť reprezentované všeobecnými kategóriami. (10)

Treba poznamenať, že proces konceptualizácie, na ktorý naväzuje operacionalizácia, je podmienený jednak témou výskumu, jednak charakterom skúmaného súboru. (11)

Operacionalizácia završujúca transformáciu teoretických pohľadov do roviny sledovateľnej výskumom predpokladá taktiež svoj vlastný pojmový aparát.

Vytvorená operacionálna definícia korešponduje s dielčimi, konceptuálnymi pojmami, vyjadruje ich obsah vo forme znaku alebo znakov a zisťovanú sku-

(6) Napríklad pri príprave jedného z výskumov ÚVVM—FŠÚ spojeného so zisťovaním názorov na negatívne javy medzi mládežou boli využité údaje prokuratúry, informácie z literatúry, poznatky expertov, pedagógov i ďalších odborníkov. Získané informácie naznačili, že do pripravovanej výskumnej koncepcie je potrebné zahrnúť negatívne javy, ktoré sa týkajú celej populácie: sebestvo, ponižovanie slabších silnejšími, rasová neznášanlivosť a tiež javy typické pre mladých ľudí, napríklad hrubé chovanie na štadiónoch.

(7) Napríklad k všeobecnému pojmu „negatívne javy“ sa viazali také menej všeobecné kategórie, ako uplatňovanie sily, hrubosť, ponižovanie, národnostná neznášanlivosť.

(8) Východiskové pojmy sa môžu dotýkať napríklad voľného času, rovnoprávného postavenia žien v spoločnosti, životnej úrovne, informovanosti atď. V každom konkrétnom prípade sa pracuje s príslušnou teoretickou koncepciou, naväzuje sa na ňu.

(9) Domnievame sa, že pojem výstižne zachycuje prvé základné kroky teoretickej analýzy problému.

(10) Napríklad v jednom z výskumov názorov na využitie voľného času sa v teoretickej rovine operovalo s pojmami spoločenská ponuka voľného času nerovnomerné podmienky pre využitie voľného času. Východisková kategória voľný čas sa rozložila na pojmy predstavujúce konceptuálny model: zameranie voľnočasových aktivít, podmienky voľného času, prekážky využívania voľného času, aktivačné činitele vo voľnom čase. Všeobecnú kategóriu reprezentuje napríklad pojem leninská požiadavka jednoty a budovania a obrany socializmu alebo pojmy podobného charakteru. Overenie tohoto typu pojmov vyžaduje výskum nielen na empirickej ale i na teoretickej úrovni.

(11) Formovanie konceptuálneho modelu a na to naväzujúcich operacionálnych definícií napríklad k problematike vedeckotechnického rozvoja bude iné v prípade výskumu celej populácie, ako v prípade šetrenia medzi pracovníkmi predvýrobných útvarov.

točnosť zaraďuje do skupiny naväzujúcich javov. Vymedzenie jednoduchých operacionálnych definícií a s tým spojená formulácia znakov predstavuje dôležité kroky umožňujúce adekvátne zisťovanie vlastností konceptuálneho pojmu.

Za základ, od ktorého sa odvíja samotná operacionálna definícia, slúži všeobecná charakteristika skúmaného javu vyrobená vedou a k nej sa hľadá sprostredkované indikátor. (12) Hlavná zásada, ktorá sa uplatňuje pri prevoze pojmu, je spojená s úvahou, že každému základnému pojmu v celi výskumu zodpovedajú konkrétnejšie konceptuálne pojmy zachytené v hypotézach, problémových okruhoch. Konceptuálne pojmy vyjadrené v problémových okruhoch sa rozpracovávajú do operacionálnych definícií a empirických indikátorov tak, že každému z nich zodpovedá jedna alebo niekoľko otázok dotazníka [Michajlov 1973 : 44–45].

Schému návaznosti etáp a rovín procesu empirickej interpretácie pojmov, respektíve transformáciu operacionálnych definícií do súboru operacionálnych definícií je možné znázorniť takto:

Poradie etáp	Návaznosť rovín
Identifikácia	Rovina základného, východiskového, kľúčového pojmu (vyjadreného v celi výskumu)
Konceptualizácia	Rovina konceptuálneho modelu (prostredníctvom pojmov obsiahnutých v problémových okruhoch, overovaných v hypotézach)
Operacionalizácia	Rovina empirických indikátorov (konkretizácia problémových okruhov operacionálnymi definíciami, jednotlivými otázkami a znakmi)

Pokiaľ sociológ preskakuje etapy empirickej interpretácie pojmov a má k dispozícii údaje získané skúmaním bez predchádzajúceho odhalenia základného problému a jeho východiskových pojmov, dostáva zmyslové abstrakcie, ktoré neprešli spracovaním prostredníctvom myšlienkových abstrakcií. (13) V takomto prípade sa nejedná o empirické údaje v pravom slova zmysle.

Spracovanie faktov na základe myšlienkových abstrakcií predstavuje vždy zhodnotenie údajov z hľadiska určenia väzieb medzi jedinečným, zvláštnym a všeobecným. Zo zorného uhlu marxistickej sociologickej koncepcie empirické údaje získavame len za podmienky, že v jednotlivých fázach výskumu je využívané myšlienkové i zmyslové spracovanie pojmov, t.j. príprava skúmania je spojená s identifikáciou, konceptualizáciou a operacionalizáciou pojmov. Nie je totiž vôbec ľahostajné, či výsledkom zisťovania bude niekoľko izolovaných empirických zovšeobecnení alebo vedecky zdôvodnené závery.

V príprave a realizácii empirického sociologického zisťovania sa okrem optimálnej situácie, za ktorej sa reálne uplatňuje jednota teórie a empirie, môže

(12) Za zjednodušujúci a nepostačujúci je možné považovať postup operacionalizácie, ktorý uvádzal napríklad Lamser. Bez teoretického rozboru podstaty problému sa uspokojil s postupom zachycujúcim odhalenie javu cez vlastnosť znaku a tento proces nazýval operacionálnym definovaním [Lamser 1966 : 149].

(13) Ak vo výskume pomineme napríklad etapu konceptualizácie a snažíme sa základný pojem priamo „rozmeniť“ na „drobné“ pojmy, spravidla sa nevyhneme zjednodušeniam. Napríklad vo výskume brannej výchovy u vysokoškolských študentov bola položená otázka, či dochádza k zodpovedajúcemu spojovaniu obsahu vysokoškolskej brannej výchovy s ich budúcou odbornosťou. Namiesto niekoľkých nepriamych otázok, ktoré by zistili dopad brannej výchovy na odbornú kvalifikáciu sa použila jedna priama otázka. Táto bola orientovaná do oblasti, kde nie sú jednotné názory ani u vysokoškolských učiteľov.

Stretávame sa s možnou variantou kvazisociologického zisťovania.

vyskytnúť dvojaká krajnosť. Niektorí autori sa ocitajú vo vzťahu k teórii a empirii buď v polohe abstraktného teoretizovania, alebo sklňavajú do úzkeho empirizmu.

K prvému typu deformácie dochádza v etape identifikácie a konceptualizácie. Je známe, že pre abstraktné teoretizovanie je charakteristická absencia triedneho či konkrétne historického pohľadu, nerešpektovanie zložitosti dialektiky spoločenských podmienok. Pre tento prístup sa stáva typickou úvaha vychádzajúca predovšetkým zo všeobecných teoretických koncepcií, z hľadiska základných postulátov marxizmu správnych, v kontexte reálnej spoločenskej situácie však neadekvátnych. Realita sa mechanicky komparuje s požiadavkami idealizovaného modelu, alebo sa bezprostredne skúmajú všeobecné princípy marxistickej teórie v živote spoločnosti. (14) Nejde o to, mať k dispozícii teóriu. Dôležité je, aby táto teória bola primeraným spôsobom preverená spoločenskou praxou. „Cesta teórie nevedie od vopred daných pohodlných a utešujúcich princípov k faktom života, ale od reálneho bytia k záverom, k formulovaniu princípov a cieľov. Taká je cesta skutočnej vedy o spoločnosti“ [Jakovlev 1987 : 81].

Úzky empirizmus, ktorého charakteristickým rysom je odmietanie teórie skúmaného problému (15) pre potreby zisťovania, respektíve nevyužitie adekvátne rozpracovaných teoretických postulátov a kategórií, čerpaných z tej vednej disciplíny (napríklad vedeckého komunizmu, žurnalistiky, pedagogiky, sociológie), o ktorú sa výskum opiera, sa nezriedka prejavuje v súvislosti s procesom operacionalizácie.

Formálne použitie teórie zisťovaného problému vlastne tiež predstavuje určitý druh empirizmu. Výsledkom je odlišnosť východísk výskumu od obsahu postihnuteľného navrhovanou výskumnou technikou. K podobným prípadom empirizmu patrí aj návaznosť výskumu na poznatky náhodnej povahy. (16)

„Každý empirický postup, pokiaľ nemá viesť k holému opisu javov, spája sa s určitými východiskovými teoretickými predpokladmi. A naopak, ak teoretické zovšeobecnenia nemajú byť holou špekuláciou, musia sa vždy určitým spôsobom zakladať na štúdiu empirických faktov“ [Sirácky—Rychtařík 1976 : 41]. Taká je dialektika teórie a empirie.

Samozrejme konkrétna voľba rozsahu teórie je závislá na téme, ktorú má sociológ pred sebou, na zložitosti výskumného problému a na cieľi výskumu.

Parciálne zisťovanie, orientované na skúmanie stavu či klasifikáciu javov, sa často obíde bez rozpracovania celého zložitého reťazca pojmov, bez analýzy skúmaného problému z teoretického hľadiska. Interpretácia a zobecnenie získaných údajov však musí byť v každom prípade nevyhnutne spojené s teo-

(14) Tento prístup nie je doménou teoretického výskumu. Taká typológia, v ktorej polárne typy, napríklad marxistickí ateisti a nábožensky orientovaní, postihujú len zlomok populácie, predstavuje jeden z príkladov z výskumnej praxe. Maximum skúmaných osôb sa koncentruje do kategórie nevyhranených a typológia to nie je schopná postihnúť. Základným rysom abstraktného teoretizovania je snaha empiricky skúmať zovšeobecňujúce koncepčné teoretické pojmy.

(15) V zhode s prof. Zichom chápeme teóriu výskumného problému „ako istý stupeň uceleného poznania, ktorá má charakter dielčej teoretickej koncepcie problému“ [Zich 1986 : 36].

(16) Empiristický prístup sa spojuje s takou prípravou výskumu, v ktorej absente teoretické zarámovanie či zisťovanie je orientované na okrajové javy náhodnej povahy alebo výsledkom zisťovania je redukcia sledovaných javov na zmyslovo postihnuteľné skutočnosti. Empirický výskum v pravom slova zmysle zákonite predpokladá vhodný teoretický kontext. Ak takýto kontext absente, nie je možné uvažovať o empirickom výskume, ale o sonde, náhodnom zbere údajov.

retickou analýzou obsahovej korešpondencie pojmov operacionalizácie a pojmov problémových okruhov a hypotéz [Zich 1986 : 35].

K podstate operacionalizácie v marxistickej sociológii

Etapa, v ktorej najčastejšie nastáva deformácia vzťahu teórie a empirie, je spojená s procesom operacionalizácie.

Marxistická sociológia zhromaždila k problematike operacionalizácie značné množstvo poznatkov a skúseností. I dnes však zostáva hlavným problémom v tejto oblasti dôkladné zvládnutie reťazca — konceptuálny model — operatívna definícia — zisťovaná premenná, znak — a charakteristík tohoto reťazca.

Rozdielne prístupy k rozpracovaniu procesov operacionalizácie súvisia s chápaním samotného pojmu. Význam termínu operacionalizácie sa v marxistickej literatúre používa spravidla vo dvoch poňatiach, v širšom a užšom.

Širšie poňatie je spojené so stanovením komplexu bádateľských operácií, počínajúc určením teoretického rámca a končiac vyhodnotením údajov výskumu, ktoré umožňujú rozhodnúť o tom, či určitý jav reality zodpovedá zisťovanému javu prostredníctvom východiskových a konceptuálnych pojmov. Takéto stanovisko vyslovuje napríklad S. Nowak: „Operacionalizácia výskumného programu... je teda zložitou procedúrou, ktorej konečné výsledky záležia v rovnakej miere ako na našich teoretických poznatkoch, týkajúcich sa skúmaných javov, tak na vhodnom výbere procedúr zberu informácií o týchto ukazovateľoch... Operacionalizácia výskumného problému je teda najpodrobnejším plánom výskumného postupu“ [Nowak 1975 : 40].

Užšie poňatie kladie dôraz predovšetkým na proces spájajúci skúmaný jav s východiskovými pojmami, teda na časť zahrňujúcu jednu z etáp prípravy výskumu. Napríklad Zich uvádza, že operacionalizácia „je konkretizáciou rozloženia teoretických pojmov do roviny empiricky sledovateľnej“ [Zich 1976 : 132]. Doplníme ešte názor Berku, ktorý operacionalizáciu charakterizuje takto: „nejde tu o nič iného, ako o dezagregáciu komplexného pojmu na také charakteristické znaky, ktoré sú v rámci určitého empirického výskumu zisťiteľné“ [Berka 1971 : 556].

V našom prístupe chápeme operacionalizáciu v druhom, užšom význame. Dôraz kladieme na rozvedenie východiskových pojmov výskumu prostredníctvom kategórií použitých v cieľi a problémových okruhoch.

Prednosťou takého prístupu je, že využívané operacionálne pojmy prestávajú byť chaotické z hľadiska interpretácie.

Operacionálne pojmy konkretizujú pohľad na skúmanú skutočnosť a tvoria tak základ pre konštrukciu výskumného nástroja. Operacionalizácia dáva konkrétnu predstavu o indikátoroch javu. Je možné so spôsobom ich konštrukcie nesúhlasiť, ale zároveň umožňujú pochopiť zámery a ciele výskumu. Samotný proces operacionalizácie prebieha rozličným spôsobom. Je nezriedkavým javom, že snaha o operacionalizáciu je postavená na neurčitej, voľnej improvizácii opierajúcej sa o intuitívny postup. Pritom existujú príklady operacionalizácie racionálnej, kritickej, vyčerpávajúcej i teoretické možnosti, konkrétne teoreticky možné dimenzie sociálnych skutočností [Hirner 1976 : 331].

V sociologickom výskume, pripravenom s určitými ambíciami prispieť k teoretickému poznaniu, je zjavná snaha operacionalizovať racionálne, kriticky, využívať operacionalizácie ako nutného kroku, prostredníctvom ktorého by prebiehala väzba medzi teóriou a súborom indikátorov. Aj tento prístup je však spojený s problémami.

Pri posudzovaní konkrétnych nedostatkov operacionalizácie niektorí autori poukazujú na existenciu prípadov značne povrchnej a nedomyšlenej formulácie otázok [Zich 1976 : 91]. Pritom, zdá sa, podstatnejší či dôležitejší problém sa viaže na nedostatočné rozpracovanie východiskových pojmov na úrovni konceptuálneho modelu, alebo priamo na obsenciu tohoto modelu a uvedenia operacionálnych definícií v priamej náväznosti na východiskové pojmy. (17)

Nie je zriedkavý prípad, kedy sa v široko koncipovanom empirickom výskume pracuje s ad hoc operacionálnymi definíciami bez skutočne kvalifikovanej analýzy východiskového stavu. Podmienkou úspešnej operacionalizácie je teda existencia pojmových modelov rôzneho stupňa všeobecnosti [Foret–Illner 1980 : 67].

Operacionalizácia je úspešná „len vtedy, ak sa akceptujú v definičných tézach sledovaných znakov teoretické momenty, ktoré sú sprostredkujúcim a kontinuálnym momentom poznania“ [Zich 1976 : 102].

Otázky tvoriace výsledok celého procesu empirickej interpretácie sú charakterizované príslušnými empirickými znakmi, premennými. (18) Predstavujú vo svojej podstate výsledok hľadania, ktorý môže čo najvýraznejšie potvrdiť existenciu reálneho obsahu pojmových modelov a ich súvislosti.

Proces empirickej interpretácie pojmu v marxistickom poňatí predpokladá zachytenie operacionálnej definície nie s jedným faktom, ale s viacerými typmi takých faktov, v ktorých sa prejavuje a odhaľuje skúmaný jav. (19) Pre operacionalizáciu je tiež typické jej spojenie s procedúrou merania, s procesom upresňovania pojmov. Preto skúmať komplexnú záležitosť napríklad jednoduchou hodnotiacou otázkou je nezodpovedné a nemožné. Ak sa vyskytne potreba zisťovať zložitý problém s mnohými aspektmi, predpokladá sa dezagregácia zložitého obsahu na jednoduchšie stránky. (20) Predovšetkým v dotazníkových šetreniach, respektíve vo výskume verejnej mienky, je potrebné si pokladať otázku, do akej miery je možné skúmať názor na jav v jeho všeobecnej polohe a predpokladať určitú schopnosť abstrakcie u opýtaných, či sledovať mienku o jave v konkrétnych prejavoch, tak ako sa odráža na základe zmyslových a rozumových skúseností.

(17) Prikladom „správnej“ operacionalizácie môže byť postup pri formulovaní konceptuálneho modelu a náväzných operacionálnych definícií vo výskume *Názory na kázeň a kontrolu*. Východiskové pojmy predstavovali kázeň a kontrola, konceptuálny model bol reprezentovaný termínmi dodržiavanie pracovnej doby, sociálne klíma na pracoviskách, kontrola plnenia pracovných úloh. Operacionálne definície zachycovali sociálno-ekonomické a morálne príčiny spojené s využívaním pracovnej doby, riešenie pracovných problémov a javov nezlučiteľných so socialistickou morálkou, zadávanie pracovných úloh bezprostredným nadriadeným, kontrolu práce a vyvodzovanie záverov z kontroly. Pozri Jozífková, B. a kol.: *Názory občanů na kázeň a účinnost kontroly na pracovištích*. Projekt ÚVVM — FSÚ Praha 1986.

(18) Názov „premenná“ naznačuje, že musí ísť o vlastnosť, ktorá má najmenej dva rôzne stavy, tj. vlastnosť, ktorej špecifikácia sa u rôznych objektov môže merať [Řehák—Řeháková 1986 : 28].

(19) [Zdravomyslov 1972 : 58] Napríklad v súvislosti s výskumom vzťahu občanov k náboženstvu sa okrem rozloženia názorov na význam náboženstva a náboženskej aktivity podľa územia sledovalo aj štatistikou vykazované zastúpenie cirkevných obradov v závislosti na mieste trvalého bydliska opýtaného.

(20) Perspektívy socializmu a kapitalizmu sú napríklad tak zložitou a mnohostrannou záležitosťou, že je ich potrebné dezagregovať na jednotlivé základné oblasti života spoločnosti. Podobné témy predstavuje problematika vlastníctva, internacionalizmu, politického systému, hospodárskeho mechanizmu atď. Naproti tomu sa potvrdzuje, že názory na jednotlivé stránky zahranično politického pôsobenia Spojených štátov môžu suplovať názory na celkovú zahraničnú politiku USA. Pri skúmaní všeobecných otázok môže totiž nastať prípad, že ak sa základný pojem nerozloží na jednotlivé zložky, tak opýtaní hodnotia deklarovaný model či princíp, ale ako výsledok interpretácie sa prezentuje hodnotenie skutočného stavu.

Treba mať tiež na zreteli sociálnu podmienenosť poznania a hodnotenia, ktorá sa v konečných dôsledkoch prejavuje heterogenitou myšlienkového priestoru jednotlivých osôb [Batygin 1980 : 58] (21) a rôznym individuálne pragmatickým systémom individuálneho vedomia [Badi-Malinkin 1982 : 141]. (22)

K niektorým stránkam operacionalizácie

Súčasne je potrebné si pripomenúť, že operacionálna definícia vyjadrená prostredníctvom znaku alebo znakov nie je forma pojmu, ale len forma predstáv výskumníka o pojme. Zvolená forma predstáv sa môže, ale nemusí stotožňovať ani so skúmanou realitou a v prípade výskumu verejnej mienky ani s názormi opýtaných. (23)

Operacionálna definícia je chápaná ako sprostredkujúci článok a prechod medzi pojmami nepozorovateľnými a nemerateľnými k znakom pozorovateľným a merateľným. Formulácia znaku bezprostredne naväzuje na operacionálnu definíciu, je však špecifickejšia predovšetkým v tom smere, že určuje, ako tento operacionálny pojem zmerať. (24)

V procese operacionalizácie vychádzame totiž z toho, že „každá vlastnosť reálnych objektov má rad konkrétnych stavov a tieto stavy sú vyjadrené hodnotou znaku“ [Zich 1976 : 215].

Zisťovanie zložitých i jednoduchých vlastností skúmanej reality je spojené s identifikáciou niekoľkých alternatív znaku, respektíve týka sa niekoľkých znakov. (25) Pri konkrétnom použití znaku je potrebné mať na mysli funkciu znaku. „Funkciu byť znakom je možné všeobecne charakterizovať...schopnosťou označovať, zastupovať (vo vedomí nejakého subjektu inú vec) jav, ako seba samého a len seba samého... Nejde o akékoľvek označenie, ale o zastupovanie v zmysle gnozeologickom, v procese odrazu, vo vzťahu subjekt—objekt“ [Čížek 1969 : 327]. I z tohoto dôvodu konkrétne historické súvislosti

(21) Pri hodnotení skúmaných javov môžu opýtaní vychádzať zo svojich skutočných osobných preferencií, respektíve spoločensky významných abstraktných priorít, ktoré len deklarujú. Táto skutočnosť sa premieta napríklad tak, že celá populácia, takmer bez výnimky, uznáva dôležitosť príjmov prostredníctvom poctivej práce. Časť občanov však vo svojom praktickom konaní hľadá najrôznejšie spôsoby predovšetkým „mimopracovného obohacovania“.

(22) Napríklad na otázku sovietskych sociológov „Čo pre Vás znamená dobre žiť“, respondenti vysvetľovali svoju „konceptiu života“ alebo „pozitívny životný program“. Pre iných „dobre žiť“ znamenalo riešiť naliehavé životné problémy, ktoré sa menili v závislosti na životnom cykle. V rámci odpovedí zaznievali tiež návrhy, čo je potrebné urobiť, aby sa život zlepšil, súčasne čo je dôležité, aby sa život nezhoršil.

(23) Pri skúmaní názorov na chovanie mladých športových fanúšikov, ktorí sa prejavujú hádzaním predmetov, urážaním súpera, výskumný tím uvažoval o takých príčinách chovania, ako je hrubosť alebo prejav priazne druhému družstvu, s tým, že je to odporované chovanie. Zo skúšobných rozhovorov vyplynulo, že príčina takéhoto chovania je spojená napríklad i so snahou predviesť sa. Pozri materiály z predvýskumu ÚVVM — FŠÚ 87 — 3 Názory občanov ČSSR, predovšetkým mládeže, na niektoré negatívne prejavy medzi mladými ľuďmi.

(24) V rovine empirického prístupu sa teda obsahovo logické určenie vlastnosti sledovaného konceptuálneho pojmu premietne do znakov, ktoré sú poznávacím prostriedkom k zachyteniu a zaznamenaniu sledovateľnej vlastnosti [Illner—Foret 1980 : 61].

(25) Napríklad je možné sledovať vzťah k inej národnosti ako pozitívny, ľahostajný a negatívny. Ak skúmame priateľstvo vo vzájomných vzťahoch národov a národností ČSSR, je potrebné skúmať samostatne vzťah k Čechom, Slovákom, Maďarom, Ukrajincom, Poliakom a Nemcom.

a spoločenské väzby v obsahu znaku nie sú zistiteľné jednoduchým spôsobom. (26)

K základným kritériám pri posúdení kvality operacionálnych definícií a na to naväzujúcich znakov výskumného nástroja patrí jednoznačnosť a primeranosť. Optimálny znak obsahuje podstatné a významné rysy operacionalizovaného pojmu, predstavuje jeho spoľahlivé vyjadrenie. Tieto gnozeologické kritériá by mal spĺňať každý z použitých znakov.

Operacionalizácia umožňuje spájať konštruované znaky s konkrétnym skúmaným materiálom. Mnohokrát sa potvrdilo, že operacionalizácia býva chybná, ak ide o mechanické prevedenie teoretickej koncepcie do empirickej roviny, to znamená, že pojmy a znaky zachycujú okrajové, teda iné problémy ako podstatné, (27) alebo sa v interpretácii musíme uspokojiť s jednoduchými konštatovaniami, bez väčšej možnosti ísť pod povrch výpovedí či zistení. Výsledný efekt operacionalizácie, tj. výskumný nástroj, musí byť preto pred použitím preverený.

Túto schopnosť preveriť inštrument zisťovania splňuje buď hĺbkový rozbor za účasti sociológa, alebo skupina expertov, ktorá sa prípravou výskumného nástroja profesionálne zaoberá. Nie je možné sa spoľahnúť na platnosť indikátorov overených výskumom, pretože zhromaždené údaje môžu signalizovať len rozloženie názorov, hodnotení, ale nie adekvátnosť otázok či použitých znakov. (28)

Predpokladom adekvátneho použitia existujúcich pojmov na operacionálnej úrovni je ich kritické posúdenie, diferencovanie minulého a súčasného skúsenostného obsahu. (29)

V inej polohe sa potreba diferencovaného chápania obsahu niektorých pojmov týka i rozdielov vyplývajúcich z používania jednotlivých slovných obsahov v kontexte socialistického a kapitalistického spoločenského poriadku. I v rôznych etapách budovania socialistickej spoločnosti môže nastať situácia vyžadujúca iný pojem. (30)

Operacionalizácia predstavuje proces, ktorý má svoje opodstatnenie a „pravidlá“ formovania operacionálnych pojmov a súčasne predpokladá transformáciu týchto pojmov do jazyka výskumu.

(26) Napríklad pozitívny vzťah k iným národom a národnostiam môže byť príznak internacionálneho citenia, ale i výraz náboženskej, kresťanskej lásky ku všetkým ľuďom.

(27) Pri výskume názorov na vedeckotechnický pokrok sa javilo ako podstatné hodnotenie rýchlosti zavádzanie poznatkov do výroby a ako nepodstatné zisťovanie názorov na perspektívy výrobného programu.

(28) Experimentálne výskumy napríklad v USA už v r. 1946 dokázali, že ľudia radšej volia nejakú určitú odpoveď, pocitujú potrebu byť „kompetentní“, ako by priznali neznalosť. Podobný poznatok potvrdil aj predvýskum ÚVVM — FŠÚ venovaný problematike sociálnych istôt v r. 1981.

(29) Zbežný pohľad na terminologické vybavenie v rámci jednotlivých etáp empirickej interpretácie pojmov môže naznačovať, že pojmy, najmä tie, ktoré sa často používajú, sú všeobecne známe a pochopiteľné. V každom prípade by sa mali pojmy bežného jazyka preskúmať a kriticky posúdiť. Napríklad taký pojem, ako „byť zdravý“, znamená pre jedného, že netrpí žiadnou chorobou, pre druhého, že nepocituje bolesti hlavy, chrbtice a podobne. Diskusiu môže vyvolať aj pojem „čerstvé jedlo“. Pre jedného je to práve pripravené, pre iného v ten deň varené atď. Našiel by sa celý rad takých pojmov. Petrussek k tomu dodáva, že „všetky či takmer všetky výrazy bežného jazyka, ktoré sa týkajú sociálnych skutočností, sú potenciálne súčasťou jazyka sociológie alebo jej empirickej jazykovej bázi“ [Petrusek 1982 : 7].

(30) Napríklad v jednom z výskumov ÚVVM — FŠÚ, pri sledovaní vzťahov národov a národností, otázka zisťovala názory na nepriateľstvo z dôvodov národnej príslušnosti. Pritom sa nevzala do úvahy rozdielnosť v národnostných vzťahoch začiatku budovania socializmu a dnes a jedným pojmom sa sledovali javy, ktoré si zasluhovali odlišné pomenovanie.

Stránka procesu operacionalizácie, spojená s použitím prístupných pojmov, si taktiež zasluhuje pozornosť [Zdravomyslov 1972 : 57–59]. Najmä preto, že v hovorovom i spisovnom jazyku zodpovedajú pojmom významy, ktoré sú upresňované kontextom sociálnej situácie či interakcie. Sociológovia, hlavne v prípade výskumu verejnej mienky, musia vziať do úvahy súčasne s výskumnými cieľmi i komunikačné aspekty výskumu, vyplývajúce z kontaktu napríklad s osobami, u ktorých zisťujú názory, s ktorými realizujú zisťovanie, od ktorých získavajú odpovede.

Dôraz, ktorý sa prikladá metodologickej a heuristickej opodstatnenosti transformácie teoretického pojmového aparátu do roviny výskumného zisťovania, v kontexte konkrétnych jazykových významov, je oprávnený. Od operacionálneho vymedzenia pojmu sa odvíja úroveň pochopenia obsahu indikátoru. Každá i menej dokonalejšia operacionalizácia by mala postihovať dostatočne presne podstatu použitých pojmov. Ak k požadovanému postihnútiu obsahu termínov rôznej všeobecnosti nedochádza, v tom prípade sa fakticky ruší spojenie používaných pojmov s teoretickou koncepciou problému a môže vzniknúť živelne, mimo rámec výskumu nedomyšlene formulovaná a vnútorne nekonzistentná obsahová koncepcia šetrenia, odlišná od pripraveného konceptuálneho modelu.

Žiadny pojem nepredstavuje nič iného ako konceptualizáciu materiálneho bytia toho ktorého sociálneho javu. Podstata pojmov, ktoré má k dispozícii marxistická sociológia, je preto zákonite spojená s obsahom výrazov používaných k popisu sociálnych javov. Konceptualizácia zisťovaného javu vo výskume môže byť využitá len do tej miery, v akej je vyjadrená v jazyku bezprostrednej skúsenosti. Zároveň je dôležité, že každý pojem zahŕňa aj fakty, s ktorými súvisel v minulosti. „Pojmy sú v istom zmysle konzervatívnejšie ako sama skutočnosť, nemenia sa zároveň so zmenou skutočnosti“ [Zdravomyslov 1972 : 59]. V šetrení je možné považovať za zmysluplné len také pojmy a znaky, ktoré môžu byť v ekvivalentnom vzťahu k termínom živého, hovorového jazyka [Batygin 1981 : 55]. (31)

I keď výskumný nástroj rešpektuje všetky jazykové požiadavky, v samotnom výskume sa zisťujú ideálne významy, hodnoty, škály, výpovede, ktoré sa viac alebo menej blížila k životným udalostiam a realite.

Pri analýze faktov vedomia nie je možné vychádzať z homogenity myšlienkového priestoru každého jednotlivca a existencie nadsubjektového a nadčasového merítka významov jednotlivých použitých pojmov. (32) Ukazuje sa, že pojmy môžu byť zakotvené v rôznych kontextoch a v rozličných rovinách zovšeobecnenej skúsenosti, vo väzbe na individuálne potreby, v kontexte skupinových hodnôt i celospoločenských záujmov. K tomu všetkému je potrebné prihliadnúť.

Pojmy, ktoré sú vo výskumoch používané, majú do značnej miery pohyblivý obsah. Pri vymedzení obsahu každej operacionálnej definície zákonite je potrebné snažiť sa o jeho pevné definovanie v kontexte určitej spoločenskej teórie i doterajšieho, dosiahnutého poznania výskumnej praxe a premietnuť vymedzenú definíciu prostredníctvom znakov do hovorového jazyka, do jazy-

(31) Fakticky to znamená mať na zreteli jazyk ovplyvnený sociálno psychologickou atmosférou, v ktorej výskum prebieha, mierou všeobecnej spokojnosti verejnosti, jej hodnotovej orientácie atď.

(32) V roku 1980 v súvislosti s výskumom názorov na ateizmus a náboženstvo bola opýtaným položená otázka „Čo je, podľa Vás, ateizmus“. 30 % občanov nedokázalo na otázku odpovedať a 7 % uviedlo, že je to náboženská veda, náboženská sekta a podobne.

ka rozhovoru. (33) Niektorí autori, napríklad Petrusek, hovoria o statuse empirických pojmov, ktorý získavajú znaky obsahujúce podstatné, konštruktívne charakteristiky vo všeobecnej i špecifickej polohe [Petrusek 1982 : 17].

Po vyhodnotení výsledkov výskumu má sociológ možnosť zastaviť sa buď na dosiahnutej úrovni pojmovej analýzy výskumu a vlastne zachovať „prostú reprodukciu“ pojmu, alebo posunúť poznanie uskutočnením kritickej analýzy použitých operacionálnych definícií a na základe dosiahnutých výsledkov doplniť obsah skúmaných pojmov pre ďalšie potreby teórie a výskumu a tak prispieť k ich unifikácii. Schopnosť dôjsť k „zovšeobecneniam“, ktoré by vstúpili do služieb sociologického poznania, tvorí neoddeliteľnú súčasť postupu marxistického sociológa. Výsledok empirickej interpretácie pojmov je preto spojený nielen so získaním nových údajov, ale i nových znalostí o použitých pojmoch a kategóriách.

Literatúra

- Badi, B. Š. — Malinkin, A. N.: *Urovni praktičeskogo soznanija i still žizni, problema interpretacij otvetov respondenta*. Sociologičeskije issledovanija 1983, č. 3.
- Batygin, G. S.: *Stereotypy povedenija, rozpoznavanje i interpretacija*. Sociologičeskije issledovanija 1980, č. 4.
- Batygin, G. S.: *Sootnošenie poňatij i peremenných v sociologičeskich issledovanijach*. Sociologičeskije issledovanija 1981, č. 3.
- Berka, K.: *K pojetí měření v československé sociologii*. Sociologický časopis 1971, č. 5.
- Buriánek, J.: *Systémová sociologie*. Praha, UK 1984.
- Čížek, F. a kol.: *Filosofie, metodologie, věda*. Praha, Svoboda 1969.
- Hirner, A.: *Ako sociologicky analyzovať*. Bratislava, UŠI 1976.
- Illner, M. — Foret, M.: *Sociální ukazatele*. Praha, Svoboda 1980.
- Jadov, V. A.: *Sociologický výskum*. Bratislava, Pravda 1977.
- Jakovlev, A. N.: *Dosaženi kvalitativně nové úrovne sovětské společnosti a společenské vědy*. Nová mysl 1987, č. 7—8.
- Michajlov, S.: *O poňatijach i empirickich indikatorach pri razrabotke processa empiričeskogo sociologičeskogo issledovanija*. Voprosy filosofii 1973, č. 7.
- Lamser, V.: *Základy sociologického výzkumu*. Praha, Svoboda 1966.
- Nikitin, E. P.: *Formirovanije teoretičeskogo mira*. In: Grazov, B. S. a kol.: *Teorija i jego objekt*. Moskva, Mysl 1973.
- Nowak, S.: *Metodologie sociologických výzkumů*. Praha, Svoboda 1975.
- Petrusek, M.: *Tezaury v sociologii a informatice*. Praha, ÚVVM-FSÚ 1982.
- Řehák, J. — Řeháková, B.: *Analýza kategorizovaných dat v sociologii*. Praha, Academia 1986.
- Sirácky, A. — Rychtařík, K.: *Sociológia myslenia a činu*. Bratislava, Pravda 1976.
- Zdravomyslov, A. G.: *Metodológia a procedúry sociologického výskumu*. Bratislava, Pravda 1972.
- Zich, F.: *Sociologický výskum*. Praha, Svoboda 1976.
- Zich, F.: *Sociologie v socialistické společnosti*. Praha, Horizont 1986.

(33) Napríklad pri použití pojmu šikanovanie v jednom z výskumov bolo potrebné prihliadnúť k jeho rôznym odtieňom. K tomu, že sa spojuje s plnením rôznych príkazov, s posluhovaním, ale i týraním a mučením.

Резюме

Я. Мишович: К связям операционализации в марксистских эмпирических социологических исследованиях

В марксистской социологии, при подготовке эмпирических исследований, до сих пор переживают подходы, связанные с отказом от теоретических концепций и понятий или с недооценкой их. Качество и характеристики отдельных уровней социологического познания зависят от пропорций теоретического и эмпирического.

Первая часть рассматривает отдельные фазы при переключении эмпирического и теоретического, место идентификации, концептуализации и операционализации в этом процессе. Помимо оптимальной ситуации, указываются также некоторые деформации, связанные с отношением теории и эмпирии. Вторая часть посвящена этапу, связанному с процессом операционализации. Намечаются отдельные разработанные до сих пор подходы к операционализации и ее способы. Анализируются также ситуации, при которых наступает деформация отношения теории и эмпирии в эмпирических исследованиях, на этапе операционализации.

В третьей части анализируются основные стороны операционализации. Операциональное определение рассматривается как опосредствующее звено и переход между понятиями ненаблюдаемыми и неизмеримыми к признакам наблюдаемым и измеримым. При этом нельзя пренебрегать языковой стороной, связанной с применением конкретных признаков, или же вопросов.

После подведения итогов исследований речь идет не только о «простом воспроизводстве» понятий, используемых социологией, а также о дополнении их содержания для дальнейших потребностей теории и исследований.

Summary

J. Mišović: About the Implications of Operationalization in Marxist Empirical Sociological Research

In Marxist sociology, at the stage of preparing empirical investigations, approaches connected with refusing or underestimating theoretical conceptions and terms continue to hold their ground. The quality and the characteristics of individual levels of sociological knowledge depend upon the proportions of the theoretical and the empirical.

In its first part the paper deals with the separate phases of linking up the empirical and the theoretical, with the place of identification, conceptualization and operationalization in this process. Apart from the optimum situation, also some deformations connected with the linkage of theory and empirical research are referred to. In the second part, attention is devoted to the stage relating to the operationalization process. Individual approaches to operationalization which have been put to use until now as well as the methods applied in this connection are outlined. Also situations giving rise to deformations in the relation between theory and empirical investigations at the stage of operationalization are subjected to analysis.

In the third part the main aspects of operationalization are analyzed. The operational definition is conceived as a mediating link and transition from unobservable and unmeasurable concepts to observable and measurable features. Here the linguistic aspect, connected with the use of concrete symbols or questions, deserves attention.

The matter at issue after the evaluation of research results is not only the "simple reproduction" of concepts applied in sociology, but also the complementation of their content for the purpose of satisfying the newly arising needs of theory and research.

M. Tríska: O vojne a mieri v dejinách filozofie

Bratislava, Veda 1987, 300 s.

Kniha Miloslava Trísku *O vojne a mieri v dejinách filozofie* je svým tématem svrchovaně aktuální. Zápas o nejožehavější otázku současnosti se odehrává nejen v oblasti materiální a praktické, ale i v rovině ideově teoretické. Nejedna „zbraň“ duchovní sféry používaná v tomto zápoleení má svůj původ v dobách dávné či bližší minulosti a s vývojem doby může dokonce dostávat kvalitativně nový obsah a meritorní smysl. K napsání práce vedly autora dva důvody: „Především existence současného válečného nebezpečí... Osudovost a vážnost současné situace mnozí ve světě ani u nás ještě plně nepochopili. Proto práce chce zprostředkovávat hlubší pohled na reflexi násilí a války, jakož i na hledání cest k nastolení trvalého „věčného“ míru... Druhý důvod vyplývá z prvního — realizovat aktuální požadavky na syntetický a podle možnosti systematický výklad otázek násilí, války a míru tak, jak se utvářely v reflexích jednotlivých myslitelů a filozofů v průběhu století“ (s. 7). (1)

Realizace tohoto náročného záměru v celé jeho hloubce a šíři by nebyla jednoduchá ani pro tým zkušených vědeckých pracovníků. Už proto — nehledě na některé výhrady, jež budou naznačeny později — je nutno ocenit odvahu a úsilí autora o zpracování a systematizaci široké historicko-filozofické látky, již byla v naší odborné literatuře věnována zpravidla jen okrajová pozornost.

Kromě vstupní a závěrečné části je publikace rozdělena do pěti základních a vnitřně dále členěných kapitol: *Starověký východ o násilí, válkách a jejich úloze; Antické myšlení a začátky křesťanství o násilí, válce a míru: Problém násilí, války a míru v epoše feudalismu; Sociálně filozofická problematika války a míru v období vzniku a rozvoje buržoazní společnosti; Marxisticko-leninská etapa rozvoje teorie války a míru.*

Škoda, že mimo pozornost autora zůstala analýza teoretické reflexe otázek války a míru v epoše imperialismu i v soudobé epoše, zejména v její nynější etapě. Tím byla práce ochuzena o teoreticky nejzávažnější a ideově politicky nejvýznamnější tematiku. Právě koncem devatenáctého a začátkem dvacátého století se objevuje celá řada prací věnovaných výhradně otázkám války a míru a dřívější spory mezi tendencemi k „irenismu“ a „polemismu“ se přeměnily v rozpor mezi různými pacifistickými směry na straně jedné a otevřenou apologetikou válek na straně druhé. V realitě teoretické konfrontace tento rozpor v uvedené epoše, kvantitativně vzato, převážil nad ideovým zápasem mezi marxistickým pojetím války a míru a různými buržoazními koncepcemi zkoumané problematiky. V době po druhé světové válce v důsledku objevu a rozvoje zbraní hromadného ničení a rychle postupujících změn poměru sil ve prospěch socialismu a míru válka i mír dostaly kvalitativně nové dimenze, charakter i společenskou funkci. Mimo diskusi zůstává přínos pokusu autora o komplexnější a systematictější analýzu uvedené problematiky v dějinách předmarxistické filozofie.

Ve vstupní části *první kapitoly* se M. Tríska pokouší stručně objasnit původ a příčiny vzniku násilí a válek. Ve snaze o zkratku zjednodušuje marxistickou interpretaci ve dvojím smyslu. Nerozlišuje dost výrazně rozdíl mezi původem válek jako společenskohistorického jevu, zdrojem jejich existence v dějinách dosavadní civilizace, příčinami válek určité konkrétně historické epochy a faktickými nebo potenciálními příčinami vzniku určité či možné války. Do jisté míry se ztrácí ze zřetěle i skutečnost, že žádná válka nevzniká ze svých společenskohistorických, ekonomických, mocenskopolitických, ideových a dalších determinant sama od sebe, nýbrž vždycky jen prostřednictvím politiky buď v důsledku bezprostředního chtěného rozhodnutí, anebo jako více méně nechtěný a v tomto smyslu nahodilý účinek nerozvážených kalkulací a jimi vyvolaných realit. Kromě toho teze o *jednoznačně pozitivním stanovisku představitelů některých směrů k válkám* je příliš rigorózní, neboť i nejfanatičtější apologeti válek a násilí neopomíjejí připomínat některé jejich negativní funkce a projevy. Hlavní obsah první kapitoly je však zdařilý. V dalších dvou částech se autorovi podařilo stručně, avšak obsažně postihnout vztah mezi určitou konkrétní historickou situací v Mezopotamii a Egyptě a názory na otázky války a míru vyjádřené v některých mýtech, náboženském kultu, v eposech a ně-

(1) Slovenský text v parafrázích i citátech převádím do češtiny.

kterých dalších písemných materiálech. Analýza odrazu uvedené tematiky v náboženskofilozofickém myšlení staré Indie přibližuje čtenáři způsob uvažování představitelů této dávné kultury a vytváří zároveň jeden z východních předpokladů pro pochopení stanovisek M. K. Gandího, jednoho z nejvýraznějších myslitelů konce minulého a první poloviny našeho století. Podobně rozbor stanovisek taoismu, konfucianství, názorů Muo-tiho a legistů k otázce války a míru může do jisté míry přiblížit historické kořeny některých ideových proudů novodobého čínského politického a vojenskopolitického myšlení.

Vnitřně sevřenou, logicky koherentní a obsahově ucelenou podobu mají všechny části druhé kapitoly. Zejména zdařilá je analýza zkoumané problematiky v řecké a římské mytologii, dramatech a eposech i v názorech významných politických činitelů a filozofů této doby. Ačkoli tuto tematiku u nás již před více než padesáti lety velmi podrobně a plasticky zpracoval J. Fišer, (2) návrat k ní má v současné době své opodstatnění. Teoreticky relevantní a ideově aktuální je i nástin problematiky války a míru v judaismu, raném křesťanství a v některých pracích Aurelia Augustina.

Ke křesťanskému pojetí války a míru, jeho vývoji a rozpornosti se autor vrací ještě několikrát, což vzhledem k mimořádné pozornosti církve k problému, v němž se z jejich hledisek nezřídka snoubí záležitosti „světské“ a „boží“, není jistě nahodilé. V *třetí kapitole* autor především zaznamenává posun v oficiálním stanovisku církve k otázkám války a míru, jak jej ve své *Summě teologické* teoreticky zdůvodnil Tomáš Akvinský. Na rozdíl od této části je analýza názorů na válku a mír v husitském revolučním hnutí příliš atomizovaná do jednotlivých postav. Chybí posízení pojící linie, jež v realitě dějin učinila z konglomerátu blízkých, avšak nikoli totožných názorů, postojů a snah určité relativně jednotné hnutí, jehož počáteční dynamika a nezdolnost postupně podléhala rozpornosti třídních zájmů a s ní spjatých sporů o politické, ideologické a náboženské priority.

Jádro práce — a to nejen z hlediska rozsahu, ale i výběrem duchovních reprezentantů zkoumané epochy a úrovní analýzy jejich názorů a stanovisek — představuje *čtvrtá kapitola*. Autor si především všímá, jak se problematika války a míru odráží v pracích N. Machiavelliho, (3) E. Rotterdamského, T. Mora, T. Campanelly a některých dalších renesančních myslitelů. Zároveň postihuje některá nová stanoviska k hodnocení válek v pracích křesťanských teologů. K pochopení teoretických východisek a určitých stanovisek současného protestantismu k problému války a míru může přispět nástin analýzy prací M. Luthera, U. Zwingliho, J. Kalvína. Autor dále naznačuje, že praktikopolitická stanoviska J. A. Komenského nebyla vždy tak jasně protiválečně vyhraněna jako jeho teoretické práce. Zároveň postihuje i některé nové přístupy k hodnocení válek, s nimiž v katolické církvi přišli F. Vitoria a F. Suarez. Bez zajímavosti není ani jeho interpretace projektu věčného míru abbého de Saint-Pierra. Za povšimnutí stojí i analýza otázek války a míru v pracích evropských myslitelů z období buržoazních revolucí. F. Baçona, T. Hobbese, R. Descarta, B. Spinozu, G. W. Leibnize, P. H. D. Holbacha, C. A. Helvétia, J. J. Rousseana a některé další osobnosti představuje čtenáři z hledisek, jež v běžné dějinné filozofické literatuře zůstávají zpravidla v pozadí. Hlubší analýzu, jak se zdá, by si zasluhovala díla H. Grotia a E. de Vattela. Při členění čtvrté kapitoly se autorovo vymezení historických etap dostalo do jistého rozporu s historickou určeností jejich reprezentantů. Do její poslední části, nazvané období klasického kapitalismu, byli zařazeni mimo jiné představitelé německé klasické filozofie, z nichž většina se narodila a žila o řadu let dříve než představitelé utopického socialismu, jejichž díla byla analyzována v předchozí části, nazvané období buržoazních revolucí. Jinak je analýza otázek války a míru v dílech I. Kanta, J. G. Herdera, J. G. Fichteho a G. W. F. Hegela přínosná a zdařilá. Názory ruských revolučních demokratů na zkoumanou problematiku byly nastíněny jen zblůžně. Pro svou rozpornost a místo v protiválečném boji by si všestrannější rozbor zasloužovalo dílo L. N. Tolstého. Představa o Nietzschem jako skutečném filozofovi války podléhá zjednodušenému klišé. Hluboce rozporná byla nejen celá jeho filozofie, ale i jeho postoj k válce a míru. (4) Ostatně do jisté míry to platí i o některých dalších autorech.

(2) *Válka a mír v antické filozofii*. Praha, Čin 1935.

(3) Nezdá se ovšem, že postoj Machiavelliho k válkám byl jednoznačně pozitivní. Ačkoli používání vojenské síly za daných podmínek považoval za nevyhnutelné, nejednou varoval před negativními důsledky jejího zneužití. Blíže viz *Vlády a státy*, Zlín 1939, ss. 42, 117, 228; *Vladař*, Praha 1940, s. 306.

(4) Na tuto skutečnost vedle řady zahraničních autorů upozorňuje u nás i profesořka Popelová v knize *Rozpad klasické filozofie*. Praha, Svoboda 1968.

Předmětem poslední kapitoly je nástin marxisticko-leninské teorie války a míru. Autor ji dělí na tři části: *Otázky války a míru v dílech zakladatelů marxismu; V. I. Lenin o válce a míru; Válka a mír v dokumentech mezinárodního komunistického hnutí po druhé světové válce*. Po přečtení této kapitoly se vnučuje řada otázek: není zde kvalitativní rozdíl mezi marxisticko-leninskou koncepcí války a míru a ztvárněním tohoto problému v nemarxistickém myšlení vyjádřen spíše verbálně než věcným teoretickým rozbořem? Podařilo se doložit několikrát připomínaný rozvoj marxisticko-leninské teorie války a míru také obsahově? Jak se v podmínkách atomového věku změnil mimo jiné vztah mezi válkou a politikou, funkce a úloha válek, problém spravedlivých a nespravedlivých válek, vztah válek, míru a revoluce, podmínky a předpoklady mezinárodní bezpečnosti vůbec a obrany socialismu zvláště? Je zde v potřebné míře zachycena nová kvalita konkrétně historických, třídně politických a nadtrždních celospolečenských realit a zájmů a jejich odraz v politice i v teorii marxismu-leninismu? Není zde protiválečné úsilí zemí socialistického společenství chápáno převážně jako sled reprodukce obsahu po sobě následujících programů míru?

I přes tyto otázky a výhrady kniha Miloslava Tríska *O vojne a mieri v dejinách filozofie* skýtá řadu podnětů a lze ji doporučit čtenářské pozornosti. V relativně ucelené podobě, s přihlédnutím ke konkrétně historické zkušenosti a s důrazem na uzlové body dějinného vývoje autor seznamuje veřejnost s názory nejvýznamnějších myslitelů na otázku, jež se dotýkala života a smrti nejdříve tisíců, později statisíců a miliónů lidí, a v dnešní době se stala křížovatkou mezi bytím a nebytím. Při hledání cest k žádoucí perspektivě není marné vracet se i k poučením minulosti tím spíše, že na rozdíl od všech předchozích epoch skutečnou alternativou současnosti již není možnost vojenského vítězství toho či onoho společenského zřízení nad druhým, nýbrž buď mírové řešení existujících rozporů a spolupráce při překonávání globálních problémů, nebo společný a všeobecný zánik.

Iľja Žáček

R. Roško a kol.: Zbližovanie robotníkov a inteligencie

Bratislava, ÚFS SAV 1986, 232 s.

Zvykli jsme si rozdělovat sociologické práce na teoretické studie a na výsledky empirických sociologických výzkumů. Ve výzkumné produkci sociologických pracovišť se však čas od času objeví publikace, která teoretická východiska podrobuje empirickému ověření a spojuje informativnost výzkumné zprávy s teoretickým přínosem monografie. Podle mého názoru k takovým patří i studie kolektivu pracovníků Ústavu filozofie a sociologie SAV vedeného Robertem Roškem.

Zvýšené nároky na sociologickou práci se odrážejí v požadavku a bezprostřední společenské potřebě průběžného budování teorií středního dosahu jako součásti běžné sociologické produkce. Slovenští sociologové vytýčili tento úkol na svém prvním sjezdu v závěrech jednání druhé pracovní skupiny „Dynamika vzťahov socialistického spoločenského, skupinového a individuálneho vedomia“ slovy: „...formovanie strednourovňovej teórie je dôležitou formou prekonania nesystematickosti a roztrieštenosti deskriptívno-empirického prístupu k spoločenskej realite. Samotná teória strednej úrovne skrýva v sebe značné prakticko-kvalifikačné možnosti, ktoré zefektívňujú využitie sociologických poznatkov v spoločenskej praxi.“ (1)

Soubor studií výzkumného kolektivu K. Čukan, J. Košta, A. Ritomský, R. Roško (vedoucí) a F. Tašký je jednak souhrnným výsledkem rozboru výzkumných dat národní části mezinárodního projektu Sbližování dělnické třídy a inteligence, zároveň však představuje cenný (a v současné sociologické produkci dosti řídký) příspěvek k rozvoji marxistické sociologické teorie spolu s její částečnou verifikací. Tato skutečnost se také stala rozhodujícím důvodem pro zpracování předkládané recenze.

Struktura publikace napovídá, jakým způsobem a s jakými východisky autoři k výzkumu sbližování dělnické třídy a inteligence přistupovali, jaké výzkumné otázky si kladli. Text sestává z metodického a ze čtyř věcně orientovaných autorských příspěvků. Předložená recenze je členěna na část věnovanou všeobecnému informativnímu přehledu o obsahu publikace a na podrobnější rozbor teoretických výsledků výzkumné práce, které jsou soustředěny především v nejrozsáhlejší kapitole věnované základu procesů sbližování dělnické třídy a inteligence — rozvoji socialistické formy přivlastňování v naší společnosti.

Úvodní kapitola A. Ritomského *K metodike výskumu* se v relativně sevřené formě vyrovnává s obtížemi a úskalími mezinárodního výzkumného projektu i jeho národní součástí. Upozorňuje na obecné rysy a problémy mezinárodních výzkumných šetření i na specifické zkušenosti výzkumného týmu projektu *Sbližování dělnické třídy a inteligence*. Podává dostatečně podrobné informace o výzkumných kontextech projektu v rámci mezinárodní spolupráce akademií věd socialistických zemí, charakterizuje výzkumný projekt z hlediska metodologie, použitých výzkumných nástrojů, výběrových souborů a hodnověrnosti a reprezentativity dat. Zvláštní pozornost věnuje otázkám zpracování výzkumných dat, a to jednak použitým přístupům a analytickým metodám, jednak metodologickým úvahám o procesuální povaze objektu výzkumu a o potřebě zkoumání vnitřního pohybu „makrokontextů“ sbližovacího procesu. Klade závažnou otázku sociologické metodologické frontě: Jakými metodami, formálními postupy, resp. myšlenkovými přístupy lze dospět k myšlenkové reprodukci předmětu sociologického výzkumu jako myšlené dialektické totality, resp. její určité stránky?

Rozsáhlá studie *Rozvoj socialistickej formy privlastňovania — základ zblížovania robotníkov a inteligencie* (autor R. Roško) představuje hlavní teoretický přínos publikace. Autor v ní poprvé v rozsáhlejší, ucelené a logicky konzistentní podobě předkládá sociologické veřejnosti teorii společenského a domácího pracovního okruhu, včetně jejich gnozeologických (obecně filozofických), teoretických a metodologických východisek, jimiž jsou Leninova škála ekonomicko-privlastňovacích forem, Marxovo pojetí práce jako výrobní činnosti člověka (v abstraktní podobě) v její roli zprostředkování výměny látek s přírodou a v neposlední řadě vlastní teoretický rozbor reprezentativní části sociologické produkce zabývající se oblastí práce mimo kontexty plně zespolčeněné socialistické formy práce v socialistickém podniku. Kapitola pokračuje podrobným rozбором jednotlivých sektorů domácího pracovního okruhu jako oblastí, do nichž se různou měrou a různým způsobem promítají procesy sbližování dělnické třídy a inteligence v ČSR a v SSR. V této obecné poloze je možno si položit otázku, zda předložená teorie je dostatečnou měrou verifikována na souborech dat z citovaného výzkumu *Sbližování dělnické třídy a inteligence*. V odpovědi je třeba položit důraz na přání, které však nelze adresovat jen kolektivu autorů publikace, aby také další, bohatší výzkumné soubory dat byly použity k ověření předložené teorie. Je jen škoda, že dosud neexistují například dostupné rozsáhlejší studie, které by na datech některého z velkých sociologicko-statistických šetření třídní sociální struktury z let 1978 a 1984 ověřovaly obdobně propracovanou sociologickou teorii středního dosahu.

Třetí část diskutované publikace představuje studie Jozefa Košty *Rozdiely medzi robotníkmi, zamestnancami a inteligenciou v priemysle ČSSR z aspektu fyzickej a duševnej práce*. Řešení tohoto tématu je založeno na obecné hypotéze výzkumného projektu o existenci procesu sbližování ve fyzické a duševní práci mezi dělníky a inteligencí v současné socialistické společnosti v ČSSR. J. Košta správně poukazuje na nutnost redukce úlohy s ohledem na možnosti empirické verifikace takto obecně postavené hypotézy v rámci realizovaného projektu. Ve skutečnosti bylo možno stanovit cíl — poznání sociálních rozdílů ve fyzické a duševní práci mezi sociálními skupinami pracujících v ČSSR. Studie vychází z rozboru údajů o pracovních místech — zprostředkujícím článku mezi obsahem práce a jednotlivcem (pracujícím). Baterie 32 proměnných, jimiž experti hodnotili pracovní místo na stupnici 1 až 9 bodů tvořila vstupní soubor dat pro řadu faktorových analýz, jejichž výsledky jsou předkládány a dále analyzovány. Ze závěrů studie je možno zdůraznit prokázání relativní samostatnosti zjišťovaného stupně tělesné namáhavosti práce a duševní náročnosti práce. Autor dochází k přesvědčení, že význam odstraňování tělesné namáhavé práce pro sbližování obsahu práce dělnické třídy a inteligence nelze přeceňovat. Pro dosažení cílů sbližovacího procesu se jako nejdůležitější v dané oblasti ukazuje proces zvyšování duševní náročnosti práce. Za zajímavý lze považovat poznatek, že „...o stupni duševnej náročnosti práce rozhodují v súčasnosti v našom priemysle skôr vykonávané pracovné funkcie ako technická vybavenosť pracovného miesta...“ (s. 144), což nepřímě svědčí proti strategii technizace práce jako hlavního prostředku sbližování dělnické třídy a inteligence ve sféře práce. Autor správně zdůrazňuje význam širšího zavádění řídicích prvků do náplně práce všech pracovníků jako podporujícího faktoru sbližovacích procesů.

Studie F. Taškého *Vzdelanie v zblížovaní robotníkov a inteligencie* tvoří čtvrtou kapitolu studované práce. Obsahuje úvod zmiňující použitou metodiku, oddíl vymezující základní pojmy a část věnovanou srovnání vzdělanostních struktur ekonomicky aktivního obyvatelstva ČSR a SSR v letech 1950 a 1980. Následuje rozbor výzkumných dat z hledisek 1. komparace vzdělanostní struktury dělníků a tech-

nicko-hospodářských pracovníků, 2. nároku na vzdělání, 3. využívání vzdělání, 4. vztahu ke vzdělání a 5. vzdělanostní mobility. Tím jsou v relativně sevřené formě, dané omezeným rozsahem studie, pojednány rozhodující otázky studovaného tématu. Je však možno se ptát, v čem spočívá a čím je vysvětlitelný zdánlivě paradoxní kontrast mezi relativně optimistickou charakteristikou vývoje vzdělanostních struktur českého i slovenského obyvatelstva z první části studie a zjištěními subkapitoly věnované vzdělanostní mobilitě. Vzestupná intergenerační vzdělanostní mobilita dětí dělníků a sestupná intergenerační vzdělanostní mobilita dětí technicko-hospodářských pracovníků v průmyslu souvisí s vývojem vzdělanostní struktury v sedmdesátých a dále i v osmdesátých letech a má jen velice zprostředkovanou vazbu na vzdělanostní vzestup, který naše společnost realizovala prakticky za celé dosa-
vadní období socialistické výstavby, jež je předmětem datové komparace (s. 153). Vzdělanostní analýzu konkrétního výzkumu by bylo v úvodní části studie vhodnější doplnit rozbořem statistických dat za sedmdesátá léta, popřípadě úvahou o celospolečenských možnostech a limitech dalšího vzestupu vzdělanostní úrovně nejmladších věkových kohort. Logika zajímavých výsledků provedených analýz by pak byla zřejmější a závěry jednoznačnější.

Z hlediska vědecké etiky lze autora studie kritizovat za to, že rozsáhlé užití indexu rozdílů distribucí ρ v rámci datových analýz nedoplnil odkazem na některou z četných prací F. Charvát, který tento index v sedmdesátých letech zavedl do sociologických analýz. Index rozdílů distribucí ρ F. Tašký doplnil „indexem rozdílů skóre R_3 “, který zavádí (s. 148) jako vážením modifikovanou obdobu indexu rozdílů distribucí. Charakteristiku zajišťování vah pro tento index v poznámce 1 (s. 179) nelze však považovat za dostačující. V dalším textu studie je pak většinou uváděn jen „index rozdílů“ bez další specifikace, který z uvedených vzorců byl použit.

Přes uvedené metodické nedůslednosti studie přesvědčivě poukazuje na některé celospolečensky závažné skutečnosti v oblasti vzdělání, například na relativně vysoký (cca 40 %) podíl pracovníků nesprávně zařazených z hlediska odborného vzdělání (buď nesplňují, nebo překračují požadované vzdělání) a upozorňuje na značné národohospodářské ztráty a celospolečenské škody způsobené tímto neadekvátním zařazením. Nezávisle provedené analýzy reprezentativních výběrových šetření závažná zjištění této studie vesměs potvrzují a prohlubují.

Pátá, závěrečná studie zařazená do publikace *Zbližovanie robotníkov a inteligencie v politických aktivitách* (autoři K. Čukan a R. Roško) kladě celou řadu otázek o participaci příslušníků dělnické třídy a inteligence na řízení a politických aktivitách i o vědomé složce této participace. Uvědomělá snaha o vytěžení maxima poznatků z výzkumných dat a o teoretické uchopení studované problematiky vedla na jedné straně autory k velice závažným zjištěním, překračujícím obvyklou úroveň závěrů ze sociologických šetření, na druhé straně však učinila text nezvykle obtížným, alespoň ve srovnání s texty většiny výzkumných zpráv s obdobnou tematikou. Úvahy i jejich řetězení, včetně použitých datových analýz, jsou korektní a dobře provázané. Čtenář si však musí zvyknout na používané pojmy a pečlivě sledovat nit argumentace, aby po několika odstavcích nezjistil, že neví, o čem je řeč. K nesporně zajímavým výsledkům této studie náleží zjištění, že relativně vysoká úroveň organizovanosti (politické i odborové a mládežnické) se na úrovni funkcionářského aktivu diferencuje. Například na úrovni tvorby členské základny relativně homogenní útvar složený z kvalifikovaných dělníků a středně vzdělaných technicko-hospodářských pracovníků se z hlediska podílu funkcionářů v obou skupinách významně liší. Pro praktickou politickou práci je závažné zjištění, že nejnižších hodnot organizovanosti i funkcionářského zapojení dosahují nekvalifikovaní dělníci, ve zkoumaném souboru především ženy (tvořily 70 % nekvalifikovaných dělníků). Ve sféře účasti na řízení výroby, která tvořila druhou oblast zájmu studie, patří k nejzávažnějším zjištěním, že značná část dělníků, kteří se podle objektivních měřítek účastní na řízení výroby „...to subjektivně necítí, neregistruje to, nie je si toho vedomá, či dokonca odmieta seba i iným priznať, že sa na riadení výroby ako najfundamentálnejšej sociálnej činnosti fakticky zúčastňuje, že vykonáva čosi z funkčného komplexu zjednoteného socialistického vlastníka rozhodujúcich výrobných prostriedkov?“ Autoři studie si v této souvislosti kladou řadu zásadních metodologických a teoretických otázek směřujících ke zkvalitnění a prohloubení výzkumu společenského vědomí (např. s. 202).

Po celkové charakteristice jednotlivých studií recenzované publikace, jejich formy zpracování i způsobu řešení postavených problémů bych rád znovu obrátil pozornost k ústřední studii R. Roška, tentokrát z hlediska jejího přínosu pro rozvoj marxistické sociologické teorie.

Jak lze charakterizovat výchozí teoretické teze studia věnované rozvoji socialistické formy přivlastňování jako základu sblížování dělníků a inteligence?

V úvodu studie si autor klade otázku: „...do akej miery sa v totalite životných aktivít našich dnešných robotníkov a príslušníkov inteligencie udržujú (neprestávajú byť aktuálne a aktualizované) predsocialistické prívlastňovacie procedúry a ako sa výskyt a pohyb tohto komponentu odráža v celku zblížovacieho procesu?“ (s. 30). Při volbě přístupu ke zkoumání vychází z ověřených kroků třídně sociální analýzy, používaných již klasiky marxismu-leninismu. Poukazuje na to, že v každé vývojové fázi každé reálné společnosti se vedle čistých třídních typů vyskytují i smíšené třídní typy a že právě v obdobích přechodu od jedné společensko-ekonomické formace k druhé je jejich četnost a různorodost mimořádně velká. Kritizuje tezi, že v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti ztrácí kritérium vlastnictví jakoukoli aktuální diferenciační účinnost ve vztahu k osobám, které se pracovní realizují ve státním socialistickém vlastnickém sektoru. Staví hypotézu, že kritérium ekonomických přivlastňovacích forem (vlastnictví výrobních prostředků) má diferenciační účinnost i v etapě budování rozvinuté socialistické společnosti. Další rozbor opírá o dva předpoklady: 1) ekonomicko-přivlastňovací sektor může být reprezentován osobami, které se účastní jeho reprodukce jen „částí svého pracovního úvazku“; 2) v principu je možné rozhodnout, zda jednotlivec ekonomicky participuje v jedné, dvou, případně více přivlastňovacích formách a v jakém poměru. Základem Roškem rozvíjeného teoretického konceptu vlastnictví (ekonomických přivlastňovacích forem) je Leninova škála ekonomicko-přivlastňovacích forem. Lenin v článku *O „levém“ dětinství a maloměšťáctví* charakterizuje pět kvalitativně odlišných ekonomicko-vlastnických typů: 1. naturální hospodářství, 2. zbožní malovýrobu, 3. soukromě hospodářský kapitalismus, 4. státní kapitalismus, 5. socialismus. (2)

R. Roško přesvědčivě argumentuje aktuálnost a adekvátnost použití Leninovy škály ekonomicko-přivlastňovacích forem v sociologickém výzkumu současné socialistické společnosti a poukazuje naopak na přeceňování klasifikační zásady, vyžadující jednoznačné zařazení předmětu, osoby, události do té nebo jiné klasifikační třídy a na neadekvátní zařazování jednoznačně pracovních aktivit od sféry tzv. „mimopracovního času“. Návnazně na rozbor uvedených rozporů navrhuje R. Roško přijmout v sociologické teorii pojmy „společenský pracovní okruh“ a „domácí pracovní okruh“. Autor, podle svého názoru oprávněně a argumentovaně, přijal a konkretizoval Marxův obecný pojem práce (3) jako výrobní činnosti, která v procesu společensko-historického vývoje přijímá společenské formy determinované aktuální společensko-ekonomickou formací, úrovní společenského rozvoje, včetně dělby práce a stupněm zespolečenštění dané oblasti práce. Rozvíjí sociologickou teorii směrem, který umožňuje hlouběji analyzovat reálné společenské procesy ekonomického přivlastňování v jejich konkrétních formách. Konstrukce idealizovaných teoretických objektů SPO (společenský pracovní okruh) a DPO (domácí pracovní okruh) jako operacionalizovatelných sociologických pojmů je pokrokem v dosavadní conceptualizaci této oblasti zkoumání svou praktickou použitelností v konkrétní sociologické analýze a schopností přispívat k rozvoji sociologické teorie.

Závěrem se pokusím zhodnotit využitelnost předložené sociologické teorie společenského a domácího pracovního okruhu pro teoretickou formulaci a empirické zkoumání otázek sociální struktury socialistické společnosti a zvláště pak nově postavených úkolů ekonomické sociologie při zkoumání ekonomicko-sociologické struktury společnosti.

T. I. Zaslavská za výchozí bod výstavby ekonomické sociologie považuje rozvoj odpovídající teorie a jako jeden z jejích hlavních úkolů klade výzkum ekonomicko-sociologické struktury společnosti. Touto strukturou rozumí „opakovaně se reprodukcující systém vztahů mezi skupinami, které zaujímají různé místo ve struktuře řízení ekonomiky a společnosti, nacházejí se v různém vztahu ke společenské-

(2) Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 27. Praha, SNPL 1954, s. 331–332.

(3) Marx, K.: *Kapitál III./2*. Praha, Svoboda 1980, s. 331.

mu vlastnictví, liší se obsahem a podmínkami práce, stupněm sociálního zabezpečení, úrovní a zdroji svých osobních příjmů, objemem shromážděného rodinného majetku, orientací ekonomických zájmů a způsobem chování v ekonomické oblasti.“ (4) Jako základní kritéria této struktury používá Leninovy diferenční charakteristiky z definice tříd. Tyto určující znaky považuje Zaslavská za „... plně použitelné nejen k definování tříd, ale i k podrobnějšímu vymezení skupin lišících se sociální pozicí — vnitřtřídních, mezitřídních a mimotřídních skupin...“ (5) V tomto kontextu představuje Roškova teorie SPO a DPO výzkumný prostředek použitelný při zkoumání jedné z podstatných dimenzí sociálně třídního postavení. R. Roška formuluje stanovisko k této otázce jednoznačně: „... za podmínky, že se vzdáme zjednodušující představy o společenském pracovním okruhu jako o jediném a výlučném ekonomickém třídotvorném prostoru, pokud funkci třídotvorného prostoru připíšeme i domácímu pracovnímu okruhu“, pak se „... problém sblížení dělníků a inteligence ani v etapě budování rozvinutého socialismu neredukuje na odstraňování rozdílů v obsahu práce. Stále ještě se jedná také o homogenizaci v třídní ekonomické základně jedné i druhé“ (s. 112). Předložený teoretický model (ve své operacionalizované podobě) umožňuje prohloubit analýzu ekonomiko-sociologické struktury a společenských mechanismů jejího utváření pod povrch velkých sociálních skupin do jemného přediava jejich společenských vztahů a činností spjatých se sférou předsocialistických přivlastňovacích forem.

Studie R. Roška (a s jistým předstihem i realizovaný výzkumný projekt studia SPO a DPO) tak v teoretické i v empirické rovině řeší některé otázky, jejichž zodpovězení si klade za úkol ekonomická sociologie v Sovětském svazu. Přínosem pro výsledky práce zúčastněných řešitelských kolektivů by jistě bylo prohloubení mezinárodní spolupráce v této oblasti.

Recenzovanou publikaci mohu doporučit sociologické veřejnosti k hlubšímu studiu pro její aktuálnost, teoretický přínos i řadu inspirací.

Hynek Jeřábek

J. A. Pichňa: Sociologické problémy vynálezovského a zlepšovateľského hnutia v priemyselnom podniku

Bratislava, Práca 1987, 232 s.

V posledních letech sledujeme v knižní sociologické produkci z oboru sociologie průmyslu a podniku větší specializaci tematiky. Jsou vydávány monografie zaměřené k jednotlivým závažným problémům struktury a fungování společenského systému podniku, resp. rozsáhlejších průmyslových komplexů. Jednomu z mimořádně závažných témat je věnována kniha známého slovenského sociologa podniku doc. J. A. Pichňa. Název publikace ani dostatečně nevystihuje šíři problematiky, kterou se autor zabývá. Jde totiž o podrobnou sociologickou analýzu společenských podmínek, souvislostí a společenské role zejména technických novot a inovací. Potřeba důkladnějšího, komplexního a systémového pohledu na tuto problematiku je pocítována již delší dobu a také v Sociologickém časopise jsme na ni upozorňovali konstatováním, že se „sociologie průmyslových systémů postupně zaměří na zpracování sociologické teorie inovací či na doplnění dosavadních inovačních teorií o tento aspekt“. (1)

Poznatky, které Pichňova kniha přináší, mají význam pro sociologickou teorii i pro praxi hospodářského a sociálního řízení. Řešením sociologických otázek inovací autor navazuje na tradiční linii sociologické teoretické práce. V sociologické teorii — marxistické i nemarxistické — byla totiž vždy věnována velká pozornost společenské roli a společenským důsledkům novot (Innovation, Neuerung apod.), ať technických nebo společenských, a jejich konkrétních forem — objevů a vynálezů.

(4) Zaslavskaja, T. I.: *Aktual'nyje problemy ekonomiko-sociologičeskoj teorii*. Izvestija Sibirskogo otdelenija AN SSSR, Serija ekonomiki i prikladnoj sociologii 1987, vyp. 3, s. 5.

(5) Zaslavskaja, T. I.: *Ekonomika cez prizmu sociológie*. Sociológia 1987, č. 5, s. 493.

(1) Sociologický časopis č. 2/1986, s. 105.

V marxistické teorii byly tyto problémy rozpracovávány v souvislosti s analýzou rozhodující společenské úlohy výrobního způsobu a hlavně jeho jádra — výrobních sil, v nemarxistické teorii v souvislosti s hledáním plurality faktorů působících společenskou změnu. Z praktického hlediska je důležité, že J. A. Pichňa dopracovává naše dosavadní parciální technické a ekonomické přístupy k inovacím o jejich sociologický aspekt. Tím vytváří základ pro obecnější přístup k inovacím, který vybízí k respektování všech významných stránek inovačního procesu při jeho konkrétním řízení. V podobě bezprostředně aplikovatelného poznání se Pichňovou publikací dostává do rukou řídících pracovníků, specialistů z výzkumu, vývoje a technické přípravy výroby a rovněž podnikovým sociologům pomůcka, která může ovlivnit dynamizaci vědeckotechnického rozvoje v průmyslových organizacích a přispět k urychlení celkového ekonomického a sociálního rozvoje. Tato potenciální funkce posuzované publikace nabývá neobyčejné aktuálnosti v současnosti, kdy v socialistických podnicích budou — s rozšiřováním prostoru pro rozvíjení samostatných technických, výrobních, ekonomických a komerčních aktivit — hledány dosud neodkryté rezervy růstu.

Pro všechny dřívější publikace J. A. Pichni je příznačná jejich pozoruhodná sociologická kultura. Také v jeho nejnovější práci se tato kultura výrazně projevuje například seriózním hodnocením všech skutečných hodnot, které v daném tematickém okruhu přinesl dosavadní vývoj sociologie. Projevuje se také v tom, že východiskem jeho nových řešení i praktických doporučení je důkladná kategoriální analýza, která — mimo jiné v důsledku významových rozdílností pojmů, daných již jazykovými zvláštnostmi literatur, z nichž autor cituje — byla nesnadná, a proto ani nepředstavuje v této práci poslední slovo. Otázka novot, inovací, objevů, vynálezů apod. souvisí se základním sociologickým problémem společenského pohybu, vývoje, změn a jejich zákonitostí. Autor vykládá speciální pojmy z oblasti inovační teorie především v souvislosti se vzestupným společenským vývojem a s rolí společenské praxe v tomto vývoji. Uvádí, že „společenský vývoj... zahrnuje mnohotvárnost projevů lidské aktivity, jakým je například i aktivita vyjádřená inovačním procesem“ (s. 11). Poznává k tomu, že i když společenský charakter hybných sil společenského vývoje vyrůstá z předchozích a současných společenských vztahů, nelze pomíjet bezprostřední podněty lidského jednání pramenícího z individuálního vědomí jedinců, které „společně se společenským vědomím (proporcionality se často přeskupuje) silně ovlivňuje tvořivé chování a jednání jednotlivců i společenských seskupení (skupin, kolektivů)“ (s. 12).

Obecné teoretické východisko Pichňovy publikace o technických inovacích je plně oprávněné. Ve světové sociologické literatuře, hlavně anglosaské, se setkáváme s uplatněním obdobného východiska takřka zásadně. Inovace, ať již je tento pojem vykládán jakkoli, náleží do širokého rámce problematiky „Social Change“, a nelze je bez tohoto vztahu v úplnosti docenit. Potvrzuje to například Smelserova práce *Social Change in the Industrial Revolution* z roku 1959, Allenova práce *Technology and Social Change* z roku 1957 a řada dalších. Jen v tomto spojení vystupuje s průkaznou náležitostí sociologický aspekt inovací. Definice dalších kategorií, s nimiž je nutno v teoretické i praktické činnosti v oblasti inovací pracovat, jsou v publikaci formulovány pomocí komparace definic a přístupů řady jiných autorů a logickou dedukcí. Jde například o pojem invence, který autor interpretuje nikoli jen jako nápad zrozený v inspiraci, ale „výsledek myšlenkového pochodu s výsledným efektem — nový upravený, potenciálně použitelný nápad či myšlenka“ (s. 15). Bez vřazení výkladu tohoto pojmu do kontextu logické analýzy dalších pojmů z tohoto okruhu nelze správně pochopit kategorii „novota“. Má svůj zdroj v invenci, avšak představuje již nový vědecký poznatek, novou teorii, novou hypotézu. J. A. Pichňa provádí rozsáhlou klasifikaci novot z různých hledisek (absolutní novota, relativní novota, novota—nápodoba, nová generace typu, derivát) a podrobněji definuje objev jako zvláštní kvalitu novoty.

Do samostatné kategorie zařazuje aplikovatelnou technickou novotu a opět s podrobnou klasifikací a srovnáváním definic různých autorů se zabývá takovými formami aplikovatelné technické novoty, jako je vynález, zlepšovací návrh a průmyslový vzor. S ohledem na praktické určení publikace je správné, že uvádí rovněž definice těchto pojmů obsažené v Zákoně č. 84/72 Sb. o objevech, vynálezech, průmyslových vzorech a zlepšovatelských návrzích. Samu inovaci pak chápe — na rozdíl od jiných autorů, kteří se touto problematikou zabývají (např. F. Valenta) — jako novotu aplikovanou v praxi. Píše, že „podle našeho názoru inovace je záměrnou a cílevědomou činností do praxe vnesená (aplikovaná) předpokládaně pozitivní aplikovatelná novota (technická, ekonomická, společenská, kulturní). Zdů-

razňováním záměrné a cílevědomé činnosti chceme eliminovat z obsahu pojmu jakoukoli (např. i negativní) změnu“ (s. 40). Nejen v definici, ale také v klasifikaci inovací, představuje Pichňova kniha korekci ustálených, více či méně redukcionistických představ o inovačních typech a rádech a zaměřuje pozornost řídicí praxe na četné dosud zanedbávané dimenze inovací a inovačního procesu.

Pokud jde o kategoriální analýzu a zejména komparace definic a přístupů k uvedeným pojmům, je nutno tuto problematiku dále zkoumat. Někdy provádíme srovnání pojmů, které sice mají tutéž slovní formu, ale jiný obsah, a tudíž také jiné místo v sociologické teorii. Například pojem inovace (Innovation) v nemarxistické sociologické literatuře USA i jinde má široký význam „novota“, pojem invence (Invention) znamená vynález. Kromě toho se pojmy vynález a objev (Discovery) zpravidla nerozlišují. Vynález je ve světové literatuře vztahován k celé sféře kultury (ve spencerovském smyslu superorganického systému), tedy nejen materiální výroby, analýza jeho sociálních souvislostí pokrývá celou problematiku, která se u nás po právu vyjadřuje diferencovanějším pojmoslovím (viz např. S. C. Gilfillan, *Sociology of Inventions* 1935).

Jádrem publikace je sedm kapitol (celkem má publikace vedle úvodu a závěru osm kapitol), věnovaných různým sociologickým, event. sociologicko-technickým a sociologicko-ekonomickým aspektům inovačního procesu v hospodářské praxi, jako jsou mechanismus inovačních aktivit, difúze inovací, společenské důsledky inovací aj. Inovační proces autor vymezuje jako komplex procesů, v němž jsou zahrnuty vědecké bádání, tvořivě konstrukční proces a aplikační proces, tj. proces řídicí a správní činnosti, jehož cílem je zavedení technické novoty do hospodářsko-politické praxe. Jde o proces ve své podstatě společenský. Přes tuto nepopíratelnou skutečnost je u nás sociologickému obsahu inovací dosud věnována malá pozornost a je nutno dát za pravdu Pichňovu konstatování, že „společenská realita inovačního procesu je ještě v mnohých směrech zahalena rouškou nepoznaného“ (s. 52). Toto sociologickou realitu inovačního procesu představují „společenské procesy, vztahy, společenské vědomí, jejich obsah a formy, které se projevují jako nositel (agens) forem seskupení při vzniku, kreování aplikovatelné novoty a při jejím zavádění (implementaci) do hospodářsko-politické praxe“ (s. 51). K tomu je nutno dodat, že inovační proces a inovační aktivity zpětně samy působí na skupinové změny a vyvolávají i další společenské důsledky.

J. A. Pichňa zavádí nové kategorie postihující dosud málo zkoumané stránky inovačního procesu, oživuje terminologii, která již byla při sociologickém studiu společenské úlohy novot použita, a modifikuje ji s ohledem na vymezený objekt zkoumání, jímž je inovační proces v podnikové sféře. Podrobně klasifikuje potřeby společenského systému podniku, vedoucí k rozvíjení inovačního procesu (k větší názornosti používá v tomto i v dalších případech grafické vyjádření) a zabývá se sociálním tlakem, který působí na vznik inovačních aktivit v podniku. Poněkud nedoceňuje tlaky přicházející z nadnárodního a nadstátního okolí, ačkoli právě tato forma společenského tlaku nabývá v podmínkách mírového soutěžení dvou protikladných společenských soustav na intenzitě.

Do teorie inovací vnáší autor nový potřebný pojem — inovační pole. Jde vlastně o určitý dílčí systém v podnikovém systému, který je s ním spjat, ale není s ním totožný. Prvky a struktura tohoto dílčího systému jsou vymezeny inovačním procesem a jednotlivými inovačními aktivitami. Je to pole, v němž se pohybují intereenti či účastníci inovačního procesu, přičemž s každým novým inovačním procesem vzniká nové inovační pole. To je dáno konkrétností a specifícností jednotlivých inovačních procesů. Doslovná Pichňova definice inovačního pole zní: „Inovační pole... je společenský areál, v kterém se realizuje společenský proces vzniku, difúze a zavádění technických novot do praxe (inovační proces)“ (s. 64).

Teoretický význam tohoto pojmu je podle mého názoru v tom, že umožňuje diferencovaně zkoumat společenské důsledky inovací na ty části podnikového systému, které stojí mimo inovační pole a že vymezuje prostor ve společenském systému podniku, který má pro vědeckotechnický rozvoj rozhodující význam. V inovačním poli dominuje inovátor jako nositel inovačního procesu. Také tento pojem byl v sociologické literatuře znám. Měl zde výrazný sociologický obsah, neboť za inovátory byli pokládáni sociální vůdcové v tom smyslu, že přispívali k vývoji nových sociálních forem (viz např. R. T. Lapiere, *Sociology* 1946, s. 520). V práci J. A. Pichni se však vztahuje k tvůrcům technických inovací.

Zkoumání inovačního procesu, jeho struktury, průběhu a funkčních podmínek jde v posuzované publikaci do veliké hloubky a šířky. Autor upozorňuje na četné jeho stránky, které dosud ke škodě věci zůstávaly stranou teoretické i řídicí práce.

Týká se to například typologie mobilizovatelných zdrojů, tak důležité podmínky inovačního procesu jako jsou informace, některých společenských defektů informačního procesu, přesného vymezení funkce těch článků podnikového systému i jeho prostředí, které se sice samy technickou tvorbou nezabývají, ale které mohou vznik a šíření inovací podněcovat aj. Tyto články označuje jako impulsové inovační buňky (z nich přicházejí aktivní podněty) a protektorské inovační buňky (pouze podporují inovační proces).

Také mechanismus vzniku technické novoty a mechanismus průmyslové podnikových inovací zaujímá v Pichňově práci místo, které je úměrné významu této otázky. Škoda jen, že pojem mechanismus není přesně definován. Pomohlo by to lépe se orientovat v používání tohoto pojmu také v ryzi ekonomické, resp. sociálně ekonomické oblasti. Tento pojem by zasluhoval důslednou systémovou analýzu. Nicméně detailní explikační ráz Pichňova výkladu umožňuje rozpoznat prvky a vztahy mechanismu vzniku technické novoty (vč. vynálezectví a zlepšovatelství), mezi nimiž právem nechybí výčet těch nástrojů řízení inovací, které jsou vlastní socialistickému systému, jako je plánování a prognózování. Prognostické poloze řízení inovačního procesu mělo být věnováno více místa. Zmíněný mechanismus vzniku novot a inovací je interpretován převážně sociologicky, jak přirozeně vyplývá ze zaměření publikace. Výklad mechanismu plynule přechází k jedné z nejzávažnějších otázek — k připravenosti společenského systému podniku vytvářet a stimulovat činnost kreačních inovačních buněk. Zde se otevírá široké pole také pro empirický sociologický výzkum.

J. A. Pichňa ve své práci připomíná a vlastně do naší literatury o sociologii podniku znovu zavádí pojem difúze. Speciálně ve vztahu k inovačnímu procesu jde o nezastupitelný pojem, protože šíření či „vyzařování“ více či méně záměrných a více či méně jasných informací o novotách je podmínkou jejich rozšíření a přímo zespolečenštění. Připomínám, že difúze jako sociologická kategorie má samozřejmě obecný význam a dosah, protože veškerý vývoj kultury či civilizace je zabezpečován mimo jiné šířením novot, ať technických kulturních či obecně společenských, z jedné kulturní oblasti do jiné, z jednoho oboru do druhého (disperze anebo vzájemné zúrodnování — Cross Fertilization) i z jednoho období do dalšího.

Z literatury autor přejímá různé matematicko-logické modely difúze (M. Tabin, J. S. Coleman aj.), které však mají pro nás pouze informační hodnotu, neboť jejich konkrétní aplikace pomocí výpočetní techniky by předpokládala pracovat s příliš vysokým počtem těžko získatelných informací a přitom má praktickou hodnotu například rozbor překážek, především sociálních, které vznikají na dráze difúze informací o novotách a inovacích. Z tohoto hlediska má veliký význam i rozbor problematiky času difúze informací o novotě. Škoda jen, že v publikaci není pokryta sociologická stránka časového průběhu a časových intervalů inovačních cyklů, která je u nás zpracována z hlediska ekonomických důsledků, výpočtové i graficky, bohužel ústřední, tj. sociologický moment chybí.

Ze systémové teorie, aplikace systémově inženýrských postupů a metod je známo, jak velkou úlohu hraje při zavádění nových technických, organizačních a jiných řešení implementace. Je nutno ocenit, že J. A. Pichňa se dosti podrobně zabývá sociologickými souvislostmi implementace inovací. Je zbytečné, jestliže do jinak velmi hodnotné publikace se při diskusi o implementaci inovací uvádí P. F. Drucker jako francouzský autor (s. 153), ačkoli jde o jednoho z nejznámějších odborníků z teorie a praxe organizace a řízení v USA.

Velmi aktuálně vyznívají kapitoly o absorpci inovací podnikovými systémy různé velikosti. Autor správně upozorňuje na chybný apodiktický soud, že inovacím jsou přístupnější menší a střední podniky než rozsáhlejší hospodářské komplexy. S takovými soudy jsme se v otázce dynamické adaptability podnikových systémů nezřídka setkávali při diskusích o návrhu zákona o státním podniku. Zvláštního ocenění zasluhuje, že Pichňova publikace je uzavřena kapitolou *Sociotechnické náměty*. Týká se především inovability společenského systému podniku, tedy jeho připravenosti přijímat a implementovat technicky aplikovatelné novoty.

Z širokého rejstříku problémů připravenosti společenského systému podniku autor vyjímá především otázky organizace společenského systému podniku a dále otázky autoregulačního procesu v tomto systému. Doporučení se týká optimální funkční kompletizace společensko-profesních pozic a rolí, alokace účastníků společenského systému podniku a optimalizace výstavby komunikační sítě, která má z hlediska fungování lidského prvku společenského systému podniku veliký význam, zejména v oblasti inovační aktivizace tohoto prvku. Autor se zmiňuje o vytváření profes-

ních pozic potřebných pro sledování a urychlování všech procesů spojených s inovacemi, o potřebě vzniku organizačních segmentů u řídicích pozic, které by podporovaly průběh inovačních procesů aj. Na různých místech publikace se pochopitelně objevují i zmínky o vzdělanostních a kvalifikačních předpokladech existujících nebo potenciálních inovátorů. Pozornost těmto otázkám je však o něco menší, než by si pro svoji zásadní důležitost zaslouhovala.

Hlavní přínos publikace J. A. Pichni spočívá v rozšíření úhlu pohledu na řešený problém, v otevření nových cest sociologického výzkumu inovačního procesu a v systemizování i rozvinutí toho, co sociologie při zkoumání sociologických souvislostí novot, inovací, objevů, vynálezů a zlepšovacích návrhů již přinesla. Kromě drobnějších připomínek, které jsem formuloval v předchozím textu, ještě na závěr uvádím, že by neškodilo více propojit řešené otázky s problematikou pracovních kolektivů. V publikaci se sice hovoří o stimulacích anebo různých strukturních otázkách sociálního systému podniku, ale vztahy v pracovním kolektivu, hodnotové a normativní orientace, zájmy členů pracovních kolektivů, zejména míra vztahu mezi zájmy individuálními a společenskými jsou zmiňovány jen okrajově. Kniha se rovněž měla zabývat technickými, „aparaturními“ a vůbec hmotnými podmínkami inovačního procesu. Dobrá aparaturní vybavenost totiž inovační proces akceleruje. Protože sociologická teorie novot a inovací má dát konkrétní impulsy k realizaci strategie urychlení ekonomického a sociálního rozvoje, musí se zabývat rozpracováváním takových otázek, jako je vztah akcelerace novot a technických inovací k objemu původních vědeckotechnických poznatků, jimiž daný systém disponuje, k množství a úrovni měřicí a vůbec experimentální techniky a ke stupni rozpracovanosti vědecké metodologie. Jsou to problémy, které rovněž souvisejí se stavem a funkcí společenského systému podniku.

Tyto a jiné problémy otvírají další pole užitečných a fundovaných studií o novotách a inovacích, jimž publikace J. A. Pichni dává mimořádně zdařilý základ a inspirující impuls.

Vladimír Čech

P. Bliznakov: Sociologičeski problemi v ikonomikata (Sociologické problémy v ekonomice)

Sofija, Nauka i izkustvo 1987, 168 s.

Nakladatelství Nauka i izkustvo v Sofii vydalo v roce 1987 mimořádně aktuální publikaci jednoho z významných bulharských sociologů prof. Petko Bliznakova, dobře známého svými pracemi a referáty na vědeckých konferencích i u nás. Kniha je koncipována velmi sevřeně, sestává z úvodu, 3 kapitol a závěru.

Již v úvodu, *Bulharská sociologie před problémy ekonomiky*, autor uvádí, že současná etapa boje za urychlený ekonomický rozvoj socialismu a s ním související vědeckotechnická revoluce staví před marxisticko-leninskou sociologii nové, skutečně tvůrčí úkoly. Poukazuje na to, že buržoazie v rozvinutých kapitalistických zemích již dříve formovala svoji sociologii jako poznávací a řídicí nástroj společnosti a zejména ekonomické stabilizace svého systému. Kdysi i nyní se buržoazní sociologie rozvíjí jako alternativa revolučních tendencí v dělnické třídě a v socialistické přestavbě světa. Minulá i současná buržoazní sociologie má rozmanitý a bohatý metodický arsenal pro zkoumání a řízení kapitalistické ekonomiky. Její teorie a metody mají jak řídicí, tak ideologické aspekty a pomáhají kapitalistům překonávat krizové procesy jak v ekonomice, tak ve společenském rozvoji svého systému. I když se některé z nich „otupí“, buržoazní sociologové je rychle nahradí novými teoriemi a novými metodami. Buržoazní sociologie je zaměřena na ideologické i na praktické zvládání sociálních důsledků ekonomického a vědeckotechnického rozvoje kapitalismu takovým způsobem, aby nedošlo k nazrávajícím třídním přeměnám v jeho systému. Ekonomické chování lidí se zkoumá jako konkrétní případ jejich vlastního sociálního chování. Z toho vyplývá i řídicí působení manažerů — „paternalismus“, „mezilidské vztahy“, podíl na zisku apod. — zaměřené na udržení kapitalistických společenských vztahů.

Kvalitativně jiné jsou úkoly současné marxisticko-leninské sociologie, sociologie rozvinuté socialistické společnosti. Jde o to prognózovat budoucí ekonomiku socialismu i pomocí sociologických přístupů, vidět ekonomické kategorie a zákony, ekono-

mické jevy a procesy v sociálním kontextu, v odhalování jejich sociálních determinant, sociálních komponentů a sociálních důsledků. Marx v *Kapitálu* analyzoval nejen ekonomickou strukturu kapitalistické formace, ale i její sociální stránky. Leninyv sociologické analýzy kapitalismu představují nevyčerpatelný metodologický zdroj současné sociologie socialistické ekonomiky.

Sociologické problémy socialistické ekonomiky byly poprvé nastoleny na 6. světovém sociologickém kongresu v Evianu v r. 1966. Bulharská sociologie více než 20 let „atakují“ ekonomické téma z různých stran. V popředí je oblast sociologie práce, která odhaluje základy socialistické ekonomiky. Bohatý materiál byl nashromážděn v oblasti sociologie povolání a profesní orientace, v oblasti adaptace mladých dělníků. Prohloubily se výzkumy pracovního kolektivu a podniku jako sociálního systému. Odhalila se sociologická souvislost mezi příjmy a pracovním chováním atd.

Problémy bulharské ekonomiky a jejího rozvoje do konce dvacátého století byly nejdůležitější analyzovány XIII. sjezdem Bulharské komunistické strany. Složitá situace vyžaduje, aby řídicí hospodářské struktury využívaly poznatky i z oblasti sociologie. Technologická přestavba národního hospodářství vyžaduje investice nejen do strojů, ale i do lidí. Nové technologie vyžadují nejen nové dělníky a specialisty, ale vytvářejí i nové vztahy mezi dělníky, mezi dělníky a specialisty, mezi specialisty a vedoucími atd. Vytváří se nový materiální základ fungování a rozvoje pracovních kolektivů. Vychází i úkol sociální přestavby pracovních zdrojů.

Mezi hospodářskými subjekty má stále větší roli pracovní kolektiv. Aby se stal skutečným výrobcem zboží, musí se vychovávat i jako spotřebitel schopný identifikovat se s pracujícími, pro něž vyrábí.

V podmínkách současné vědeckotechnické revoluce může sociologie pomoci účelně vytvářet sociální mechanismy odpovídající ekonomickému a technickému rozvoji. Sociální sféra nabývá v současné etapě rozvoje rysy hlavní společenské sféry, v níž se realizují nejvyšší cíle a hodnoty socialismu.

Sociologizace ekonomiky — zákonitost zralého socialismu je název první části první kapitoly *Předmět a metody marxisticko-leninské sociologie při zkoumání ekonomiky*. Myšlenka zkoumat sociologizaci ekonomiky se poprvé objevila u S. Michajlova při zkoumání vzájemného působení plánování a jiných řídicích činností. Sociologizace jako teoretická kategorie odráží proces vzájemného působení jednoho jevu na prvky celého společenského systému. Sociologizace ekonomiky se projevuje ve skutečnosti, že se v jejím rámci rozvíjí široký okruh neekonomických jevů, které spolupůsobí s ekonomickými a vytvářejí jejich sociální, ideologickou, politickou, komunikativní, řídicí a další stránky. Ekonomické procesy a jevy pak mají nové integrační znaky, které určují jejich socialistický obsah. Sociologizace ekonomiky urychluje její rozvoj a vytváří podmínky pro to, aby si pracující plněji osvojovali materiální životní podmínky vytvářené ve sféře materiální výroby. Produkty materiální sféry získávají „pozitivní sociální přírůstek“. Sociologizace se dále projevuje v posilování vzájemného působení se sférou nemateriální produkce. Sociologizace ovlivňuje i větší komunikativnost mezi lidmi v ekonomické sféře. Přitom sociologizace ekonomiky probíhá v nejtěsnějším vzájemném působení s řídicí sférou. To všechno vede k závěru, že sociologizace ekonomiky působí jako narůstající zákonitost v rozvoji současné socialistické společnosti. Rozvinutější komponenty materiální výroby mají bohatší sociální funkce a vyžadují širší propojení s ostatními komponenty společnosti, aby působily efektivněji. Například práce s jednoduchými nástroji a stroji ve výrobě vymezuje úzké hranice rozvoji intelektu, zatímco práce na automatech vyžaduje nejen rozvinutou intelektuálnost a širokou komunikaci, ale i rozsáhlejší vědecké znalosti, uvědomělou disciplínu, aktivní formy odpočinku, psychologický komfort při práci atd. Všechny tyto požadavky mohou být uspokojovány „produkty“ nemateriálně výrobní sféry společnosti. To znamená, že se proces sociologizace ekonomiky realizuje i prostřednictvím její intelektuální sféry.

Druhá část první kapitoly má název *Sociologické poznávání ekonomiky*. Autor uvádí, že sociologické poznávání ekonomiky je zaměřeno jak na sociologické zákony, tak i na mechanismus jejich vzájemného působení s ekonomickými zákony, což má stále větší úlohu v materiálně výrobní sféře. Při zkoumání ekonomických procesů a ekonomických výsledků v této sféře vychází sociologie z těchto tří kritérií: 1. cíle a celistvost společnosti, 2. směry a tempa sociálního pokroku a 3. vzrůstání

objemu a funkcí ekonomického subjektu. Sociologické poznávání ekonomiky se zaměřuje na odhalování sociálních cílů objektivně daných ekonomickému subjektu. Globálním sociologicky hodnotícím kritériem rozvoje socialistické ekonomiky je realizace principu „každý podle svých schopností, každému podle jeho práce“. Na úrovni jednotlivce se sociální pokrok projevuje v rozdělování pracovních zdrojů a výběru kádrů podle jejich schopností, na úrovni kolektivu v překonávání podstatných rozdílů mezi pracovními a životními podmínkami pracujících a na úrovni celostátní v ekonomizaci sociální politiky a v její přeměně v důležitý faktor zvyšování technické úrovně a efektivnosti společenské výroby. To znamená, že sociologie musí zkoumat ekonomiku jako jednotný sociálně ekonomický komplex a hodnotit ji podle kritérií sociálního pokroku. Sociologické poznávání je zaměřeno na dva systémy v materiálně výrobní sféře. Za prvé jsou to výrobně ekonomické činnosti, zahrnující celou výrobu, a za druhé jsou to sociálně ekonomická sdružení lidí, organizace a instituce, jejichž prostřednictvím se tyto činnosti uskutečňují. Autor shrnuje sociologické poznávání ekonomiky do čtyř problémových okruhů:

1. Odhalování charakteru společenského systému, v němž se rodí, probíhají a „hasnou“ ekonomické jevy a procesy. Úkolem je modelovat hranice a optimalizovat výstavbu, fungování a rozvoj společenských systémů za účelem efektivnějšího rozvoje ekonomických procesů.
2. Odhalování vazeb a vzájemného působení mezi sociologickými a ekonomickými zákony s cílem vytvoření mechanismu k jejich plnohodnotnému působení a využívání.
3. Budování systémů řídicích metod adekvátních sociálně ekonomické podstatě materiálně výrobní sféry a jejich podsystémů, aby se jejich řízení dostávalo na vědeckou úroveň.
4. Zkoumání reálné sociální efektivnosti fungování a rozvoje národního hospodářství a celé ekonomiky s cílem zabezpečit rychlejší budování vyspělé socialistické společnosti.

Třetí část první kapitoly je nazvána *Sociologické zkoumání ekonomiky*. Autor uvádí, že sociologický výzkum ekonomiky začíná ideovým úkolem, který vypracovává ekonom, jenž zná hospodářskou činnost, její problémy, procesy a jevy. Ideový úkol sociologického výzkumu ekonomiky se především zaměřuje na specifické formulování tématu. Každý ekonomický problém lze zkoumat sociologicky, musí však být sociologicky definován. Při respektování pouze ekonomických parametrů dochází k nebezpečí, že se poznání omezí nebo že sklouzne do technokratismu.

Autor v této části konkrétně ukazuje, jak provádět sociologický výzkum ekonomiky — počínaje výzkumným projektem, přes vypracování výzkumného dotazníku, pomocí něhož se získají sociologické informace, až po sociologickou analýzu.

Druhá kapitola je nazvána *Národní hospodářství jako sociální systém*. V první části této kapitoly, nazvané *Sociální struktura národně hospodářského komplexu*, autor uvádí, že národní hospodářství plní své úkoly v rámci svých čtyř základních funkcí. První z nich je organizační funkce, která se zaměřuje na ovládání přírodních a pracovních zdrojů společnosti a vytváření materiálně výrobní sféry. Druhá je ekonomická funkce, která se projevuje v přetváření přírodního bohatství v bohatství sociální podle potřeb a zájmů socialistického jedince a společnosti. Třetí funkce je sociální. Je to funkce, která vytváří mnohotvárnou strukturu společnosti, třídy a vrstvy, profese, pracovní kolektivy, komunity apod. a jejich životní způsob. Čtvrtá je infrastrukturní funkce, která je zaměřena na vytváření nevýrobních sfér a podmínek nutných pro reprodukci společnosti. Tyto funkce národního hospodářství pronikají celou jeho strukturou a určují dva typy úkolů každého jeho článku: materiálně výrobní a sociálně ekonomické.

Ve druhé části, *Sociologický výzkum průmyslu*, autor podrobně charakterizuje specifiky socialistického průmyslu, včetně sociálního portréту dělnické třídy, doplněného o její pracovní a sociální aktivitu. Uvádí, že je třeba se nejprve soustředit na charakter průmyslové práce a práce v celém průmyslovém systému. Současná technika vyžaduje od člověka určité fyzické a psychické vlastnosti, nikoli všeskerou způsobilost k práci. Člověk obsluhující stroj v podstatě doplňuje jeho vlastnosti, jeho technickou nedokonalost. Nikoli stroj zprostředkovává práci člověku,

ale člověk se svými jednotlivými vlastnostmi zprostředkovává fungování stroje. Jinými slovy, práce dělníka nevyžaduje rozvíjení celého jeho intelektuálního potenciálu, všech jeho osobních kvalit. Problémem však je, jak organizovat průmyslovou výrobu, aby vyvolávala nové síly u člověka, tj. aby jej rozvíjela v pracovníka pro vysoce kvalifikovanou průmyslovou práci při dosažení intenzivního rozvoje průmyslu — komplexní automatizace, elektronizace, robotizace atd.

Třetí část druhé kapitoly je nazvána *Sociologická charakteristika trhu*. Autor se v ní zaměřuje i na tuto základní sféru národního hospodářství, která vyžaduje sociologické znalosti a sociologický přístup ekonomů, na obslužnou sféru, v níž trh představuje rozsáhlý sociálně ekonomický systém. Charakterizuje socialistický trh — na rozdíl od trhu jiných společenských formací, od nichž se liší obsahem, formou i funkcemi. Socialistický trh se jeví jako „uzel“ celé řady ekonomických a sociologických zákonů: zákona neustálého růstu potřeb pracujících, zákona ekonomie času, zákona vzájemného působení mezi produktivitou práce a úrovní spotřeby, zákona souladu mezi nabídkou zboží a spotřebitelskou poptávkou atd.

Třetí kapitolu autor nazval *Sociologický přístup k hospodářským jednotkám*. V její první části, *Sociologický model socialistického podniku*, uvádí, že základem sociologického modelu podniku je společenská dělba práce. V tomto modelu mají specifické místo lidé jako subjekty výroby a její organizace, které vnášejí do podniku různé společenské procesy prostřednictvím svých potřeb, zájmů, cílů a postojů, čímž působí na fungování a výsledky činnosti podniku. Aby mohly být uspokojovány výrobní i nevýrobní potřeby a individuální, skupinové a společenské zájmy, musí mít podnik určitou sociální strukturu. V podniku se nejvíce projevuje proces „sociologizace“ ekonomiky a „ekonomizace“ sociálních činností pracujících. V rámci komponentů vytvářejících podnik jako sociální systém má vedle technického, ekonomického a administrativně řídicího podsystemu významné místo sociální podsystem v podobě pracovního kolektivu a socialistického jedince jako stavební jednotky. Chování lidského komponentu určuje celý systém procesů, které probíhají v podniku a vytvářejí jeho obsah.

Ve druhé části, nazvané *Sociologická měření pracovního kolektivu*, autor označuje pracovní kolektiv za specifický socialistický jev, který se nemůže objevit jen jako běžné výrobní sdružení lidí. Vychází z toho, že socialistický pracovní kolektiv se zakládá na 1. společenském vlastnictví výrobních prostředků, 2. společenské dělbě práce a její socialistické organizaci 3. společenském charakteru práce lidí osvobozených od vykořisťování a 4. kolektivním zájmu socialistické společnosti. Pokud jde o kolektivismus, nemůže přijít zvenčí, ale musí vzniknout jako výsledek vzrůstající závislosti jednotlivce na kolektivu a kolektivu na společnosti. Zvláštní místo v tomto procesu mají kolektivní zájmy, které mají kvalitativně nový obsah. Pracovní kolektiv se nejprve utváří jako výrobní organizace a teprve postupně získává rysy sociálního celku. Každý pracovní kolektiv se utváří jako výsledek uvědomělé organizátorské a řídicí práce, a to na základě pěti principů: 1. principu profesní vhodnosti pracovníků v příslušném podniku, 2. principu sociálně politické vhodnosti pracovníků, 3. principu socialistického rozdělování podle práce, 4. principu spojování osobních a kolektivních zájmů a 5. principu samoorganizace kolektivu, přičemž se dává možnost prvotním kolektivům, aby si samy regulovaly své složení, rozdělování výdělku apod.

Utváření kolektivu není jednorázový akt. Tento proces má tři stadia:

1. stadium prvotní orientace — adaptace, v němž si pracovníci osvojují výrobní operace na konkrétním pracovišti a seznamují se s profesními a sociálními normami své práce;
2. stadium konsolidace, v jehož rámci se rozvíjí pracovní a sociální aktivita členů kolektivu;
3. stadium zralosti kolektivu, v němž vzájemné vztahy v kolektivu sblížují formální strukturu s neformální.

Poslední, třetí část knihy má název *Sociologické prvky v řízení podniku a pracovního kolektivu*. Autor v ní vychází z toho, že nejvýznamnějším sociologickým přístupem k řízení ekonomiky je sběr sociologických informací z oblasti národohospodářské soustavy, z oblasti sociálního plánování, z řízení celého systému reprodukce

apod. Základní ideou v teorii sociologických informací je idea celistvosti jevu. Ekonomická informace nemůže obsáhnout celý ekonomický jev, který je vždy produktem vzájemného působení objektivních a subjektivních faktorů. Sociologická informace je taková informace, která neukazuje jen subjektivní stránku, ale i její působení se stránkou objektivní. Sociologický ukazatel nosí v sobě ideu celku, který zkoumáme. Zvláště důležitá je informace o utváření a rozdělování pracovních zdrojů, o jejich pohybu mezi odvětvími a o teritoriální organizaci národního hospodářství. Sociologická informace dále zahrnuje pracovní chování pracovní síly — zainteresovanost, iniciativnost, disciplinovanost aj. — stejně jako sociální chování — semknutost, konfliktnost, informovanost, demokratismus apod.

Sociologický přístup k národnímu hospodářství se projevuje i v metodách sociálního plánování, které je zaměřeno na změny ve stavu a chování pracovních zdrojů jako ekonomického subjektu. Sociologická podstata sociálního plánu spočívá v tom, že se projevuje a využívá jako nástroj ovládnutí reálné struktury národohospodářského systému a obohacování jeho akumulované struktury v podobě pracovních kolektivů. Ekonomický růst a technické inovace nepřinášejí automaticky kladné sociální výsledky. Těch lze dosáhnout jen na základě předběžného cílevědomého rozvíjení organizační a ideové práce za účelem sociálního osvojování všech výrobních výsledků.

Sociologický přístup se realizuje i tím, že se do ekonomického mechanismu národohospodářské soustavy vnášejí sociální prvky a že se tento mechanismus mění v sociálně ekonomický mechanismus. Jsou to jednak zájmy socialistického jedince, které nejsou úzce ekonomické, ale mají širokou sociální povahu. Tak například zlepšování pracovních podmínek zvyšuje zájem lidí o výrobu. Druhou sociální kvalitou jednotlivce a pracovního kolektivu je iniciativnost, zejména kolektivní. Cíl, jako sociologický prvek v ekonomickém mechanismu, vychází z toho, že socialistický pracovník není pouhý „ekonomický člověk“, ale mnohostranně rozvinutá osobnost. To znamená, že cíle v ekonomickém mechanismu překračují hranice výroby a zahrnují sociální hranice života socialistické osobnosti. Novým sociologickým prvkem v ekonomickém mechanismu je sociální mobilita pracovníků, která je nutná pro efektivní ekonomický rozvoj socialismu. Ekonomický růst socialismu je dán též sociální zaměřeností. Sociální orientace, zaměřenost národního hospodářství souvisí se zralostí socialismu. Vzrůstá nejen následkem ekonomického hromadění, ale i následkem „sociálního hromadění“. V určité etapě rozvoje socialismu se vytvářejí podmínky a s tím vzrůstají i potřeby rychlejšího zvětšování sociálního bohatství společnosti, které se projevuje ve větších investicích do rozvoje osobnosti, obohacování jejích znalostí a kvalifikace, jejího zdravotního stavu ap. Sociální bohatství se v člověku odráží v podobě společenské uvědomělosti, v hodnotové uvědomělosti, v humanismu ve vzájemných vztazích ap.

V závěru autor zobecňuje vztah ekonomiky a sociologického poznání a končí tím, co by měl znát ekonom z oblasti sociologie:

1. sociální strukturu svého hospodářského objektu;
2. sociologické rysy ekonomického subjektu;
3. sociologická kritéria své činnosti;
4. sociologické hranice práce a profesí, odvětví a regionálních ekonomických systémů;
5. sociologické informace — jejich obsah a metody analýzy.

Kniha napsaná za účelem sociologického vzdělávání ekonomů-specialistů a vedoucích pracovníků bohatě čerpá z poznatků jak klasiků marxismu-leninismu, tak i významných sociologů z mnoha zemí, včetně ČSSR. Svědčí o růstu zájmu i potřeby aplikace ekonomické sociologie v bratrské socialistické zemi, mající již své významné místo i na mezinárodním sociologickém fóru.

Libuše Lišková

Zamyšlení nad významem průkopnické práce J. D. Bernala „Sociální funkce vědy“

J. D. Bernal, *Die Soziale Funktion der Wissenschaft*, Berlin, Akademie Verlag 1986, 473 s.

Podnětem k tomuto zamyšlení je první německé vydání průkopnické práce J. D. Bernala *Společenská funkce vědy*(1) v nakladatelství Akademie-Verlag.

O tento počín se zasloužil sociolog z NDR H. Steiner. Skutečnost, že se k celé řadě překladů této Bernalovy práce nyní přiřazuje překlad v němčině, svědčí o životnosti uvedené práce, o jejím stálém významu pro teoretický výzkum vědy. Editor v tomto smyslu vyzývá čtenáře, aby pochopili opožděnou edici knihy v němčině ne jako bibliofilský počín, ale jako morálně politický krok, který má ukázat, že Bernalovy ideje jsou stále aktuální a rekonstrukce jejich vzniku nám umožňuje lépe pochopit jejich současný obsah. Skutečností však zůstává, že tato práce proniká do oblasti německé odborné literatury se značným časovým odstupem, což má zřejmě své historické kořeny. Na druhé straně tento časový odstup umožnil editorovi doplnit práci dalšími Bernalovými texty, které dokumentují rozvoj jeho koncepce v kontextu následujících historických zkušeností.(2)

Náš komentář je podnícen jednak editorovým úvodem orientovaným k Bernalově práci i k Bernalově osobnosti a také zkušenostmi z reflexe Bernalových prací v marxistických výzkumech u nás.(3)

Originalita Bernalova díla spočívá v tom, že formuloval paradigmatickou myšlenku v pojetí sociální úlohy vědy a z toho plynoucí potřebu nových přístupů k řízení vědy i potřebu nových sociálních postojů vědců. Obsah této myšlenky je ovšem třeba pochopit v kontextu meziválečných let a v ideovém kvasu, který vznikl jak s ohledem na krizi buržoazního liberalismu, tak i s ohledem na ideový i praktický nástup totalitního nacistického systému. Tyto hlubší okolnosti se transformovaly do myšlení vědců také s ohledem na měnící se podmínky vědecké práce. Vznikaly nové formy institucionalizace vědy, vědci se stávali zaměstnanci organizací financovaných státem nebo průmyslem a sdružovali se do profesních asociací, což jim umožňovalo kolektivněji vyjádřit své profesní i sociální postoje.

V Anglii byl již v roce 1917 založen *National Union of Scientific Workers* s velmi aktivním sociálním programem. Ve dvacátých letech však převládlo v jeho vedení křídlo konzervativních představitelů, razících myšlenku sociální neutrality vědy. V roce 1939 však dochází k radikalizaci této organizace, která byla mezi tím přejmenována na *Association of Scientific Workers*. J. D. Bernal patřil ke skupině jejích pokrokových členů prosazujících význam vysoké společenské odpovědnosti vědců. Recenzovaná kniha byla napsána právě v tomto historickém momentu a byla vlastně ideovým programem tohoto křídla anglických myslitelů.

H. Steiner ve svém úvodu výstižně charakterizuje všechny okolnosti, které ovlivnily zaměření i obsah Bernalovy knihy. Bezpochyby sehrával přitom velký význam profil jeho osobnosti: šlo o aktivního a úspěšného přírodovědce s původními badatelskými výsledky, o člověka, který se vyznačoval potřebou vysoké společenské a občanské odpovědnosti a který spatřoval ve vědě mocný nástroj pro řešení palčivých sociálních problémů své doby. Tyto postoje ho přivedly k potřebě osvojovat si filozofické přístupy. Zejména v marxistické filozofii spatřoval teoretický prostředek pro celistvé pochopení historické skutečnosti. Bernal byl a zůstává vzorem vědce dvacátého století, jenž je nezbytným typem pro úspěšné řízení rozsáhlých mezioborových vědeckých kolektivů fungujících v rozvinutých vazbách ke společnosti.

Reflexe marxistických názorů v tomto klimatu byla pozitivně ovlivněna zdánlivě nevýznamnou okolností – 2. mezinárodním kongresem pro historii vědy a techniky, který se uskutečnil v Londýně v roce 1931. Zde totiž k tématu kongresu *Věda na rozcestí* vystoupila skupina sovětských historiků s marxistickou koncepcí vědy, jež v tehdejšímu klimatu „internalistických“ koncepcí vědy (zdůrazňujících vnitřní poznávací síly vědy nezávislé na sociálním a historickém kontextu) předlo-

(1) J. D. Bernal: *The Social Function of Science*. London, George Routledge and Sons Ltd. 1939.

(2) Jde zejména o práci J. D. Bernal: *After Twenty-Five Years*. In: M. Goldsmith – A. Mackay: *The Science of Science*. London, Society in the Technological Age 1964.

(3) V českém překladu je Bernalova práce známa především z jeho pozdějšího díla *Věda v dějinách*, které bylo přeloženo do češtiny (vydalo v Praze 1960 SNPL).

žila sérii referátů s kvalitativně novým pohledem na povahu vědeckého poznání.(4) Tento vliv lze zřetelně vystopovat v pracích anglosaských vědců (např. J. Needhama, R. Mertona a zejména kroužku kolem J. D. Bernala). Podnítil vlastně celý proud výzkumů, reflektující nové podmínky vědy, který se později ustavil jako samostatný obor vědy — věda o vědě.(5) H. Steiner ve svém úvodu zdůrazňuje oprávněně tento vědecký význam práce J. D. Bernala a dokumentuje ho na konkrétním materiálu. K tomu je ovšem možno dodat, že Bernal také významně ovlivnil marxistické výzkumy rozvoje společnosti, a to zejména s ohledem na pochopení nové funkce vědy ve společnosti a z toho vyplývající nové nároky na perspektivy společenského rozvoje. Tyto výzkumy pak vyústily v zpracování marxistických koncepcí vědeckotechnické revoluce.

Bernalova práce *Sociální funkce vědy* je sice soustředěna na rozbor nových forem organizace a plánování vědy, obsahuje však i úvahy o její orientaci na řešení společenských problémů. Bernalova interpretace poznávacích a praktických úloh vědy byla různě přijímána a interpretována. V buržoazní společenské vědě byla nejprve chápána v úzkém slova smyslu (např. to lze pozorovat na programu a aktivitě londýnské nadace *Foundation of Science of Science*, která vznikla jako nositelka jeho idejí), a teprve později byly přijaty širší společenské souvislosti jeho koncepce. V marxistické literatuře byly obě stránky pochopeny jako výzva k hlubší analýze vzájemných vazeb mezi vnitřním fungováním vědy a její sociální úlohou. Zejména na tomto poli byly dosaženy značné úspěchy v objasnění sociální úlohy vědy v rozvoji perspektiv socialismu. Například v ČSSR měly práce J. D. Bernala podnětný vliv na výzkum povahy a perspektiv socialismu, které vyústily v originální koncepci vědeckotechnické revoluce, jež byla zpracována R. Richtou a významně ovlivnila a ovlivňuje teoretické rozvahy o strategii rozvoje socialismu. Měly však také vliv na prosazování nových přístupů k řízení rozvoje vědy. Ovlivnily například úsilí vědeckých orgánů o dokonalejší řízení a plánování vědy (viz např. Bernalovo vystoupení na konferenci organizované v ČSSR v r. 1959 k otázkám plánování ve vědě, která přispěla k pokusům o zvýšení úlohy vědy v plánování národohospodářských a sociálních procesů a k hledání nových cest plánování rozvoje vědy samé).

Životnost Bernalových myšlenek a postojů je dále podnícena zejména velmi výraznou formulací teze o růstu významu plánování samotného vědeckého rozvoje. Tato otázka je stále reflektována jako neřešený problém, je předmětem opakujících se kontraverzí, které pod označením „Bernal versus Polanyi“ prověřují zkušenosti každé etapy z hlediska jejího pokroku v zdokonalení forem řízení vědy. Historie těchto sporů začíná již v samotné Anglii po vydání Bernalovy knihy. Způsob organizace vědy ve válečném období přináší totiž řadu negativních jevů v organizaci vědy, které jsou spojeny s nadměrným utajováním a hierarchizací organizace vědecké práce. V roce 1943 byla založena *Society for Freedom of Science*, vedená M. Polanym, která kritizovala Bernalův přístup k řízení vědy i jeho knihu. Odtud také pramení označení těchto sporů, které pokračují doposud. H. Steiner objasňuje povahu těchto sporů i jejich obsah. K tomuto hodnocení lze dodat, že udržování sporných stanovisek k představě jak plánovat vědu a obtížnost hledání možných syntéz souvisí zejména s úzkým poznávacím zájmem, který vstupuje do těchto sporů. Pokud se bere za základ zkušenost jen ze samotného provozu vědeckých institucí a chování vědců, pak přirozeně rozpor mezi formální a neformální sociální strukturou vědy, nebo přesněji řečeno mezi povahou poznávacího procesu a způsobem fungování vědy ve společnosti, je považován za trvalý či neřešitelný. Souvislost mezi svébytností vědy a její orientací na sociální cíle může být objasněna jen ve způsobu zprostředkování obou procesů. To je ovlivňováno jak prohlubující se diferencovaností vědy, tak i povahou sociálních vztahů ve vědě a ve společnosti. K tomu je ovšem potřebný celistvý obraz fungování vědy v rámci celkového pohybu společenského rozvoje. Takový pokus byl například učiněn v sovětsko-československé monografii *Socialismus a věda*, jejíž autorský kolektiv vedl vlastně „dialog“ s Bernalovou knihou, přijímal její podněty a hledal — s ohledem

(4) V sovětské delegaci byla kromě historiků také řada předních přírodovědců, např. fyzik A. F. Joffe, genetik N. I. Vavilov. Největší pozornost vzbudil referát B. Hessena *Sociální a ekonomické kořeny Newtonových Principií*. Materiály z kongresu jsou publikovány v novější edici *Science at the Cross Roads*, London 1971.

(5) Současně však tento stimul rozdělil badatele v této oblasti na dvě křídla: externalisty a internalisty. V ostrých diskusích mezi oběma se prohluboval pohled na vztah poznávací a sociální stránky rozvoje vědy.

na celkový posun ve fungování vědy ve společnosti i na pokusy o jeho teoretickou reflexi — odpověď na otázky, které zde byly již položeny. Stejný impuls poskytovaly Bernalovy myšlenky i autorům mezinárodního kolektivu marxistických teoretiků vědy, kteří zobecňovali zkušenosti teoretických výzkumů vědy ve světle jejich praktického uplatnění v řízení vědy.(6)

Čteme-li Bernalovu knihu z hlediska dnešních teoretických poznatků o sociální povaze vědy, jsou jistě mnohé formulace otázek již překonány. Ve filozofii, historii i sociologii vědy došlo k teoretickým proměnám, které hlouběji vystihují povahu vědy i vědeckého poznání i fungování vědeckých institucí. Mnohé z těchto tendencí, které Bernal tehdy zachytil v jejich zrodu, jsou přetvořeny současnou „velkou“ vědou. Nicméně stále Bernalovy myšlenky i přístup zůstávají nenaplněnou výzvou. Bernal vystihl závažný teoretický i praktický problém. Pro jeho řešení sice nedal recept, ale nastínil cestu jeho řešení. Řízení a plánování rozvoje vědy nemůže být pochopeno jen jako výraz vnitřních potřeb vědy, ale zejména jako potřeba rozvoje společnosti uskutečňovaná s pomocí vědy. Právě jen v perspektivě nových společenských poměrů, vyjadřujících možnost a zájem společnosti nejen na osvojování přírody, ale i na zdokonalování poměrů a na sebezrozvoji člověka, se vytvářejí předpoklady pro účinnější orientaci a organizaci vědy, a to v potřebných vazbách a funkcích na celistvý rozvoj společnosti a člověka. Za těchto poměrů pak vystupuje obrys možnosti, jak překlenout rozpor mezi svébytností vědeckého tvůrčího procesu a společenskou úlohou vědy orientovanou na potřeby společnosti. Zde pak lze nalézat klíč k plánovatelnosti vědeckovýzkumné práce.

Bernal je neoprávněně kritizován za to, že vychází z externalistických pozic, že přeceňuje význam plánování ve vědě a tím omezuje její tvůrčí povahu. I když nemohl vidět ostřeji možnost syntézy obou těchto stránek a možná přecenil význam některých tehdy se prosazujících rysů v organizaci vědy, rozhodně respektoval a správně vyjádřil mnohé tendence, jak chápat tvořivost ve vědeckých institucích.

Zejména v dnešních podmínkách, kdy negativní zkušenost ze současných forem plánování vědy může oživovat již překonané a zjednodušené představy o autonomii a samoorganizaci vědy, má Bernalova teoretická teze o nezbytnosti strategického postupu v řízení rozvoje vědy stále velmi praktický význam. Bernal oprávněně hledal — a to s velkým citem pro pochopení povahy vědy — dokonalejší formu pro její rozvoj. V jeho pojetí „svoboda vědy musí být viděna v moderním pohledu jako svoboda jednání a nejen jako svoboda myšlení. Proto je nezbytná organizace... Taková organizace však nepotřebuje žádné reglementování... může být volná a pružná a přitom mít strukturu. Pokud si ve svém vnitřním jádru zachová demokratický duch, který je vyjádřen v demokratických formách, neztratí kontakt s všeobecným úsilím o poznání a zlepšení lidského bytí... Chceme-li mít organizaci ve vědě, pak je nutno toho dosahovat zejména pomocí úsilí samotných vědců“ (s. 322). Bernal tedy zřetelně viděl růst významu institucionalizace vědy nejen jako výraz kolektivnosti vědecké práce, koncentrace jejich prostředků a rozvinutých úloh ve společnosti, ale i jako výraz nových nároků na vědeckou komunikaci, na respektování individuálnosti vědce i na prohlubování demokratických principů ve vědě. Změny a perspektivy rozvoje vědeckých institucí vždy hodnotil v kontextu určitých společenských podmínek. Zejména v druhé části knihy, která hledá odpověď na otázku, jak zvýšit sociální úlohu vědy, zřetelně ukazuje, že sociální formy rozvoje vědy jsou podmíněny možnostmi historického pohybu, jejichž reálné tvary a možné důsledky široce zkoumal. Nicméně ve vědě spatřuje instituci, „kde se lidé naučili uvědoměle se podřizovat společnému cíli, aniž by se zřekli individuality svého výkonu“ (s. 410). Projektuje tak i perspektivu cest pro hlubší sociální uplatnění vědy.

Jaké ponaučení plyne z čtení Bernalovy knihy po bohatých a mnohdy ambivalentních zkušenostech, k nimž dochází od doby vydání jeho knihy. Bernal s velkou prozíravostí vystihl základní tendence a problémy ve vnitřních přeměnách vědy, v systému její organizace a jejího plánování, které i přes prudký růst vědy nejsou stále završené a dostatečně sociálně osvojené. Složitost současných souvislostí nám naopak někdy ztěžuje vyjádřit tyto tendence v jejich podstatných rysech. Domnívám se proto, že pro hlubší reflexi těchto otázek i pro běžnou orientaci v dnešních problémech řízení a organizace tvůrčí práce je Bernalova práce stále živá a poučná.

Karel Müller

(6) Tato práce bude zanedlouho vydána v českém překladu v nakladatelství Academia pod titulem *Základy teorie vědy*.

Konference „Automatizované systémy řízení a řízení sociálního rozvoje organizace — ASŘ/RSRO '87“ (1)

V závěrech konference v roce 1986 (2) bylo doporučeno věnovat pozornost nejenom otázkám automatizace, ale také změnám spojeným s fungováním nového hospodářského mechanismu. Proto bylo zvoleno téma *sociální rozvoj organizace*. Návrh zákona o státním podniku vychází již z představy fungování nového hospodářského mechanismu a potlačení administrativních metod řízení. Racionální ekonomické chování podniků bude vyžadovat aktivní využití hodnotových nástrojů k plánování a řízení efektivnosti a rovnovážnosti ekonomiky a k řešení dalších úkolů jako například vytvoření souladu nabídky a poptávky nebo k prosazení principu odměňování podle výsledků práce. V nových podmínkách budou podniky odpovědné nejen za výrobu zboží, ale i za rozvíjení svěřeného majetku v socialistickém společenském vlastnictví a za sociální rozvoj svých zaměstnanců. Změna odpovědnosti vyjádřená změnami způsobu financování akcí sociálního rozvoje, široký rozvoj demokracie, spojený s podstatným prohloubením informovanosti, silně ovlivní plánovitě řízení sociálního rozvoje organizace, jakož i automatizaci informačních a řídicích aktivit. V řídicích systémech všech úrovní se stále silněji prosazuje automatizace. Vedle automatizovaných řídicích a informačních systémů (ASŘ, AIS) se na pracovních stolech řídicích a štábních pracovníků objevují osobní (kancelářské) počítače.

Využívání výpočetní techniky ve spojení s plány sociálního rozvoje je spjata s širokým okruhem problémů, jejichž páteří jsou analýza, programování, databázové systémy a databanky.

K postižení základních problémů, jakož i stavu jejich řešení teorií i praxí řízení byly pro jednání konference vytyčeny následující tematické okruhy:

- nový hospodářský mechanismus, aplikace hlavních směrů vědeckotechnického rozvoje a plánovitě řízení sociálních procesů,
- praxe řízení sociálního rozvoje organizací a nové podmínky centrální a lokální odpovědnosti za sociální rozvoj,
- sociologické výzkumy a řízení sociálního rozvoje organizací,
- rozvoj automatizace řízení, banky dat a programové vybavení pro řízení sociálního rozvoje a pro sociologické výzkumy v současných podmínkách.

Záměrem konference bylo zvážit dosavadní teoretické, metodologické a metodické poznatky a diskutovat zkušenosti praxe sociálního plánování v socialistických organizacích ekonomické i politicko-správní řídicí osy ve světle připravovaných opatření. Především tu jde o otázky spojené s demokracií, uvolňováním sociálních sil urychlování vědeckotechnického a společenského rozvoje a automatizací řídicí práce.

V úvodu zdůraznil předseda přípravného výboru V. Pernica (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha), že se konference koná v období příprav i realizace podstatných změn v hospodářském mechanismu a systémech řízení. Dlouhodobě sledovaný problém „automatizace a sociální rozvoj“ se dostává do některých nových souvislostí.

(1) Konference konaná ve dnech 28.—30. října 1987 v Olomouci byla devátým pokračováním společných akcí řešitelů hlavního úkolu státního plánu základního výzkumu „Řízení, plánování a prognózování společenských procesů v období výstavby rozvinutého socialismu v ČSSR“, koordinovaného dr. ing. F. Kuttou, DrSc. z ÚFS ČSAV Praha, a pracovníků řídicí praxe. Akce organizuje Dům techniky Československé vědeckotechnické společnosti Praha, který je také vydavatelem sborníků referátů.

(2) Zpráva o konferenci byla zveřejněna v Sociologickém časopise č. 6/1986. Kromě závěrů je v ní uveden přehled témat dříve konaných konferencí.

Plánování sociálního rozvoje, které po dlouhou dobu existovalo spíše jako možnost, se v nynějších podmínkách dostává do role objektivně nezbytného prostředku vývoje socialistické společnosti. Revoluční přestavba ekonomického, a tedy také sociálního mechanismu, klade nové požadavky na systém řízení sociálních procesů. Zvýšená pozornost uplatňování principu socialistické demokracie, prohlubování prvků samosprávy, počínaje demokratizací vytváření kádrových struktur řídicích orgánů až po samofinancování, včetně samofinancování sociálního rozvoje, vyvolá celou řadu otázek a nových problémů k řešení. Optimalizace národohospodářských i hospodářských plánů bude klást vyšší požadavky na optimální vazby plánů ekonomického a technického rozvoje s rozvojem sociálním, jakož i na řešení otázek životního prostředí. Také technické podmínky automatizace řídicí práce se mění. Do popředí se dostává optimalizace vazeb věcných a organizačně technických stránek řízení daného objektu. Programově vybavení výpočetní techniky nutně musí vycházet z obsahových problémů řídicí činnosti a reagovat na jejich změny. V této souvislosti je velmi významná tvorba právních norem jakož i tvorba a využívání databankových systémů v řídicí činnosti.

Úvodní referát, *Ke změnám systému společenského řízení*, připravil F. Kutta (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Poukázal na změny podmínek společenské reprodukce, které probíhají v historicky neobyčejně krátkých údobích. Proto systém řízení společenských procesů rychle zastarává a dostává se do rozporu s novou společenskou situací. Objevuje se nový problém, urychlování inovací systému řízení, což klade neobyčejné nároky na rozvoj teorie řízení. Autor věnoval pozornost genezi teorie řízení a genezi vývoje plánovacího systému v ČSSR, který naléhavě vyžaduje přestavbu. V závěru nastínil základní problémy zdokonalování plánovitého řízení sociálních procesů, jejichž řešení povede ke zvyšování efektivnosti výroby a k rozvíjení sociálních stránek společenského rozvoje.

Příspěvek *Plánovitě řízení sociálního rozvoje v současných podmínkách* přednesla L. Svobodová (Federální ministerstvo práce a sociálních věcí, Praha). Seznámila konferenci s vývojem názorů na praxi sociálního plánování, které se mnohdy až příliš rychle mění a jsou rozporné i v průběhu přípravy komplexního dokumentu ke změnám hospodářského mechanismu. V současné době je ve stadiu vzniku následující pojetí: sociální plán bude mít dva stupně — centrum a podnik. Centrum bude řídit sociální rozvoj prostřednictvím obecně právních předpisů a zákonů. Stanoví základní pracovní a životní podmínky. Sestavování plánů sociálního rozvoje za obor a resort bude zrušeno. Plán sociálního rozvoje organizace bude součástí hospodářského plánu. Jednotné pojetí plánových ukazatelů sociálního rozvoje bude zrušeno, ukazatele si volí podnik.

Centrum stanoví pravidla tvorby fondů pro sociální rozvoj, odpovědnost za sociální rozvoj pracovních kolektivů ponese organizace. Uvažuje se o změnách dělby práce mezi podniky a územními orgány (národními výbory). Jedná se o vytvoření účinného informačního statistického systému. Centrum s jeho pomocí hodlá sledovat úroveň některých zásadních opatření, jako například bezpečnost práce, zdravotní péči, závodní stravování a některé další.

Poprvé byly na konferenci zařazeny referáty zahraničních účastníků. R. Kryś (Ústav problémů řízení Polské akademie věd, pracoviště Bytom) hovořil na téma *Výpočetní technika, podmínka racionalizace řízení sociálních procesů a kádrové politiky podniku*. Seznámil účastníky s genezí řízení a racionalizace práce s kádry v PLR. Dále hovořil o základních podmínkách racionalizace hospodaření s pracovními kádry a bariérách kvalifikačně kompetentních a technicko-instrumentálních. Načrtl systém vazeb mezi prvky systému kádrové a personální politiky.

K. Lüders (Ústav pro sociologii a sociální politiku Akademie věd NDR, Berlín) uvedl referát *K některým sociálním aspektům řízení a plánování při záměrech intenzifikace*. Seznámil konferenci se zobecněnými závěry sociologického výzkumu v podnicích elektronického průmyslu. Zformuloval některé zajímavé požadavky na sociální projektování při investičních akcích.

O *statistice pracovních podmínek a pracovního prostředí v záměrech centra* hovořil J. Kux (Federální statistický úřad, Praha). Referát *K některým novým momentům řízení sociálního rozvoje* přednesl S. Konečný (Výzkumný ústav sociálního

rozvoje a práce, Bratislava). Příspěvek *Nové aspekty řízení sociálního rozvoje v ne-výrobní sféře* připravil J. Gacka (Česká plánovací komise, Praha).

Přehled zahraničních zkušeností s urychlováním ekonomického a sociálního rozvoje přednesl J. Linhart (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) v referátu *Některé zahraniční zkušenosti s tvorbou mechanismů řízení*. Upozornil na řadu již dříve v socialistických zemích používaných nástrojů k aktivizaci ekonomiky i lidského činitele. V současné době se akcent přesouvá na propojení vzájemně se doplňujících přístupů k sociální a ekonomické změně.

Referát J. Berky (Federální ministerstvo hutnictví a těžkého strojírenství, Praha) a I. Tomeše (Technicko-ekonomický výzkumný ústav hutnictví, Praha) *Řízení sociálního rozvoje organizací ve změněných podmínkách* byl seriózní úvahou nad budoucností podnikové personální a sociální politiky v nových ekonomických podmínkách hospodaření. Upozorňoval na řadu širších sociálně politických souvislostí připravovaných pravidel ekonomického mechanismu. Varoval před přílišnou ekonomizací, která by mohla narušit sociální jistoty občanů i sociální rozvoj.

Zajímavým příspěvkem, rozvíjejícím problémy sociálního plánování a projektování, byl referát M. Haňdiaka (Východoslovenské železářny, Košice) *Budování integrálního systému řízení personálního rozvoje podniku*.

Průzkumem stavu a budoucích tendencí sociálního rozvoje organizací pomocí referenčního listu se zabýval V. Čech (Vysoká škola strojní a elektrotechnická, Plzeň). Upozornil na zanedbávanou metodu referenčních listů, kterou v sociologii vytlačuje dotazníkový výzkum. Ukázal na aplikaci referenčních listů při studiu podmínek a souvislostí vědeckotechnického rozvoje a při atestaci pracovišť. Přisuzuje metodě značný význam právě při zavádění automatizace konstruktérských prací.

B. Čabanová (Technicko-ekonomický výzkumný ústav hutnictví, Praha) připravila příspěvek *Efekty sociálního rozvoje podnikového kolektivu a možnosti jejich měření v podnikové praxi*.

Otázkami sociálního řízení hospodářské organizace ve spojitosti s přestavbou hospodářského mechanismu se zabýval M. Filka (Vysoká škola chemicko-technologická, Pardubice). Pokusil se spojit otázky sociálního řízení s vědeckou organizací práce v podniku a poukázal také na možné změny realizace podnikových sociálních služeb. V závěru definoval některé významné společenské souvislosti důsledků přestavby hospodářského mechanismu na sociální politiku podniku.

V. Cibulka (k. p. Škoda, Plzeň) přednesl příspěvek *Resortní a územní řízení sociálního rozvoje, zkušenosti k. p. Škoda. O zpracování informací k rozvoji iniciativy pracujících a socialistické soutěži* hovořil K. Lux (ÚRO, Praha). V. Chlumský (Ústav ekonomiky a organizace stavebnictví, Bratislava, pracoviště Praha) referoval na téma *Sociální systém podniku a ekonomické řízení*. Referát *Integrace sociálního společenství průmyslového podniku* přednesl L. Musil (Ústav ekologie průmyslové krajiny ČSAV, Ostrava). E. Mleziva hovořil o *problémech sociálního rozvoje v dopravě*. Referát zakončil satirickým fejetonem na téma „návod k dlouhému projevu o ničem“.

Blok příspěvků týkajících se sociálního plánování ve vazbě na územní celky zahájil M. Ilner (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) referátem *Perspektivní vývojové tendence územních faktorů sociálního rozvoje organizace*. Upozornil, že územní determinace podnikového chování se bude v nových podmínkách posilovat. Analyzoval perspektivní vývojové tendence soustavy osídlení a tendence územní sociální diferenciace a jejich průměty do sociální situace podniků. V. Ulman (Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst, Ostrava) se zabýval *návazností plánů personálního a sociálního rozvoje organizace na oblastní plány*. J. Kovář (Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst, Ostrava) hovořil o problému odvodu z mezd a řízení zaměstnanosti v nových podmínkách. J. Šedivka (VČKNV, Hradec Králové) seznámil konferenci s praxí řízení sociálního rozvoje organizací řízených národním výborem.

V referátu *Aktivní úloha bydlení v sociálním rozvoji* K. Vališ (DRUPOS, Brno) upozornil na nutnost řídit rozvoj bydlení jako sociální proces s dominující úlohou rozvoje kvality bydlení. Argumentoval pro samosprávný princip bydlení. V. Voráček (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha) hovořil na téma *Teritoriální informační systém pro hodnocení a prognózování životního prostředí*.

Rozvoj automatizovaných informačních systémů pro řízení a nový hospodářský mechanismus bylo tématem referátu K. Štětky (Výzkumný ústav sociálního rozvoje a práce Bratislava, pracoviště Praha). Referát *Automatizované systémy právních informací* připravil V. Knapp (Ústav státu a práva ČSAV, Praha). Úvahu na téma *Jednotná údaňová základna organizací — práce, mezd a sociálních věcí — jak a pro koho?* přednesl P. Staša (Ústav výpočetní techniky stavebních závodů, Praha). M. Tomšík (Vysoká škola ekonomická, Praha) přednesl referát *Optimalizace vztahu uživatele k výpočetní technice*. Upozornil na význam expertizní činnosti psychologů a sociologů v procesu zavádění výpočetní techniky.

Se zkušenostmi z automatizace vybraných oblastí práce s kádry v resortu ministerstva práce ČSR seznámila konference S. Šornová (Výzkumný ústav technicko-ekonomický spotřebního průmyslu, Praha).

Poslední den jednání byl zahájen referátem *Sociální projekt a řízení sociálního rozvoje organizace*, autoři Z. Dráb a V. Pernica (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Zabývali se metodickými otázkami sociálního projektování, především sociální efektivností a vztahem k rostoucímu významu subjektu a k rozvoji automatizovaných systémů využívajících počítačů v tvůrčí činnosti. Přestavba mechanismů fungování společnosti je prostorem pro uplatňování poznatků společenských věd konstruktivním, inženýrským způsobem. M. Vítek (Vysoká škola chemicko-technologická, Pardubice) se zabýval *modelováním sociálního rozvoje v podnicích*. Rozebíral otázky odhalování kvalitativních zlomů v budoucím vývoji. Otázky *humanizace práce* uvedl L. Hájek (Energetický institut, Pardubice). *Koncept automatizovaného informačního systému pro intenzifikaci pohybu pracovní síly* přednesl P. Kunst (Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, Praha). Otázkami *brigádní organizace a odměňování práce v podnicích místního hospodářství* se zabýval V. Walló (Ministerstvo vnitra ČSR, Praha).

V průběhu konference byla organizována panelová diskuse na téma *Podmínky a možné důsledky přestavby hospodářského mechanismu pro řízení sociálního rozvoje*. Diskusi řídil Z. Dráb a zúčastnilo se jí 64 zájemců. V diskusi aktivně vystoupilo 24 přítomných, někteří vícekrát. Výsledky panelové diskuse se promítly do závěrů konference. Panelová diskuse se stala fórem neformální výměny názorů pracovníků oblasti vědy a výzkumu s pracovníky praxe řízení různých řídicích úrovní.

Jednání konference potvrdilo vzestup aktivity ve spojení s řešením otázek interzifikace a nových mechanismů. Vysoký podíl pracovníků řídicí praxe orientoval diskusi na působení nových mechanismů a vytváření fondů pro sociální rozvoj především z hlediska nově se objevujících problémů. (3) Na závěr jednání účastníci konference konstatovali, že v zásadě bylo dosaženo shody záměrů konference s jejím skutečným průběhem. Za správné se považuje, že většina referátů, diskusních příspěvků i celá panelová diskuse byly věnovány problémům sociálního řízení a jeho automatizace na úrovni socialistické organizace. V nezbytné proporcí byly projednány otázky vztahu centrálního, podnikového a územního řízení ve světle návrhů zákona o státním podniku a družstvech.

Referáty a diskuse obsáhly souhrn dosavadního poznání o zásadních aspektech plánovitého řízení sociálního rozvoje a jeho informačního zajištění. Kromě toho formulovaly možné problémy, které se projeví v oblasti sociálního řízení, hlavně ve vazbě na řízení ekonomické, při realizaci principů nového hospodářského mechanismu a zákona o podniku. V identifikaci těchto problémů, jakož i v hledání cest a způsobů jejich řešení v zájmu intenzifikace a urychlování sociálního a ekonomického rozvoje bude nutno pokračovat.

(3) Konference se zúčastnilo celkem 147 zájemců. Z teoretické fronty bylo 40,8 % a z řídicí praxe 59,2 % účastníků. Podle typu organizací se na konferenci podíleli pracovníci vysokých škol (8,8 %), akademických ústavů (včetně dvou zahraničních hostů) (7,5 %), výzkumných ústavů (24,5 %), centrálních řídicích orgánů federálních i národních (15 %) a podniků (36,7 %). Vysoká byla aktivita účastníků: z celkového počtu mělo 38 (25,9 %) předem přihlášené referáty a sdělení. V průběhu jednání se do diskuse přihlásilo dalších 12 účastníků (8,2 %) a panelové diskuse se zúčastnilo 64 zájemců (43,5 %).

Na závěr jednání a diskuse byly zformulovány následující náměty a doporučení, které byly předány řídicím orgánům prostřednictvím Československé vědeckotechnické společnosti:

- prohloubit a zpřesnit určení a rozdělení odpovědnosti za sociální rozvoj mezi podnikem (organizací) a územně správními orgány
- prohloubit rozpracování nového hospodářského mechanismu o průměty do sociální sféry; rozpracovat sociální otázky jeho zavádění,
- rozlišovat, eventuálně oddělit funkci národního výboru jako zaměstnavatele a podnikatele od jeho funkce územně správního orgánu s odpovědností za životní podmínky lidí,
- v zákonech vyjádřit zvýšenou odpovědnost podniku za vytváření a udržení životního a pracovního prostředí; emise a imise produkované podnikem vyjadřovat v absolutních hodnotách a podle jejich výše podnik hodnotit nebo zatěžovat; přezkoumat přístupné normy zatížení vody, půdy, vzduchu a podstatně ztížit udělování výjimek,
- plně podporovat všechna opatření a snahy o důsledný přechod k ekonomickým formám řízení výrobně hospodářských organizací a všude, kde je to účelné; v tomto směru orientovat i orgány ČSVTS,
- věnovat maximální pozornost experimentujícím organizacím a vědeckými metodami zkoumat, hodnotit a urychleně zobecňovat jejich poznatky a zkušenosti,
- brát v úvahu klíčový význam mezd pro stabilizaci a sociální rozvoj pracovníků,
- spolu s vědeckými metodami formulace žádoucího (cílového) stavu daného opatření hlouběji propracovat „přechodové“ etapy zavádění, přitom využívat a zdokonalovat teorii netechnických inovací a teorii implementace,
- prohloubit a zkvalitnit specializaci a dělbu práce v institucích (orgánech) pro práci s lidmi; uvažovat o nových strukturách, v nichž by měla místo vědecká organizace práce a „humanizace práce“,
- uvažovat o možnostech zřizování expertizních a poradenských institucí pro sociální aspekty řízení a práci s lidmi na dodavatelském (ekonomickém) principu,
- do systému sociálního rozvoje a jeho řízení zahrnout bydlení jako komplexní sociální jev, tento problém hlouběji rozpracovat také teoreticky,
- do přípravy vysokoškolsky vzdělaných kádrů zahrnout otázky tvůrčí činnosti v jejím podnikatelském aspektu spolu s využíváním automatizovaných informačních a řídicích systémů; ve spojitosti s tím prosazovat nové a dosud málo známé myšlenkové přístupy z oblasti synergetiky, teorie otevřených systémů, nerovnovážné dynamiky, konvoluce ekologických a ekonomických systémů, teorie samořízení a samoorganizace,
- v souvislosti s přestavbou hospodářského mechanismu více využívat k řízení sociálních procesů modelových přístupů, konkretizujících nové ekonomické myšlení,
- vytvářet předpoklady pro uplatnění nových oblastí vědění a profesí, jako například znalostního inženýrství, informačního inženýrství,
- jako vyšší stupeň použití počítačů v sociálním řízení, plánování a projektování rozvíjet automatizaci řídicí práce na základě výstavby expertních systémů, báze znalostí a soustav s prvky umělé inteligence,
- zvláštní pozornost v automatizaci řídicí práce věnovat koncepci hybridní inteligence sovětské školy inženýrské psychologie,
- při výstavbě a zdokonalování informačních systémů sladovat potřeby centrálních orgánů a podnikové sféry tak, aby nenarůstalo množství administrativních prací a databankové systémy bylo možno využívat i pro vědecko-výzkumnou práci,
- dále rozvíjet a prohlubovat teoretické i praktické stránky sociálního projektování; otázky dovádět do metodologické a metodické podoby.

Pro přípravu a zaměření příští konference bylo doporučeno uvážít opětne zařazení dříve projednávaných témat s důrazem na změny a modifikace v podmínkách působení nového hospodářského mechanismu.

Vladimír Pernica

Koordinace spolupráce na společných projektech socialistických zemí v oblasti demografie se již tradičně uskutečňuje na společných setkáních, které se konají každoročně v jedné z členských zemí RVHP a navazují na mezinárodní demografické konference. V loňském roce bylo hostitelskou zemí Bulharsko, kde se ve Varně ve dnech 19.—21. října 1987 konala mezinárodní demografická konference na téma *Demografický vývoj a způsob života*. Organizátorem akce, na niž bylo přihlášeno 120 referátů, z toho 50 zahraničních, byl sofijský Ústav sociologie.

Jednání konference probíhalo v pěti tematických okruzích. První nesl název *Porodnost a reprodukční chování* a koncentroval pozornost na reprodukční chování jednotlivých populací po ukončení procesu demografické revoluce a na snižování porodnosti. Na tuto problematiku úzce navazoval další blok referátů na téma *Sociální politika a socialistický způsob života*, v jehož rámci byly diskutovány otázky stanovení cílů populační politiky a jejich hodnocení. Referáty třetího tematického okruhu *Problémy stáří a úmrtnosti* byly pojaty velice široce a zahrnovaly nejen klasickou demografickou tematiku — analýzu procesu úmrtnosti, ale i vliv společenských a sociálních faktorů na nemocnost, dlouhověkost a stárnutí obyvatelstva. Výrazné sociologicky zaměřeny byly referáty na téma *Rodina a formování osobnosti*; týkaly se nejen úlohy a funkce rodiny při výchově dětí, ale i například mladých rodin, rodin s jedním dítětem, stability manželství a výchovy k rodičovství. Demografické, ekonomické a sociální důsledky migračních procesů byly diskutovány v referátech tematického okruhu *Migrace a migrační chování*. Poslední blok nesl název *Statisticko-matematické metody a modely*; shrnutí hlavních vývojových tendencí v této oblasti bylo obsahem příspěvku hosta konference, prof. R. Pressata z Francie.

Jednání konference znovu potvrdilo užitečnost interdisciplinárního přístupu k řešení demografické problematiky a její koordinace na pravidelných pracovních setkáních. Pro úplnost lze uvést, že v roce 1986 se mezinárodní demografická konference na téma *Demografické chování a jeho změny* konala v Berlíně (informace viz *Demografie* 1987/2). Příští setkání se uskuteční v říjnu letošního roku v Budapešti a bude zaměřeno na otázky sňatečnosti a rozvodovosti.

Na jednání konference navázalo zasedání demografické pracovní skupiny, která byla ustanovena v Sofii v roce 1976 při Problémové komisi mnohostranné spolupráce akademií věd socialistických zemí „Sociální struktury socialistické společnosti, sociální plánování a prognózování“. (1) V rámci této spolupráce je zpracovávána řada společných projektů; k publikaci jsou připraveny výsledky z výzkumu *Migrace do velkoměst v socialistických zemích* a *Některé problémy stárnutí obyvatelstva v socialistických zemích*. První z těchto srovnávacích studií bude publikována v SSSR, druhá v PLR. Pokračuje spolupráce v oblasti teoretické demografie, reprodukčního chování a jeho sociálních podmíněností a na tvorbě slovníku demografických termínů v jazycích zúčastněných stran. Nově byla navržena spolupráce na problémech migrací depopulačních oblastí. Českoslovenští demografové se podílejí na všech uvedených projektech.

Květa Kalibová

(1) Předsedou demografické pracovní skupiny je od počátku její existence prof. Minko Minkov z Bulharska, vedoucím československé delegace doc. ing. Zdeněk Pavlík, DrSc., vedoucí demografického oddělení přírodovědecké fakulty UK v Praze.

M. Bulíř: Základní školství v ČSR. Retrospektiva let 1780—1986

Praha 1987, 16 stran + 30 tabulek

Historie vysokého školství v našich zemích začíná polovinou 14. století, historie základního školství v šedesátých a sedmdesátých letech 18. století. Její studium předpokládá znalost nejen zákonných podmínek fungování tohoto školství, ale také statistický obraz jeho vývoje. M. Bulíř, pracovník Českého statistického úřadu v oblasti statistiky školství, kultury a celé terciární sféry, zpracoval z archivních a dalších materiálů časové řady o vývoji základního školství v Českých zemích od roku 1780 do současnosti.

V úvodu se zabývá legislativními a organizačními opatřeními v jednotlivých etapách vývoje základního školství na území dnešní ČSR, uvádí potřebnou metodologii a vysvětlivky, a pak předkládá 30 statistických tabulek dokumentujících vývoj základních škol v našich zemích. Déle než 200letou historií etapizuje na úseky 1780—1919, 1920—1944 a 1945—1986. Časové členění je podmíněno rozsahem statistických podkladů, jichž může ve své retrospektivě použít, nikoli školskými reformami, jež etapy uvádí v úvodu a v metodické části. Každou etapu organizace základního školství a náplň výuky jednotlivých typů základních škol charakterizuje stručně a přehledně od jeho počátků v roce 1774 až do poslední úpravy zákonem č. 29/1984 Sb., o soustavě základních a středních škol.

Tabulková část začíná přehledem elementárních škol v Čechách 1780—1797, údaji o školní docházce podle tehdejších krajů 1784—1786 a pokračuje dalšími tabulkami, nyní již za celé České země, od roku 1828, který je počátkem soustavné státní statistiky na území dnešní ČSR, původně tajné, od poloviny šedesátých let 19. století veřejně přístupné. Tabulky obsahují informace o počtu škol, počtu tříd, počtu žáků, a to za jednotlivé kalendářní (školní) roky až do současnosti. Důležité jsou tabulky o školách podle vyučovacího jazyka, dokumentující mj. výsledky bojů za politická a jazyková práva českého národa v rakousko-uherské monarchii. Zajímavé údaje i pro sociologii kultury v našich zemích jsou v tabulkách o procentu skolarizovaných (zaškolených) dětí v základních školách. Podíl zaškolených dětí nikdy nebyl nižší než 90 %, u děvčat vyšší než u chlapců. Střední úsek časových řad začíná rokem 1920, po upevnění organizace státní statistiky v Československu. I nová časová řada obsahuje někdy zapomínaná data o základních školách podle vyučovacího jazyka v českých zemích (český, německý, polský) a o počtu žáků podle národnosti v těchto školách v členění na děti „československé“, ruské, německé, maďarské, polské, rumunské, židovské a „jiné“ národnosti v tehdejší terminologii. Poslední časový úsek začíná rokem 1945 a je doveden do roku 1986 s tím, že je pamatováno na možnost doplňování časových řad do roku 1995. Pramenem pro doplňky budou každoroční Statistické ročenky ČSSR, avšak u některých třídění se budou muset uživatelé obracet na ústřední statistické úřady.

Dlouhodobé časové řady sestavované po uplynutí mnoha let od šetření jsou vystavovány nebezpečí buď menší časové srovnatelnosti, nebo i absenci některých údajů. Data o základních školách jsou naštěstí i časově poměrně velmi dobře srovnatelná (týkají se dětí 6 až 12 ev. 14 a nyní 15letých); překvapuje však, že chybějí někde data nikoli z dob před 50—100 lety, ale například z některých let po druhé světové válce. Svědčí to o malém respektu k dokumentárnímu charakteru produkováných statistických dat, o nízké úrovni archivace a nedostatech v publikaci dat, které potvrzují poznatek, že „co není publikováno, téměř není“. Proto tím více si musíme cenit Bulířovy retrospektivní studie, která nám uchová jistě i část údajů, které by mohl zasout čas.

Vladimír Srb

Řešení cikánské otázky spadalo do stejné kategorie jako řešení otázky židovské. Na území tzv. protektorátu znamenal v tomto směru důležitý mezník rok 1942. Ke 2. srpnu 1942 bylo na tehdejším území Čech a Moravy zjištěno 6 500 Cikánů, pro jejichž větší část již k 1. srpnu byly připraveny dva cikánské tábory. Jeden v Letech (okr. Písek), druhý v Hodoníně (okr. Blansko). Jejich poměrně krátkou historií (u prvního do 4. května 1943, u druhého do 21. srpna 1943) se zabývá brněnský autor C. Nečas, který po přípravných pracích shromáždil všechny dostupné doklady o založení, existenci a životě obou cikánských táborů, jimiž prošlo 2 625 osob. Z nich v táborech zemřelo 521 internovaných, 1 353 bylo odtransportováno do Osvětimi, 48 se podařil útěk a 751 bylo propuštěno jako cikánští míšenci nebo necikáni.

Prvým krokem k řešení cikánské otázky v našich zemích byl zákaz kočování z 30. listopadu 1939. Dalším krokem bylo nařízení z 9. března 1942 o uvalování vazby na zločince a tzv. asociály, mezi něž byli výslovně zařazeni Cikáni. Dnem 1. srpna 1942 byly otevřeny jmenované dva cikánské tábory a postupně naplňovány cikánskými rodinami i jednotlivci. Autor podrobně líčí jejich režim, obnovování osazenstva, reprodukci rozením a umíráním, pokusy o útěk, ev. propouštění z tábora. Legální opuštění tábora bylo výjimkou. Ze 103 úteků skončilo 55 nezdarem. Archivní prameny, jimiž byl archivní fond *Cikánský tábor v Letech*, hlášení vedení hodonínského tábora nadřízeným orgánům a matriční výpisy okolních římsko-katolických farních úřadů, umožnily sestavit jmenný seznam všech internovaných osob, které prošly v roce 1942 a 1943 oběma tábory. Táborem v Letech prošlo 1 319 osob, táborem v Hodoníně 1 306 osob. Publikace není jen statistickým a jmenným výčtem obětí nacistického režimu z řad romského etnika na území Českých zemí, ale může se stát i pramenem pro poznání územního rozložení rodišť českých a moravských Romů, struktury romského etnika podle věku a pohlaví, struktury příjmení a jmen atd.

Odhaduje se, že po ukončení války zůstalo na území Česka pouhých 1 000 Cikánů-Romů. Byli to ti, kdo přežili Lety, Hodonín a Osvětim. V dnešní romské populaci ČR představují oni i jejich potomci pouhý zlomek autochtonních českých a moravských Romů. Proto i z tohoto pohledu je Nečasova kniha neobyčejně cenná.

Vladimír Srb

СТАТЬИ

Кан Ф.: «Капитал» Маркса — фундамент исторического и актуального творческого развития социологии	225
Стейнер Г.: Марксовская теория процесса общественного воспроизводства и ее значение для социологической теории	237
Томшик М. - Новы И.: Автоматизация производства и ее социальные связи.	254
Геллер Й.: К социологическому определению категории «обыденное сознание».	264
Зих Ф.: Еще к понятию «обыденное сознание».	279
Земан Й.: К вопросу социальной памяти.	286

МЕТОДОЛОГИЧЕСКАЯ РУБРИКА

Мишович Я.: К связям операционализации в марксистских эмпирических социологических исследованиях.	298
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

Жачек И.: М. Тршиска, О войне и мире в истории философии.	310
Ержабек Г.: Р. Рошко и кол., Сближение рабочих и интеллигенции.	312
Чех В.: Я. А. Нихня, Социологические проблемы изобретательского и рационализаторского движения на промышленном предприятии	316
Лишкова Л.: П. Близнаков, Социологические проблемы в экономике.	320
Мюллер К.: Размышления по поводу значения пионерской работы Дж. Д. Бернала «Социальная функция науки».	325

СООБЩЕНИЯ И ИНФОРМАЦИЯ

Перница В.: Конференция «Автоматизированные системы управления и управление социальным развитием организации — АСУ/УСРО 87».	328
Калибова К.: Сотрудничество социалистических стран в области демографии	333

АННОТАЦИИ

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filozofii a sociologii, ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, telefon 24 93 91, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vodičkova 40, 112 29 Praha 1. — Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, pošta, doručovatel a PNS-ÚED Praha. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice a dovoz tisku Praha, závod 01, administrace vývozu tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,— — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tisknou Tiskařské závody, n. p., závod 5, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v prosinci 1987, číslo vyšlo v květnu 1988.

Distribution rights in the western countries: Kubon & Sagner, P. O. Box 340108 D-8000 München 34, GRF. Annual subscription: Vol. 24; 1988 (6 issues) DM 124,—.

Table des Matières No. 3/1988

ARTICLES

Kán F.: Le "Capital" de Marx — le fond du développement créateur historique et du temps présent de la sociologie	225
Steiner H.: La théorie du processus de la reproduction sociale élaborée par Marx	237
Tomšík M. — Nový I.: L'automatisation de la production et ses implications sociales	254
Heller J.: Sur la définition sociologique de la catégorie "conscience courante"	264
Zich F.: Encore une fois sur le concept de la "conscience courante"	279
Zeman J.: Sur la question de la mémoire sociale	286

RUBRIQUE METHODOLOGIQUE

Mišovič J.: Au sujet des implications de l'opérationnalisation dans la recherche sociologique empirique marxiste	298
--	-----

COMPTES RENDUS

Záček I.: M. Tříška, O vojne a mieri v dejinách filozofie (Sur la guerre et la paix dans l'histoire de la philosophie)	310
Jeřábek H.: R. Roško et al., Zbližovanie robotníkov a inteligencie (Rapprochement des ouvriers et des intellectuels)	312
Cech V.: J. A. Pichňa, Sociologické problémy vynálezcovského a zlepšovateľského hnutia v priemyselnom podniku (Problèmes sociologiques du mouvement d'invention et d'amélioration dans l'entreprise industrielle)	316
Lišková L.: P. Bliznakov, Sociologičeski problemi v ikonomikata (Problèmes sociologiques dans l'économie)	320
Müller K.: Réflexions sur l'importance de l'ouvrage novateur de J. D. Bernal "La fonction sociale de la science"	325

RAPPORTS ET INFORMATIONS

Pernica V.: La conférence "Systèmes automatisés de gestion et gestion du développement social de l'organisation — ASŘ/RSRO '87"	328
Kalibová K.: Coopération des pays socialistes dans le domaine de la démographie	333

ANNOTATIONS

Contents No. 3/1988

ARTICLES

Kán F.: "Capital" by K. Marx — Fundament of the Historical and Actual Creative Development of Sociology	225
Steiner H.: Marx's Theory of the Social-reproduction Process and Its Significance for Sociological Theory	237
Tomšík M. — Nový I.: Automation in Production and Its Social Implications	254
Heller J.: Contribution to the Sociological Definition of the Category "Current Consciousness"	264
Zich F.: Additional Comments on the Concept of "Current Consciousness"	279
Zeman J.: On the Issue of Social Memory	286

METHODOLOGICAL COLUMN

Mišovič J.: About the Implications of Operationalization in Marxist Empirical Sociological Research	298
---	-----

REVIEWS

Záček I.: M. Tříška, O vojne a mieri v dejinách filozofie (On War and Peace in the History of Philosophy)	310
Jeřábek H.: R. Roško et al., Zbližovanie robotníkov a inteligencie (Rapprochement between Workers and the Intelligentsia)	312
Cech V.: J. A. Pichňa, Sociologické problémy vynálezcovského a zlepšovateľského hnutia v priemyselnom podniku (Sociological Problems of the Inventor's and Innovator's Movement in the Industrial Enterprise)	316
Lišková L.: P. Bliznakov, Sociologičeski problemi v ikonomikata (Sociological Problems in Economy)	320
Müller K.: Deliberations on the Significance of J. D. Bernal's Pioneer Work "The Social Function of Science"	325

PE 45

galerie

Cena 10 Kčs

47 336

NEWS AND INFORMATION

<i>Pernica V.:</i> The Conference "Automated Systems of Management and Social-development Control in the Organization — ASR/RSRO '87"	328
<i>Kalibová K.:</i> Cooperation of Socialist Countries in the Area of Demography	333

ANNOTATIONS

Inhalt Nr. 3/1988

ABHANDLUNGEN

<i>Kán F.:</i> Das Marxsche "Kapital" — Fundament der historischen und aktuellen schöpferischen Entwicklung der Soziologie	225
<i>Steiner H.:</i> Marxsche Theorie des gesellschaftlichen Reproduktions-prozesses und ihre Bedeutung für die soziologische Theorie	237
<i>Tomšík M. — Nový I.:</i> Automatisierung der Produktion und ihre sozialen Zusammenhänge	254
<i>Heller J.:</i> Zur soziologischen Definition der Kategorie „übliches Bewusstsein“	264
<i>Zich F.:</i> Noch einmal über den Begriff des „geläufigen Bewusstseins“	279
<i>Zeman J.:</i> Zur Frage des sozialen Gedächtnisses	286

METHODOLOGISCHE RUBRIK

<i>Mišovič J.:</i> Über Zusammenhänge der Operationalisierung in der marxistischen empirischen soziologischen Erforschung	298
---	-----

REZENSIONEN

<i>Záček I.:</i> M. Triska, O vojne a mieri v dejinách filozofie (Über Krieg und Frieden in der Geschichte der Philosophie)	310
<i>Jeřábek H.:</i> R. Roško et al., Zbližovanie robotníkov a inteligencie (Gegenseitige Annäherung der Arbeiter und der Intelligenz)	312
<i>Čech V.:</i> J. A. Pichňa, Sociologické problémy vynálezcovského a zlepšovateľského hnutia v priemyselnom podniku (Soziologische Probleme der Erfinder- und Neuererbewegung im Industriebetrieb)	316
<i>Lišková L.:</i> P. Bliznakov, Sociologičeski problemi v ikonomikata (Soziologische Probleme in der Ökonomie)	320
<i>Müller K.:</i> Nachdenken über die Bedeutung der bahnbrechenden Arbeit J. D. Bernal's „Die soziale Funktion der Wissenschaft“	325

NACHRICHTEN UND INFORMATIONEN

<i>Pernica V.:</i> Die Konferenz „Automatisierte Leitungssysteme und Lenkung der sozialen Entwicklung der Organisation — ASR/RSRO '87“	328
<i>Kalibová K.:</i> Zusammenarbeit der sozialistischen Länder auf dem Gebiet der Demographie	333

ANNOTATIONEN